THE

PRINCESS OF WALES

SARASVATĪ BHAVANA TEXTS

No 69

PART III

EDITED BY

DR. MANGAL DEVA SHASTRI,

M A, D. PHIL (OXON)

THE

SAMKSEPA ŚĀRĪRAKA

WITH

TATTVABODHINĪ

PART III

Published by

The Superintendent, Printing and Stationery,

Government Press, Allahabad

1938

Printed by Ali Bukhsh at the
Royal Printing Works, Godowlia, Benares City

संक्षेपशारीरकम्

श्रीमत्सर्वज्ञमुनिविरचितम्

श्रीमन्नृसिंहाश्रमविरचितया तत्त्वबोधिन्याख्यया
टीकया सहितम्

वाराणसेयराजकीयसस्कृतमहाविद्यालयन्यायशास्त्राध्यापकेन
न्यायव्याकरणाचार्य मीमासाशिरोमण्युपाधिकेन
श्रीसूर्यनारायणशर्मशुक्लेन सशोधितम्

(तृतीयो भाग)

THE

SAMKSEPA ŚĀRĪRAKA

OF SARVAJÑĀTMA MUNI

WITH

TATTVABODHINĪ

OF NṚSIMHA ĀŚRAMA

EDITED BY

SŪRYA NĀRĀYANA ŚUKLA

NYĀYA VYĀKARANĀCHĀRYA,

Professor, Govt Sanskrit College, Benares

1938

1410413

161-5
212

॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥

सटीकसंक्षेपशारीरकस्य

द्वितीयोऽध्यायः ।

— ○*○ —

प्रत्यक्षादिपराक्प्रमाणमखिलं प्राचीनवाचां वचः

प्रत्यङ्मात्रमितिप्रसूतिकरणं प्रक्षीणदोषं परम् ॥

बाधित्वापरिमुष्टभेदनिचये यस्मिन्यथौ मानतां

तं वन्दे परिवर्जितावधिसुखं लक्ष्मीनृसिंहं हरिम् ॥

एवं सर्वेषां वेदान्तानां सच्चिदानन्देऽखण्डैकरसे ब्रह्मणि समन्वय उपदर्शितः । इदानीमुपदर्शितमेव समन्वयं प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारेण स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकर्तुमाक्षिपति—

एवं समन्वयनिरूपणयावबोधो

जातोऽप्यखण्डविषयो ननु वाक्यजन्यः ।

मानान्तरेण परिपीडित एव जातो

भेदप्रकाशनकृताऽक्षनिबन्धनेन ॥ १ ॥

एवं समन्वयेति । एवं प्रथमाध्यायोक्तप्रकारेण निरूपणा विचारः अखण्डविषयोऽखण्डात्मविषयः नन्विति चोद्ये मानान्तरेण प्रमाणान्तरेण परिपीडितः बाधितः मानान्तरस्याद्वैतज्ञानबाधकत्वे हेतुमाह— भेदेति । भेदप्रकाशनकृता भेदप्रकाशकेन भेदविषयेणेति यावत् अक्षनिबन्ध-

नेन चक्षुरादिजन्येन समन्वयाध्याये हि सर्वेषां वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि समन्वय उपपादित स चानुपपन्न भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधादित्यर्थ ॥ १ ॥

ननु तत्पराद्वेदान्तात्प्रत्यक्षादेरेव किमिति बाधो न भवेत्तत्राह—

मज्जत्यलाबु सहसाऽप्सु शिलाः प्लवन्त
इत्यादिकादभिहितादिव वाक्यजातात् ।
जाताऽपि बुद्धिरपबाधितगोचरैव-
मद्वैतबुद्धिरपि भेदधियाऽऽत्मनि स्यात् ॥२॥

मज्जतीति । निमज्जति सहसा झटिति अभिहितात् उक्तात् अपबाधितगोचरा बाधितविषया एवमलाबु मज्जतीत्यादिवाक्यीयज्ञानवत् भेदधिया प्रत्यक्षादिजन्यभेदज्ञानेनापबाधितगोचरेत्यनुषज्यते । आत्मनि आत्मविषये इद चाद्वैतबुद्धिरित्यत्र सम्बध्यते । अद्वितीयात्मबुद्धिरित्यर्थ । यथा हि लोके शिला प्लवन्त इत्यादिवाक्यं प्रत्यक्षादिबाधितविषय सदतत्परमेव एवमात्मन सजातीयादिभेदशून्यताप्रतिपादकैकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यमपि प्रत्यक्षादिविरोधे तत्परमेव न भवति अतस्तेन प्रत्यक्षादिबाधो न भवतीत्यर्थ ॥ २ ॥

एव तत्पदार्थसमन्वितवाक्याना प्रत्यक्षादिबाधकमुक्त्वा त्वंपदार्थसमन्वितवाक्यानामपि तमाह—

अध्यक्षगोचरमनर्थमवैमि वाक्यं
निर्मुक्तमाह मम रूपमनर्थहेतोः ।

एवं च वेदशिरसोऽक्षनिबन्धनेन

ज्ञानेन बाधनमतीव हि दुर्निवारम् ॥ ३ ॥

अध्यक्षेति । ननु 'अत्राह सद्वयमिद मम रूपमीक्ष' [अ १ श्लो ६५] इत्यादिनाय गतार्थ इति चेन्न अर्थभेदसत्त्वात् । तत्र हि प्रत्यक्षादेर्मिथ्या विषयत्वमङ्गीकृत्य लक्षणया वाक्यार्थविरोध परिहृत । अत्र तु प्रत्यक्षादेर्मिथ्याविषयत्वमुपपादयितुमेव पदार्थसमन्वयविरोध शङ्क्यत इति । अध्यक्षगोचर प्रत्यक्षविषय मम रूपमित्यत्रापि सम्बध्यते । अनर्थमनर्थयुक्तमवैमि जानामि । वाक्य योऽय विज्ञानमय इत्यादिनिर्मुक्त मुक्तमिद चानर्थहेतोरित्यत्र सम्बध्यते अनर्थहेतुश्च कर्तृत्वादि । एव च एव सति प्रत्यक्षविरुद्धार्थबोधकत्वे सतीत्यर्थ । अक्षनिबन्धनेन प्रत्यक्षजन्येन ज्ञानेन प्रमया बाधन बाध अतीवात्यन्त हीति प्रसिद्धि । अह कर्त्ता दु खीत्यादिप्रत्यक्षेण ममरूपमनर्थव्रातोपेत पश्यामि । श्रुतिस्तु निर्मुक्तनिखिलबन्धनमावेदयति । तथा च कथ ज्ञानयोर्विरोध । कथ वा प्रत्यक्षादिना वाक्यजन्यप्रमितेर्न बाध इत्यर्थ ॥ ३ ॥

न केवलमद्वैतात्मनि वाक्यसमन्वयस्य प्रत्यक्षादिबाध किन्तु कर्मकाण्डबाधोपि तद्धि ततत्फलोद्देशेन कर्म विदधत् आत्मन कर्तृत्व नियोज्यत्वमधिकारित्व नियोज्यनियोगादेर्भेद च विषयीकरोति । अय तद्विपरीतमिति प्रामाण्यमेव दुर्लभमित्यभिप्रेत्याह—

कर्तृत्वमाह मम कर्मविधिर्नियोग-

सम्बन्धपूर्वकमपास्तसमस्तभेदम् ।

मामाह वेदशिरसो वचन तथा च

सत्यस्य दुःस्थितमिवाऽऽपतति प्रमात्वम् ॥ ४ ॥

कर्तृत्वमिति । ननु कर्मविधिर्नियोगमेव प्रतिपादयति न कर्तृत्व

सत्य तदापि साक्षात्तदप्रातिपादकत्वेपि परम्परया तदपि प्रतिपादयति । अन्यथा प्रतीयमानस्य नियोगकृतिसाध्यत्वस्यानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—नियोगेति । नियोगनियोज्यविषयाणा सम्बन्धबोधनपूर्वक नियोगस्य कृतिसाध्यतानिर्वाहाय तद्विषययागस्य कृतिसाध्यत्वाय नियोज्यस्य कर्तृत्वमपि बोधयतीत्यर्थ । फलितमाह—तथाचेति । तथा च सतीति छेद । अस्य वेदशिरस दुस्थितमिवापतति । अनुपपन्नमेव भवतीत्यर्थ । प्रमात्व प्रामाण्यम् ॥ ४ ॥

ननु काण्डद्वयस्यापि 'तुल्य हि साम्प्रदायिकम्'[जे अ १ पा २ सू ८] इति प्रामाण्यस्य तुल्यत्वात् न कर्मकाण्डस्य वेदान्तबाधकत्व नापि प्रत्यक्षादेर्वेदान्तबाधकत्व स्वार्थप्रकाशकत्वस्योभयोरपि समत्वात् । न च ग्रावप्लवनादिवाक्यवत्प्रत्यक्षादिविरोधस्य दुर्बलतातत्परत्वग्राहकस्योपक्रमादेरत्र सत्त्वात्। तथा च कथ प्रत्यक्षादिभिर्वेदान्तबाध कथ वा तस्याप्रामाण्यमित्याशङ्क्य यद्यपि प्रत्यक्षादे प्रत्येक समत्वात् वेदान्तबाधकत्वमनुपपन्न तथापि परस्परसाहित्येन तद्बाधकत्वमुपपद्यते । दृश्यते हि समयोरपि राज्ञोरन्यसाहाय्यतदभावाभ्या जयाजयव्यवस्थेत्यभिप्रेत्याह—

प्रत्यक्षकर्मवचसोरुभयोः समूहः
सामर्थ्यवानुपनिषद्विषयापहारे ।
एकैकमेव तु न पारयतेऽपहर्तुं
स्वार्थप्रकाशनविधावुभयोः समत्वात् ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्ष चक्षुरादि कर्मवच कर्मकाण्डवाक्य तयो समूहो मेलन प्रत्यक्षादिमिलितान्यतरदित्यर्थ । सामर्थ्यवान् समर्थ । उपनिषद्विषयापहारे उपनिषत्प्रमेयाद्वैतबाधने एकैक प्रत्यक्षादि प्रत्येक

न पारयते न समर्थम् । अपहर्त्तुमुपनिषद्विषयमिति शेष । तत्र हेतु —स्वार्थेति । स्वार्थप्रकाशनमुभयो प्रत्यक्षाद्यन्यतमवेदान्तयो ॥५॥

ननु प्रमाणाना प्रामाण्यबलेन बाधकत्व वक्तव्य तत्र यदि कर्म काण्डस्यापौरुषेयवेदत्वेन प्रमाण्य तद्वेदान्तानामपि तुल्यं यदि प्रत्यक्षादिसाहित्येन तर्हि परत प्रामाण्यप्रसङ्ग तथा च कथ पर स्परसाहित्येनाप्युभयोर्वेदान्तबाधकत्व मित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—

ज्यैष्ठ्यात्समर्थमथ वाऽक्षजमेकमेव
तस्यैव कर्म विधिरस्तु सहायभूतः ।
प्रत्यक्षमेव विधिवाक्यसहायमेव
ब्रह्मात्मवस्त्वपहरिष्यति को विरोधः ॥६॥

ज्येष्ठयादिति । उपजीव्यतथा प्रथमप्रवृत्तत्वात् समर्थमुपनिषद्विषया पहारे इत्यनुषङ्ग । अक्षज प्रत्यक्षजन्यप्रपञ्चभेदग्राहिप्रमा । आगमस्य व्युत्पत्तौ सिद्धौ चोपजीव्यतया तस्य प्रबलत्वात्प्रत्यक्षमेकमेव वेदान्तागम बाधत इत्यर्थ । ननु ज्येष्ठत्वेऽप्युपजीव्यसजातीयत्वेपि यथा शुक्तिरजत प्रत्यक्षस्य नेद रजतमित्यागमबाध्यत्व तद्वदत्रापि किन स्यादिति चेन्न । बलवद्धि वस्तु दुर्बल बाधते ज्ञानस्य च बलवत्वमनन्यथासिद्धत्वम् । न च शुक्तिरजतज्ञानमन्यथासिद्ध तस्य भ्रान्तत्वात् । न चेद प्रपञ्च भेदग्राहिप्रत्यक्ष तथा बाधकाभावात् । न च कालान्तरे बाधशङ्का भविष्यतीति वाच्यम् । तस्या अपि भेदग्राहिकर्मश्रुतिसम्वादेन निर स्तत्वात् । तथा च प्रत्यक्षस्य वेदान्तबाधने कर्मविधि साहाय्य माचरति इत्याह—तस्यैव इति । तस्य प्रत्यक्षस्य फलितमुपसहरति— प्रत्यक्षमेवेति । न विधिवाक्यमित्यर्थ । विधिवाक्यसहायमिति बहु व्रीहि । एव सति प्रत्यक्षस्यैकस्यैव वेदान्तबाधकत्वं विधिवाक्य तु

प्रत्यक्षसाहाय्यमेव भजते न तु प्रत्यक्षसाहाय्येन वेदान्त बाधत इत्यङ्गीकारे को विरोध । कर्मवाक्यस्य प्रत्यक्षसाहाय्येन वेदान्त बाधकत्वपक्षोक्तपरत प्रमाण्यप्रसङ्गलक्षणसिद्धान्तविरोध क न कोपीत्यर्थ । अथवा यथा प्रत्यक्षमुपजीव्यतया बलवत् । एव कर्मकाण्डमपितदुपजीव्यतया बलवदेव उपजीवति हि वेदान्त कर्मकाण्डमपि स्वापेक्षिताधिकारिसिद्धये न हि कर्मकाण्डाधीनविशुद्धाशयमन्तरेण साधनसम्पत्तिरवतरति । न च साधनचतुष्टयसम्पत्ति विना वेदान्त प्रवर्तितुमर्हति । तथा च कर्मकाण्डमपि भेदविषयमुपजीव्य बलवद्बाधकमेव तत्र च प्रत्यक्ष विधिबोधितव्रीहिपुरोडाशाद्यशे बाधशङ्कानिरासद्वारा सहायभाव भजते । न च विरोध । विधिवाक्यस्यैकस्यैवोपजीव्यतया बाधकत्वाङ्गीकारात् । प्रत्यक्षादिसाहित्येन प्रामाण्यातिशयेन बाधकत्वानङ्गीकारादित्यभिप्रेत्याह—प्रत्यक्षमेवेति । अथवेत्यनुषञ्जनीयम् । अस्मिन्पक्षे विधिवाक्यसहाय इति पाठ । षष्ठीतत्पुरुषश्च द्रष्टव्य । प्रत्यक्षस्य विधिवाक्यसहायतामात्रमेव बाधकत्व तु विधिवाक्यस्यैवेत्यर्थ । तस्मादुपजीव्यप्रत्यक्षादिविसंवादाद्वर्णित समन्वयोऽनुपपन्न इति भाव ॥ ६ ॥

अत्राय विद्वदपसद प्रष्टव्य कथ वेदान्ताना प्रत्यक्षादिविसवाद इति । किं प्रत्यक्षाद्यनवगतवस्तुविषयत्वात् । किं वा प्रत्यक्षादिसिद्धार्थाभावविषयत्वात् । नाद्य । तथात्वे कर्मकाण्डस्यापि प्रत्यक्षादिविसंवादेन तत्प्रतिपादिताग्निहोत्रादेरप्ययथार्थत्वप्रसङ्गात् न हि तत्प्रमेयो धर्म प्रत्यक्षविषय । ननु धर्मस्य कार्यतया मानान्तराविषयत्व भूषणमेव । ब्रह्मणस्तु न तथा सिद्धवस्तुनो मानान्तरयोग्यत्वनियमात् । तथा च तदगोचरत्वादेव तद्विसवाद इतिचेत्किं कार्यमात्रस्य मानानन्तरायोग्यत्व भूषणमित्युच्यते किं वा कार्यविशेषस्य चेत्तर्हि प्रकृतेपि सिद्धवस्तुविशेषस्य ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वं भूषणमेव । तथा च कथ तद्विसवाद । न द्वितीय । तदभावात् । तथा हि किं प्रत्यक्षेण

घटादिसत्तामात्र प्रतीयते । किं वा तस्य वास्तवत्वमपि । आद्ये न तस्य घटादिपारमार्थिकत्वनिषेधकवाक्यविरोध । न हि घटस्य प्रलयकाले अभावसाधकमनुमानमिदानी तत्सत्ताग्राहकप्रत्यक्षेण विरुध्यते तत्कस्य हेतो तयोर्भिन्नविषयत्वादिति चेन्न घटस्यै कत्वात् ननु घटस्यैकत्वेपि कालावच्छेदभेदेन तद्विषयज्ञानयोर्विषयभेद इति चेत्तर्हि प्रकृतेपि घटसत्तामात्रावगाहिप्रत्यक्षेण घटपारमार्थिकत्वनिषेधकश्रुतिमस्तकवाक्यस्य भिन्नविषयतया न विरोध । द्वितीये किमिद वास्तवत्वमबाधितज्ञानविषयत्वमिति चेत् किमागमव्यतिरिक्तप्रमाणबाधितज्ञानविषयत्व कि वा सर्वप्रमाणबाधितज्ञानविषयत्वम् । नाद्य । नरशिर कपालशुचित्वादेरपि तादृशज्ञानविषयत्वेन यथार्थत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीय । घटादेरपि नेह नानेतिश्रुत्या बाधितत्वात् । नन्वागमस्यैतद्बाध्यस्यैतद्बाधकत्वमनुपपन्नमिति चेन्न-प्रत्यक्षस्य यथार्थविषयत्वसिद्धे प्राक्तद्बाधकत्वानुपपत्ते । त्रैकालिकबाधाभावघटितसत्त्वस्य वर्त्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षेण ग्रहीतुमशक्यत्वाच्च । ननु सदिति प्रतीयमानत्व तदिति चेन्न—शुक्तिरजतससर्गस्यापि यथार्थत्वप्रसङ्गात् । ननु सदिति प्रमीयमाणत्व तदिति चेन्न—प्रमाया विषयसद्भावघटितत्वेनान्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । ननु सत्ताश्रयत्व तदिति चेन्न— सत्तादेरयथार्थत्वप्रसङ्गात् । नन्वर्थक्रियाकारित्व तदिति चेन्न— अर्थक्रियाविरहदशायामसत्वप्रसङ्गात् । ननु यत्किञ्चिदर्थक्रियाकारित्व सर्वदा सर्वेषामस्तीति चेन्न—एवमप्यर्थक्रियायामर्थक्रियासभवेनासत्वे तद्घटितवस्तुसत्ताया अप्यसत्वप्रसङ्गादर्थक्रियाया अर्थक्रियाङ्गीकारेऽनवस्थानाद् घटदेर्वस्तुभूतत्वे विनाशानुपपत्तेश्च । परमार्थसतश्च विनाश इति व्याहत वचन तस्मात्प्रत्यक्षादेर्घटादिमात्रविषयत्वेन तत्त्वावेदकत्वाभावात् । एवमेव कर्मकाण्डस्यापि कार्यमात्रपरत्वेन न स्वातन्त्र्येण नियोज्यादिभेदपरत्वाभावात् । तत्परत्वे च वाक्यभेदप्रसङ्गात् । वास्तवभेद विनानुपपत्त्यभावाच्च । न प्रपञ्च-

पारमार्थिकत्वनिषेधकनेतीत्यादिवाक्यस्य ताभ्यां विरोध इत्येतद्धृदि निधाय परिहारमाह—

अत्रोच्यते न खलु वेदशिरांसि मुक्त्वा
किञ्चित्प्रमाणमिह तत्त्वनिवेदनाय ।
शक्नोति येन भवतीह विरोधशङ्का
वेदान्तवाक्यमुखतोऽवगते प्रतीचि ॥ ७ ॥

अत्रोच्यतइति । अत्रास्मिँश्चोद्ये उच्यते परिहार इति शेषः । तत्त्वं वास्तवस्वरूपं तन्निवेदनं तत्प्रकाशनं येनेत्यस्यायमर्थः । यदि प्रत्यक्षादेः प्रपञ्चपारमार्थिकत्वबोधकत्वं स्यात्तदा वेदान्तस्य तद्विरोधो भवेत् तस्य प्रपञ्चाभावबोधकत्वात् वेदान्तावगतेऽद्वितीये ब्रह्मणि च मानान्तरबाधः स्यात्तद्विरुद्धत्वान्न त्वेदस्ति प्रत्यक्षादेर्वस्तुमात्रबोधकत्वादित्यर्थः । इहेत्यस्य प्रतीचि देहादिसाक्षिण्यद्वितीये प्रत्यगात्मनि ॥ ७ ॥

ननु प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं सर्ववादिसमतं तत्त्वमितिजनकत्वं च प्रामाण्यं शुक्तिरजतज्ञानस्य प्रामाण्याप्रसिद्धेः । ततः कथं प्रत्यक्षादेस्तत्त्वनिवेदकत्वाभावः । कथं वाऽद्वैतागमस्य प्रत्यक्षादिविरोधपरिहार इत्याशङ्क्याह—

अज्ञातमर्थमवबोधयदेव मानं
तच्च प्रकाशकरणत्वमितत्यभिज्ञाः ।
न प्रत्यगात्मविषयादपरस्य तच्च
मानस्य संभवति कस्यचिदत्र युक्त्या ॥ ८ ॥

अज्ञानमथमिति । तत्त्वप्रकाशकरणक्षम तत्त्वप्रकाशजननसमर्थम- भिज्ञा भट्टाचार्यादय आहुरिति शेष । प्रत्यगात्मविषयादिति बहुव्रीहि, मानादितिशेष । तदज्ञातार्थबोधकत्वम् । अत्र परीक्षाभूमौ भट्टाचार्यादयो ह्यनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति प्रमाणलक्षण वदन्ति । अनधिगतत्व चाज्ञातत्व तादृशार्थबोधकत्व चात्मविषयप्रमाणस्यैव सभवति । आत्मन एवाज्ञातत्वात् । घटादेश्च स्वत एव जडतयाऽज्ञानावृतत्वलक्षणाज्ञातत्वाभावात् । ननु घटादे स्वतोज्ञातत्वाभावेप्य- ज्ञातचैतन्यावच्छेदकत्व नाज्ञातत्वमपि वक्तव्यम्, अन्यथा—स्वतो जडस्यापि घटादे स्वप्रकाशात्मसम्बन्धेन नित्यवत् प्रकाशप्रसङ्गादिति चेन्न—घटाद्यप्रकाशस्य तदधिष्ठानावरणेन वा आगन्तुकप्रमाणवैकल्येन वोपपत्ते । तथा च घटादिगोचरप्रत्यक्षादे प्रमितिजनकत्वेन प्रामाण्येप्यज्ञातार्थविषयप्रमितिजनकत्वासभवात् न तत्त्वावबोधनलक्ष- णप्रामाण्यमित्यर्थ । एतदेवाभिप्रेत्य युक्तयेत्युक्तम् ॥ ८ ॥

किं च घटादिवस्तुतत्त्वस्यानवच्छिन्नात्ममात्रत्वान्न तद्विषयत्व चक्षुरादेरुपपद्यते । तस्य पराङ्मात्रविषयत्वात् 'पराञ्चि खानी'ति श्रुते अतोपि न तेषा तत्त्वावेदनलक्षण प्रामाण्यमित्यभिप्रेत्याह—

सर्वं पराग्विषयमेव हि मानजात
वेदावसानवचनानि तु वर्जयित्वा ।
यद्भौतिकं किमपि भौतिकगोचरं त-
द्रूपप्रदीपकनिदर्शनतः प्रसिद्धम् ॥ ९ ॥

सर्व पराग्विषयमिति । परागविद्याकल्पितनामरूपात्मक प्रपञ्चो विषयो यस्य मानजातस्य तत्तथोक्त हि शब्दो यस्मादर्थे यस्मात्पराग्विषय तस्मादज्ञातप्रत्यगात्मविषय न भवतीत्यर्थ । मानजात प्रमाणसमूह जातग्रहणेन वेदान्तग्रहण व्यावर्त्तयति—वेदावसानेति । अवसानमन्त

वेदान्तव्यतिरिक्तप्रमाणस्य पराग्विषयत्वेऽनुमान प्रमाणं विवक्षन् तन्मूला व्याप्ति सदृष्टान्तामाह—यद्भौतिकमिति । भौतिक भूतजन्यद्रव्य-मित्यर्थ । प्रकाशकमित्यपि द्रष्टव्यम् । भौतिकगोचर भूतजन्यद्रव्यतद्ध-र्ममात्रविषय प्रदीपक प्रदीप रूपप्रकाशकप्रदीपदृष्टान्तादित्यर्थ । अत्रेदमनुमानं विवक्षितम् । चक्षुरादि भौतिकमात्रप्रकाशक प्रकाशक भौतिकत्वात् प्रदीपवदिति.। तथाच घटादिवस्तुतत्त्वानवच्छिन्नात्म मात्रत्वेनाभौतिकत्वात् न चक्षुरादीनां तद्विषयत्वमित्यर्थ ॥ ६ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणापि चक्षुरादेर्घटादितत्वाविषयत्व साधयति—

यद् व्यञ्जकं किमपि लौकिकमीक्षितं त-
द्व्यङ्ग्येन तुल्यमवलोकितमत्र जात्या ।
दीपः प्रकाशकतया विदितो हि लोके
रूपेण तैजसतया सदृशः प्रसिद्धः ॥ १० ॥

यद्व्यजकमिति । व्यञ्जक प्रकाशकारणं तद्व्यञ्जकं व्यङ्ग्येन प्रकाश्येन तुल्य समानम् । अत्र जगति केनाकारेण साम्यमित्याकाङ्क्षायामाह—जात्येति । भौतिकत्वादिधर्मेणेत्यर्थ । दृष्टान्तस्य साधनवैकल्य परि-हरति—प्रकाशकतया विदित इति । तमोनिवृत्तिरूपप्रकाशकतया विदित इत्यर्थ । साध्यवैकल्य परिहरति—रूपेणेति । केनाकारेण साम्यमित्या शङ्क्याह—तैजसेति । तेजोजन्यत्वादिनेत्यर्थ । अथवा—बाह्येन्द्रियाणा स्वसमानगुणव्यञ्जकत्वाद्गुणेनापि साम्यं विवक्षन्नाह—रूपेणेति । गन्ध-समवायादेरप्युपलक्षणम् । अत्रेदमनुमान चक्षुरादिस्वसमानधर्मवत एव व्यञ्जक व्यञ्जकत्वात् बहिरिन्द्रियत्वाद्वा रूपादिव्यञ्जकदीपादि-वत् । व्यञ्जकपदमत्र प्रकाशकरणपरम् । अतो न बुद्धौ व्यभिचार ।

नचैव सत्यात्मनोपि कल्पितधर्माश्रयत्वेन द्रव्यत्वादिना चक्षुरादि समानधर्मकत्वात्तद्विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । धर्मिसमानसत्ताक धर्मेणैव समानधर्मत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च वेदान्ते व्यभिचार । तस्याभिव्यक्तिरूपे आत्मन्यभिव्यक्तयजनकत्वात्तथा च घटादितत्वस्यात्मनश्चक्षुरादिसमानधर्मकत्वाभावात् न चक्षुरादेस्तद्विषयत्व किन्तु केवलघटादिविषयत्वमत प्रत्यक्षादेस्तत्वावेदनलक्षणप्रामाण्यासभवात् न तेन वेदान्तविरोध इति भाव ॥ १० ॥

एव बहिरिन्द्रियस्य घटादितत्वाविषयत्व साधयित्वा अन्तरिन्द्रियस्यापि तत्साधयति—

> बुद्धिः समस्तविषयावगमे प्रवृत्ता
> साऽपि प्रकाश्यविषयेण समानजातिः ।
> बुद्धिश्च भौतिकतया श्रुतिषु प्रसिद्धा
> तेनास्तु साऽपि खलु भौतिकगोचरैव ॥११॥

बुद्धिरिति । वेदान्तासहकृतान्त करण बुद्धिपदेन विवक्षितम् । अन्यथा—तत्सहकृद्बुद्धेरात्मगोचरत्वेन भौतिकमात्रगोचरत्वसाधने चाशतो बाधप्रसङ्गात् । समस्तविषयावगमे प्रवृत्ता बाह्यसर्वपदार्थ ज्ञाने प्रवृत्ता आत्मव्यतिरिक्तसकलपदार्थप्रकाशिकेत्यर्थ । सा तादृशी बुद्धि प्रकाश्यविषयेण प्रकाश्यपदार्थेन समानजातिरिति बहुव्रीहि । समानधर्मिकेत्यर्थ । समानधर्मत्व च भौतिकत्वादिना विवक्षितम् । अत्रेदमनुमान वेदान्तासहकृतबुद्धि स्वसमानधर्मवत एवापरोक्षतया प्रकाशिका वेदान्तासहकृतत्वे सति प्रकाशकद्रव्यत्वा द्दीपवदिति ॥ ११ ॥

एव प्रत्यक्षस्य घटादितत्त्वात्मविषयत्व निराकृत्य तदुपजीव्या

नुमानादेरपि तद्विषयत्वं नास्तीत्याह—

एवं प्रमाणमखिलं बहिरर्थनिष्ठं
वेदान्तवाक्यमपहाय यथोक्तहेतोः।
न प्रत्यगात्मविषयं श्रुतिरप्युवाच
स्पष्टं पराञ्चि वचसाऽर्थमिमं यथोक्तम् ॥१२॥

एवमिति। प्रत्यक्षवत्प्रमाणमनुमानादि बहिरर्थनिष्ठं घटादिमात्रविषयं न तु तत्त्वात्मविषयम्। अखिलग्रहणेन वेदान्तग्रहणं वारयति-वेदान्तवाक्यमपहायेति। मयोक्तहेतोर्भौतिकत्वे सति व्यञ्जकत्वादित्याद्युक्त हेतो प्रत्यगात्मशब्देन घटादितत्त्वात्मोच्यते। अत्रेदमनुमान विमतान्यनुमानादीनि भूतभौतिकमात्रविषयाणि भौतिकत्वे सति परोक्षतया व्यञ्जकत्वात् तादृशबुद्धिवत्। यद्वा—'अत्रोच्यते न खलु' 'अज्ञातमर्थम्' इति [अ २ श्लो ७ ८] श्लोकद्वयेन घटादिविषयप्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदनप्रमाण्याभावात् न तेन तत्पदार्थब्रह्मणोऽद्वितीयताबोधकवेदान्ताना विरोध इत्युक्तम्। 'सर्वं पराग्विषयम्'इत्यादिना [अ २ श्लो ९] तु कर्तृत्वादिगोचरप्रत्यक्षादीनामात्मविषयत्वाभावान्न तद्बलेन त्वपदार्थप्रत्यगात्मन कर्तृत्वादिसिद्धिरिति न तस्य नित्यमुक्तताद्यावेदक श्रुतिविरोध इत्युच्यत इति द्रष्टव्यम्। अत्र प्रत्यगात्मशब्दो जीवस्वरूपविषय अन्यत्तु पूर्ववत्। प्रत्यक्षादीनामनात्ममात्रविषयत्वेन प्रत्यगात्माविषयत्वे श्रुतिरपि प्रमाणमित्याह-श्रुतेरिति। केन वाक्येनाहेत्यत्राह-पराञ्चि वचसेति। पराञ्चीत्यादिवाक्येन यथोक्तमुक्तमनतिक्रम्य यथा मया प्रत्यक्षादेर्बहिरर्थमात्रनिष्ठत्वेन प्रत्यगात्माविषयत्व युक्त्योक्त तथैव श्रुतिरप्याहेति तात्पर्यार्थ ॥ १२ ॥

तामेव श्रुतिमाह—

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भू-
स्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-
दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १३ ॥

पराञ्चि खानीति । पराञ्चि बहिरर्थविषयाणि खानि इन्द्रियाणि इह च वेदान्तव्यतिरिक्तसर्वप्रमाणानामुपलक्षणम् न तु वेदान्तस्यात्मनो वेदान्तविषयत्वस्य तत्त्वौपनिषदमिति श्रुत्या प्रतिज्ञानात् व्यतृणद्धिंसितवान् । हिंसा च तेषा निखिलानर्थनिदानपराग्विषयत्वमेव । तस्मादविवेकी जन पराक् अनात्मवस्त्वेवेन्द्रियादिभि पश्यति । नान्तरात्मन्नान्तरात्मान पश्यति । धीर विवेकवैराग्य-संपन्न । अत एवावृत्तचक्षुर्नियमितेन्द्रिय शान्त्यादिसम्पन्न इत्यर्थ । अत एवामृतत्वमिच्छन्मुमुक्षु प्रत्यगात्मान वेदान्तश्रवणादिना—ऐक्षत—ईक्षत इत्यर्थ ॥ १३ ॥

नन्वनुमानादे परोक्षज्ञानैकजनकस्वभावत्वादात्मनि च व्याप्त्याद्यसभवान्नित्यापरोक्षात्मविषयत्वाभावेपि चक्षुरादेर्वेदान्तानामिवा-परोक्षज्ञानजनकत्वात्तादृशात्मविषयत्व किं न स्यान्न भौतिकत्वादिना चक्षुरादेस्तद्विषयत्वप्रयोजकत्वादित्याशङ्क्याह—

यत् कर्मभावमनपास्य निजप्रमेये
संवित्तिसाधनतया जगति प्रसिद्धम् ।
मान जडार्थविषय तदिहाभ्युपेयं
न प्रत्यगात्मविषयं कथितोपपत्तेः ॥ १४ ॥

यत्कर्मभावमिति । यन्मानमिति सम्बन्ध । कर्मभाव कर्मत्वमनिवा

यानपोह्य स्वविषये प्रमेये सविक्तिसाधनतया प्रमितिसाधनतया इह जगति तन्मान पुरोक्तहेतो पूर्वोक्तानुमानात् । यद्धि मान कर्मतयैव स्वविषय बोधयति । तज्जडविषयमेव जडस्यैव ज्ञानक्रियाफलाश्रयत्वेन कर्मत्वाज्ञानवच्छिन्नप्रत्यगात्मविषय तस्य स्वत फलरूपत्वेन कर्मत्वासभवाद् घटादिविषय कर्त्रात्मविषय च प्रत्यक्ष कर्मतयैव स्वविषय बोधयति । घटादिसमवेताभिव्यक्तिरूपफलजनकत्वादत एवोक्तहेतोरपि नाप्रयोजकत्वम् । अतो न चक्षुरादिघटादितत्त्व प्रत्यगात्मान च विषयीकर्त्तुमलमित्यर्थ ॥ १४ ॥

तर्हि वेदान्तानामपि प्रमाणत्वाविशेषाच्चक्षुरादिवदात्मविषयत्वञ्च स्यादित्याशङ्क्याह —

यत्तु प्रमाणमवधीर्य निजप्रमेये
कर्मत्वमर्थमवबोधयितु प्रवृत्तम् ।
तत्प्रत्यगात्मविषय भवितु क्षमेत
तत्त्वमादिवचन न ततोऽन्यदस्ति ॥ १५ ॥

यत्त्विति । अवधीर्य त्यक्त्वा कर्मत्वमन्तरेणेत्यर्थ । अर्थ निजप्रमेय तत्तादृश प्रमाणम् । नन्वकर्मतया स्वप्रमेयबोधकत्वमनुमानादीनाम प्यस्ति तान्यपि किं प्रत्यगात्मविषयाणि नेत्याह—तत्त्वमादिवचनमिति । तत्प्रत्यगात्मविषय प्रमाणमन्यदनुमानादि । यद्यप्यनुमानादिकमप्य कर्मतयैव स्वविषय बोधयति । तथापि तस्य व्याप्त्यादिबलेनैव स्वप्रमेयावबोधकत्वात् अनवच्छिन्नानन्दे प्रत्यगात्मनि च कस्यापि व्याप्त्यादेरभावात् न तद्विषयत्वमनुमानादे वेदान्तास्तु कथ चिल्लक्षणायाऽपरोक्षा वृत्तिमुत्पादयन्त्येव । ननु वेदान्तानामप्यपरोक्षवृत्ति जनकत्वेन च चक्षुरादिवत्कर्मतयैव स्वप्रमेयबोधकत्व वक्तव्यम्, प्रत्यक्षविषयस्य कर्मत्वनियमात् । तथा च कथमात्मविषयत्वमिति

चेन्न—प्रत्यक्षविषयत्वस्याप्रयोजकत्वात् क्रियाजन्यफलभागित्वं हि कर्मत्व तच्च चक्षुरादिप्रमेये जडे घटादौ सभवति । प्रमाणजन्यस्फुरणलक्षणफलभागित्वाद्वेदान्तप्रमेयस्य तु ब्रह्मण सर्वप्रमाणफलभूततया फलितस्वाभावान्न कर्मत्वम् । तदुक्त सुरेश्वराचार्यै 'परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन समता । सवित्सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणत' इति तथा च वेदान्ताना प्रमाणत्वाविशेषेऽप्यकर्मतयाऽपरोक्षबोधजनकत्वविशेषेण प्रत्यगात्मविषयत्व सभवतीत्यर्थ । तथा च प्रत्यगात्मन प्रत्यक्षाद्यविषयत्वान्न तेन घटादिकर्तृत्वाद्यवगाहिनात्मनो नित्यमुक्तत्वाद्वितीयत्वावेदकश्रुतिविरोध इति भाव ॥ १५ ॥

यदुक्त घटादेरज्ञातत्वासभवान्न तस्याज्ञातार्थग्राहकतत्वावेदन प्रमाणविषयतेति तदेवेदानीं घटादिविषयाज्ञाततताया मानाभावेन प्रपञ्चयति—

नाज्ञातताऽवगतिरस्ति जडेषु पूर्वं
मेयेषु तत्स्फुरणकारणवर्जितत्वात् ।
मानोदयान्न हि पुरा किमपीह मानं
नापि प्रमेयबलतो जडता हि तस्य ॥१६॥

नाज्ञाततेति । पूर्वं मानप्रवृत्ते पूर्वं मानप्रवृत्तिदशायामज्ञातताया एवासभवात् । तदवगमस्तत्पूर्वमेव स्यादित्यभिप्रेत्य पूर्वमित्युक्तम् । अज्ञातताऽवगत्यभावे हेतुमाह—तत्स्फुरणकारणवर्जितत्वादिति । तस्याऽज्ञाततताया यत्स्फुरणकारणमवगतिकारण तस्याभावादित्यर्थ । ननु किमिति स्फुरणकारणाभाव इति चेत्तत्र वक्तव्यम् कि घटादिविषयप्रमाणेन तद्विषयाज्ञाततताया स्फुरणमुतात्माज्ञाततावद्विषयबलेनैव नाद्य इत्याह—मानोदयादिति । प्रवर्त्तमानप्रमाणोदयात्किमपि प्रत्यक्षाद्यन्यतम-

दिहाज्ञाततायां मानं घटादिविषयं मानम्। अज्ञानं हि घटादिविशिष्टमेवानुभूयमानं तद्विषयप्रमाणेनैवानुभूयत इति वक्तव्यम्। तद्विषयप्रमाणप्रवृत्तिदशायाञ्चाज्ञानस्यैवाभावात्। तत्पूर्वं च प्रमाणप्रवृत्तेरेवाभावान्न कथमपि प्रमाणेनाज्ञाततासिद्धिरित्यर्थः। न द्वितीय इत्याह—नापीति। प्रमेयबलतः घटादिविषयबलात्तत्र हेतुः—जडतेति। हि यतस्तस्य घटादिप्रमेयस्य घटादेर्जडत्वान्न तेनाप्यज्ञाततासिद्धिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

नन्वज्ञाततायाश्चक्षुरादिप्रत्यक्षप्रमाणगम्यत्वाभावेपि विमतं पूर्वमज्ञातमिदानीं ज्ञायमानत्वादित्यनुमानेन पूर्वकालीनाज्ञानस्यापि वेद्यत्वसंभवात् न तत्र प्रमाणाभाव इत्याशङ्कायां द्वितीयपक्षोक्तदूषणं विशदयन् निराकरोति—

नाज्ञाततावगतये स्वयमेव बाह्य-
मेयं समर्थमवबोधविलक्षणत्वात्।
नापि प्रमाणमवबोधकमस्ति किञ्चि-
न्मानोदयात्पुर इति स्फुटमभ्युपेयम् ॥१७॥

नाज्ञाततावगतय इति। स्वयमेव समर्थं नेति सम्बन्धः। तत्र हेतुः—अवबोधविलक्षणत्वादिति। ज्ञानविलक्षत्वाज्जडत्वादिति यावत्। किञ्चिदनुमानमपि मानोदयात् प्रवर्त्तमानप्रमाणोदयात् पुरः पूर्वम्। न चोक्तानुमानं तत्साधकं-धारावाहिकविज्ञानगम्ये व्यभिचारात्। न च तत्रापि यदा कदाचित्पूर्वमज्ञातत्वमस्तीति वाच्यम्। तथापि शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारादिदानीमेवेति विशेषणे चान्योन्याश्रयादज्ञानासिद्धो हेतुः। मानान्तरं च तद्विषयं न पश्यामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु माभून्मानप्रवृत्तेः पूर्वमज्ञाततावगमः अनवगम्यमानायामेव

तस्या वस्तुतोऽज्ञातेषु घटादिषु मानप्रवृत्तिरस्तु तथा च मानविषय त्वानुपपत्तिरेव घटाद्यज्ञाततायां प्रमाण भविष्यतीति चेत्तत्राह—

नाज्ञातताम नवगम्य पुरा प्रवेशा-
न्मानस्य किंचिदपि मानबलेन बोद्धुम्।
शक्नोति कश्चिदपि मानबलेन बुद्ध
किं वा स्वभाव इति निश्चयहेत्वभावात् ॥१८॥

नाज्ञाततामिति। अनवगम्याज्ञात्वा मानसप्रवेशात् पुरेति सम्बन्ध। मानप्रवृत्ते पूर्वमित्यर्थ। किञ्चिदपि किमपि प्रमेय मानबलेन बोद्धुं प्रमाणबलेनैव ज्ञातु तथा वा व्यवहर्त्तुमित्यर्थ। कश्चिदपि पुरुष न शक्नोतीति सम्बन्ध। तत्र हेतु—मानबलेत्यादि। बुद्धमवगत वस्त्विति शेष। स्वभाव प्रकाशोऽस्य वस्तुन इति शेष। एतदुक्त भवति लोके हीदमिदानीमनेन ज्ञातव्यमिति बुभुत्सया हि तत्तद्विषय प्रमाणतोऽवगच्छन्तो दृश्यन्ते। बुभुत्सा च नात्यन्तमज्ञाने न वात्यन्त ज्ञाते भवति तदसंभवात्। ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्चाज्ञाते सा भवतीति चेत्तत्र यदि सामान्य विशेषाद्भिन्न तर्हि न तज्ज्ञानादपि विशेषबुभुत्सा तस्यात्यन्तमज्ञातत्वात्। यद्यभिन्न तर्हि विशेषोपि ज्ञात एवेति सुतरान्न तत्र बुभुत्सा। ननु सर्वापि विषयावगतिर्न बुभुत्साधीना पथिकस्य तृणादिविषयोपेक्षाज्ञानस्यापि दर्शनादिति चेन्न। तत्रापि विषयविशेषबुभुत्साभावेपि सामान्यबुभुत्साया सत्त्वात्तस्मादज्ञाततया ज्ञात एव घटादौ बुभुत्सा वक्तव्या। तथा च पूर्वमज्ञातताऽवगमाभावे बुभुत्साया एवाभावात। प्रमाणप्रवृत्तेरप्यसभवान्न कोपि विषयप्रतिपत्तौ समर्थो भवेत्। कि च लोके मयेद प्रमाणतोऽवगतमिति व्यवहारो दृश्यते। इद च प्रमाणप्रवृत्ते पूर्व वस्तुन अज्ञाततयावगतत्व एव सभवति। अन्यथा—इदप्रमाणेनावगतं कि वा

विषयस्वभावादिति विषयावगतेर्विषयस्वाभाविकत्वशङ्काया अपि दुरपह्नवत्वेन प्रमाणेनेति निश्चयानुपपत्ते । ततो मानप्रवृत्त्यर्थं मानतो बुद्धमिति व्यवहारार्थं च पूर्वमज्ञाततासिद्धिर्वक्तव्या । न च प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्त्या तत्सिद्धि उक्तप्रकारेणाज्ञाततावगमात् पूर्वं मानप्रवृत्तेरेवाभावात्तत्प्रवृत्त्या तदधिगमेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गा दिति ॥ १८ ॥

ननु विषयस्याज्ञाततावगति विनापि तदवगतेर्मानान्वयव्यति रेकाभ्या मानजन्यता ज्ञातु शक्यते । तत प्रमाणतोऽवगतत्वव्य-हारार्थमज्ञाततावगमो न वक्तव्य इत्याशङ्क्य उक्तमर्थं सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति—

प्रक्षालनेन धवलं किमिदं बभूव
किंवा पुराऽपि धवल स्वयमेव वस्त्रम् ।
इत्येवमेष न विवेक्तुमल कदाऽपि
यो दृष्टवान्न मलिन वसनं पुरस्तात् ॥१९॥

प्रक्षालनेनेति । द्वाभ्यामेष पुरुष एवं विवेक्तुमल समर्थो नेति सम्बन्ध । एवशब्दार्थमाह—प्रक्षालनेनेत्यादिनेत्य तेन । धवल शुभ्रमिदं वस्त्रमिति सम्बन्ध । कदाचित्कदाचिदपीत्यर्थ । एष क इत्याका ङ्क्षायामाह—य इत्यादिना । वसन वस्त्र वसन मलिन न दृष्टवानिति सम्बन्ध । पुरस्ताद्धावल्यदर्शनात्पूर्वम् ॥ १९ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

एवं पुरानधिगतं यदि नानुभूतं
मानेन बोधितमिदं प्रतिभाति मेयम् ।

न स्वप्रकाशमिति शक्यमिदं विवेक्तुं
केनापि नैव तदवस्थतयैव दृष्टेः ॥ २० ॥

एवमिति । वक्ष्योक्तप्रकारेण पुरा मानवृत्तेरिति शेष । अनुभूतमवगतमेयमनधिगतमिति नानुभूत यदीति सम्बन्ध । बोधित ज्ञापित सदिद मेय प्रतिभाति स्फुरति न स्वप्रकाश स्वप्रकाश सत् न स्फुरति इद केनापि पुरुषेण विवेक्तु न शक्यमेवेति सम्बन्ध । इदं शब्दार्थ एव मानेनेत्यादिना इतीत्यन्तेन दर्शित । अशक्यत्वे हेतु — तदवस्थतयेति । प्रकाशकालमात्रावच्छिन्नतयैव दृष्टेर्दर्शनात् प्रकाशकालावच्छिन्नस्यैव घटादेर्ज्ञायमानत्वात् । तज्ज्ञानस्य च प्रमाणजन्यत्वाजन्यत्वपक्षयोस्तुल्यत्वान्न विवेक सम्भवति । न चान्वयव्यतिरेकाभ्या विषयावगते प्रमाणजन्यत्वनिश्चय पूर्वमज्ञातताावगति विनान्वयव्यतिरेकयोर्दुर्निरूपत्वात्ताभ्या चक्षुरादिजन्यत्वनिश्चयेऽपि मानजन्यत्वनिश्चयासभवाच्च अज्ञातार्थावगाहिन एव मानत्वादिति मानेनेति वदतो भाव ॥ २० ॥

ननु घटाद्यज्ञातताया प्रमाणसिद्धत्वाभावेऽप्यात्मा ज्ञाततावन्नित्यानुभवबलादेव तत्सिद्धि स्यादिति चेन्न—अज्ञानस्य समानाश्रयविषयत्वनियमेन घटादिविषयाज्ञानस्य घटाद्याश्रितत्वापत्त्या नित्यानुभवसम्बन्धाभावेन तद्बलादपि सिद्ध्यनुपपत्ते । तस्मादात्मन एवाज्ञातत्व नत्वनात्मन तथा च न तद्विषयप्रमाणाना तत्त्वावेदकत्वमित्यभिप्रेत्योपसहरति—

अज्ञातमर्थमवबोधयितुं न शक्त-
मेव प्रमाणमखिलं जडवस्तुनिष्ठम् ।
किं त्वप्रबुद्धपुरुषं व्यवहारकाले
सश्रित्य संजनयति व्यवहारमात्रम् ॥ २१ ॥

अज्ञातमथामति । एव सत्यनात्मनो ज्ञातत्वे प्रमाणाभावे सतीत्यर्थ । जडवस्तुनिष्ठ जडवस्तुविषय घटादेरज्ञातत्वाभावादेव न तद्विषय प्रमाण सर्वमज्ञातार्थावबोधनसमर्थमित्यर्थ । तत्किमिदानी प्रत्यक्षादिक प्रमाणमेव नेति चेन्न । तस्याज्ञातवस्त्ववबोधकत्वाभावेन तत्त्वावेदनप्रामाण्याभावेपि व्यवहारयोग्यवस्तूपदर्शनेन व्यावहारिक प्रामाण्यमस्तीत्याह—किंचित्यादिना । अप्रबुद्धपुरुष तत्त्वावबोधरहित पुरुषम् । एतच्चाज्ञानिन एव व्यवहार सभवतीत्यभिप्रेत्योक्तम् । व्यवहारकाले व्यवहारदशाया सश्रित्याश्रित्य आश्रयण चाभिमान विषयत्व सजनयति उत्पादयति तत्तद्विषयज्ञानजननद्वारेति शेष । व्यवहारशब्दोभिवदनादिपर मात्रचा तत्र विषयत्व व्यावर्त्यते ॥ २१ ॥

ननु प्रत्यक्षादेस्तत्वावेदकत्वाभावे लोके सत्यमिथ्यादिविभागो न स्यात् । न च व्यवहारिकत्वतदभावाभ्या तद्विभाग । व्यावहारिकत्व हि व्यवहारजनकत्व व्यवहारजनकत्व च भ्रान्तिस्थलेपि दृश्यत इत्याशङ्क्य सदृष्टान्त तद्विभागमाह—

आबोधतः सकलमेव हि सत्यमिथ्या-
भ्रान्तिप्रमाणविनिवर्त्यनिवर्तकत्वम् ।
स्वप्नेऽपि दृष्टमिदमेवमिहापि जाग्र
त्काले भवत्वखिलमापरमात्मबोधात् ॥ २२ ॥

आबोधत इति जाग्रद्बोधोदयपर्यन्त हीनि प्रसिद्धौ । इद सकल स्वप्नेपि दृष्ट हीत्यन्वय । इदशब्दार्थमेवाह—सत्यासत्येति । सत्यत्व मिथ्यात्वभ्रान्तित्वप्रमाणत्वनिवर्त्यत्वनिवर्त्तकत्वमेवं स्वप्नवदखिल सत्यत्वादिकमापरमात्मबोधाज्जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारपर्यन्तम् । तथा च यथा स्वप्ने प्रातीतिके सति प्रत्यक्षादेस्तत्वावेदनप्रामाण्याभावेन तत्स्थप्रपञ्चस्य वस्तुतो मिथ्यात्वाविशेषेऽपि निद्रादोषदुष्टाना

मूढाना शुक्त्यादितद्विषयज्ञानतज्जनकचक्षुरादे सत्यप्रमाणनिवर्त्तकत्व शुक्तिरूप्यादितद्विषयज्ञानतज्जनकचक्षुरादेस्तु मिथ्याभ्रन्तिनिवर्त्यत्वं चेति विभागो दृष्टिमात्रप्रयुक्तो जाग्रद्बोधोदयपर्यन्त दृष्ट । एव जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि प्रत्यक्षादितत्त्वावेदनप्रमाण्याभावेन वस्तुत सत्यमिथ्यादिविभागाभावेपि तत्त्वसाक्षात्कारोदयपर्यन्तमविद्यामहापिशाचग्रस्तानामविवेकिना दृष्टिमात्रप्रयुक्त सत्यामिथ्यादिविभाग सम्भवतीति भाव ॥ २२ ॥

ननु सर्वस्यापि प्रमाणप्रमेयजातस्य वस्तुतो मिथ्यात्वाविशेषे शिष्टाना बौद्धार्हतकापिलकणभुगादिशास्त्रादिक तत्प्रमेयतप्तशिलारोहणादिगतेष्टोपायतादिक च वितथ हेयं वेदतन्मूलमीमासाशास्त्रादिक तत्प्रमेयाग्निहोत्रादिगतश्रेय साधनत्वादिक चावितथमुपादेयमिति विभाग कथ सगच्छते वस्तुत प्रमाणप्रमेयवैषम्याभावे तदधीनहेयोपादेयसुखदु खादिव्यवस्थानुपपत्तिरित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तेनैव सर्वमुपपद्यत इत्याह—

स्वप्ने तप्तशिलाधिरोहणगता निःश्रेयसोपायता
मिथ्या ब्राह्मणतर्पणादिनिलया सत्या तथा लौकिकी ।
स्रक्सत्या तदहिर्मृषैव विदितो निद्रानिवृत्तौ पुनः
स्वप्ने दृष्टमशेषमेव वितथं ग्राह्य तथा जागरे ॥ २३ ॥

स्वप्नेतप्तेत्यादिना श्लोकद्वयेन । तप्तशिलाधिरोहणगता तन्निष्ठा मिथ्येति लिङ्गविपरणामेन विदितेत्यनुषङ्ग । ब्राह्मणतर्पणादिनिलया ब्राह्मणभोजनादिनिष्ठा नि श्रेयसोपायतेत्यनुषङ्ग सत्या विदितेत्यप्यनुषङ्ग स्वप्न एव लौकिकमुदाहरणमाह—तथेति । यथा शास्त्रीयमुदाहरणं तथा स्रग् माला सत्या विदितेत्यप्यनुषङ्ग । नदहि स्रजि परिकल्पितसर्प विदित इति पाठ । ननु स्वप्नेपि वस्तुत एव सत्यमिथ्यादिविभाग

तत कथ तद्दृष्टान्तेन जाग्रतो मिथ्यात्वसाधनमित्याशङ्कयाह--निद्रानिवृत्तौ पुनरिति। अशेष पूर्वोक्त सर्वं वितथमेवेति सम्बन्ध । मिथ्यैवेत्यर्थ । स्वप्नदृष्टस्य कस्य चिद्वस्तुसत्वे जाग्रत्यपि तत्तथैवानुभूयेत। न हि परमार्थसतोऽवस्थाविशेष एव नियतप्रतिपत्तिर्युज्यते । न च वस्तुसत्त्वेपि तस्य क्षणिकत्वादेव जाग्रत्यनुपलम्भ इति वाच्यम्। तत्र किं सत्येव जाग्रच्छरीरे स्वाप्नशरीराद्युत्पत्ति । उत विनष्टे तस्मिन्। नाद्य । मनुष्यशरीरादौ तिष्ठति । व्याघ्रादिशरीराद्यभिमानानुपपत्ते । अत एवात्मवादिनस्तत्र एकदा शरीरद्वयप्रवेशासंभवात्। एकदा शरीरद्वयव्यापारानुसधानप्रसङ्गाच्च । न द्वितीय । पुनरुत्थानकाले पूर्वोत्पन्नमनुष्यादिदेहाद्यनुपलम्भप्रसङ्गात्। तदानीमेव तदुत्पद्यत इति चेन्न। तत्कारणमातापित्रोरेत सेकाद्यभावान्मिथ्यात्वपक्षे तु न नियतकारणसपत्त्यादिकमपेक्ष्यते। अविद्ययैव विचित्रसर्वोत्पत्त्युपपत्ते। तत स्वप्न दृष्ट सर्व मिथ्यैवेत्यर्थ । तथा च यथा स्वप्नदृष्टपदार्थाना सर्वेषा मिथ्यात्वेपि तप्तशिलाधिरोहणादिगतश्रेय साधनत्वादिक प्रतीत तद्बोधकबुद्धशास्त्रादिक च वितथ हेय ब्राह्मणभोजनादिगतश्रेय साधनत्वादिकं तद्बोधकवैदिकशास्त्रादिकं चावितथमुपादेयमिति विभागबुद्धि । एवमेव जाग्रत्यपि वस्तुसत्वाभावेपि विभाग उपपद्यतइति दार्ष्टान्तिकमाह—ग्राह्य तथेति। तथा स्वप्नवदेव जाग्रत्यपि सर्व ग्राह्य न तु तत्र प्रमाणप्रमेयवैषम्यापेक्षा । न हि जाग्रत्यनुभवकाले विचारकाले वा विवेकिनामणुमात्रमपि स्वाप्नाद्विशेष कश्चित्प्रतीयत इत्यर्थ ॥ २३ ॥

ननु कथ न प्रतीयते यत स्वप्ने कृतस्य यागादेर्जाग्रति क्रियमाणस्य च स्पष्टमेव विशेष प्रतीयत इति चेत्तत्र किं तयो साधनकृतो विशेष किं वा स्वरूपकृत किं वा फलकृत न सर्वथापि ऋत्विक्पश्वादे साधनस्याग्नेयादे स्वरूपस्य स्वर्गादेश्च फलस्योभयत्रापि समत्वादस्ति हि स्वप्नेपि स्वप्नानुष्ठिततया यागफल स्वर्गोनुभूयत इत्यभिमान। ननु स्वप्ने सन्यासिनापि स्वस्य यागाद्यनुष्ठानमनु

भूयते न तु जाग्रति तथानुष्ठानमनुभूयते तत्कथमनयो साम्यमिति चेन्न । सन्यासिनोपि स्वप्ने गृहस्थाभिमानपूर्वकमेव यागाद्यनुष्ठाना भिमानात् । नन्वेव सति स्वप्नानुष्ठितयाग पुरुषो नैव जाग्रति नैव तमनुतिष्ठेत् तत्प्रयोजनस्य सिद्धत्वात् ततश्च स्वप्नकृतयागस्य फल नास्तीत्येव वक्तव्यम् । तथा च फलकृतो विशेषोऽस्त्येवेति चेन्न । जाग्रत्यपि प्रतिवसन्त ज्योतिष्टोमावृत्तिवत् जाग्रत्फलानुभवार्थं वा तदुपपत्ते । नन्वेवमप्याधानादे पुनरनुष्ठानानुपपत्ति । तन्नि ष्पाद्याहवनीयादे स्वप्न एव सिद्धत्वादिति चेन्न । शास्त्रीय कर्म यथा-शास्त्रमेवानुष्ठेय शास्त्र च येन यजमानेन यदाधानमनुष्ठित तस्यैव तस्मिन्नग्नौ यागं विधत्ते नत्वन्ययजमानसाध्येऽग्नावपि यजमानश्च स्वप्नजाग्रतो शरीरभेदात् भिद्यते पूर्वं ब्राह्मणस्यैव सनो जन्मान्तरे वैश्यस्य वैश्यस्तोमे प्रवृत्तिदर्शनादस्ति च जाग्रत्स्वप्नयो शरीरभेद अत एव स्वप्नानुष्ठितब्रह्महत्यादेर्जाग्रदनुष्ठितेन साम्येपि न जाग्रत्पुरुषस्तेन पतितो भवति इत्येतत्सर्वमभिप्रेत्य ग्राह्य तथेत्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—

श्रेयःसाधनताऽग्निहोत्रनिलया सत्येति संगृह्यते
मिथ्या तप्तशिलाधिरोहणगता शिष्टैः परित्यज्यते ।
रज्जुः सत्यतया स्थितैव तदहिर्मिथ्यैव तावद्भवे-
द्यावन्मूलतमोविदारणपटुर्विद्योदयो नाऽऽगमत् ॥२४॥

श्रेय साधनतेति । अग्निहोत्रनिलया अग्निहोत्रनिष्ठा इतिशब्द प्रकारे सगृह्यते उपादीयत इत्यर्थ । शिष्टैरित्यत्राप्यनुषञ्जनीयम् । जाग्रत्यपि लौकिकमुदाहरणमाह—रज्जुरिति । तदहि रज्वा परिकल्पित सर्प । एव विभागप्रतीतेरवधिमाह—तावदिति । मूलतमोविदारिणपटु सत्य मिथ्याविभागभ्रान्तिमूलाज्ञाननिवर्त्तनक्षम विद्योदय आत्मसाक्षा

त्कारोदय आगमात्तत्वमादेस्तथा च जाग्रद्दृष्टपदार्थ स्वप्नपदार्थ वत् दृष्टिमात्रसन्नित्यर्थ । ननु कथ तस्य दृष्टिमात्रसत्व तत्र प्रमाणा भावादिति चेन्न—विमत दृष्टिमात्रशरीर दृश्यत्वात् स्वाप्नपदार्थव दित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञाबाध प्रत्यभिज्ञाया अपि स्वप्न इवोपपत्ते । न चैव सति बौद्धसिद्धान्तप्रवेशापात तन्म तेऽपि प्रपञ्चस्य क्षणिकविज्ञाने कल्पिततया दृष्टिमात्रशरीरत्वादिति वाच्यम् । अस्माभि प्रपञ्चव्यतिरिक्तस्यापि परमानन्दाद्वितीयाङ्गी कारेण महतो वैषम्यस्य विद्यमानत्वादन्यथा येन केनापि प्रकारेण साम्यापादने सर्वेषामपि वादिना तन्मतापातप्रसङ्गात् । एवमन्याश्च या या अनुपपत्तयोत्रवादिभिरुद्भावनीया ता सर्वा अपि स्वप्ननिदर्श- नेनैव परिहर्त्तव्या तस्मान्न किञ्चिदवद्यमिति भाव ॥ २४ ॥

एवं निर्दुष्टत्वेन स्थिते स्वाभिमतदर्शनरहस्ये प्रकारान्तरेणापि बौद्धसाम्यं परिहर्त्तु बौद्धसिद्धान्तसमतामाशङ्कते—

ननु शाक्यभिक्षुसमयेन समः
प्रतिभात्ययं च भगवत्समयः ।
यदि बाह्यवस्तु वितथ नु कथं
समयाविमौ न सदृशौ भवतः ॥ २५ ॥

ननु शाक्येति । नन्विति चोद्ये शाक्यभिक्षुसमयेन सम भदन्तसि- द्धान्तेन सम तुल्य अयं इयता सन्दर्भेण प्रतिपादित भगवत्स- मय सर्वज्ञभगवत्पादराद्धान्त कथ साम्यमित्याशङ्क्य साम्यप्रकार- मेवाह—यदीति । बाह्यवस्तु घटादि वितथमसत्य समयौ सिद्धान्तौ इमौ भदन्तसर्वज्ञबादरायणाभिमतौ बाह्यवस्तुनोर्वैतथ्याङ्गीकारे पक्षद्वयेपि विशेषाभावादिमौ कथ तुल्यौ न भवेतां किन्तु भवेता मित्यर्थ ॥ २५ ॥

ननु सर्वशून्यवादी बौद्ध वय तु न सर्वशून्यवादिन किन्तु बोधमात्रसत्यत्ववादिन तत्कथमस्माक तस्य च साम्यमित्याशङ्क्य माभूत् शून्यवादिना साम्य विज्ञानवादिना तु भविष्यतीत्यभिप्रेत्याह–

यदि बोध एव परमार्थवपु-
र्न तु बोध्यमित्यभिमत भवति ।
ननु चाऽश्रित भवति बुद्धमुने-
र्मतमेव कृत्स्नमिह मस्करिभिः ॥ २६ ॥

यदि बोध एवेति । वपु स्वरूप बोध्य दृश्य घटादि भवति यदीति सम्बन्ध । ननु चेति खल्वर्थ । इह परीक्षाभूमौ मस्करिभि श्रीबादरायणमतानुगतश्रीशङ्करभगवत्पादादिभि विज्ञानवादिभिरपि विज्ञानमेव परमार्थमन्यत्सर्व तत्र कल्पितमपरमार्थमित्युच्यते । भगवद्भिरपि परमार्थसति दृगात्मनि प्रपञ्च परिकल्पित इत्युच्यते । अतो न मतद्वयवैषम्यमित्यर्थ । तथा च जगत्पारमार्थिकत्व वक्तव्यमिति भाव ॥ २६ ॥

प्रपञ्चवैतथ्यस्य मतद्वयसाम्येप्यान्तरालिकवैषम्यस्य सत्त्वान्न बौद्धसाम्यमित्यभिप्रेत्य परिहरति –

ननु मातृमानविषयावगती-
रपरस्परं प्रति विभागवतीः ।
उपयन्भदन्तमुनिना सदृशः
कथमेष वैदिकमुनिर्भवति ॥ २७ ॥

ननु मात्रिति । वैदिकमुनि श्रीमदाचार्य कथमेव कथ वा भदन्त

मुनिना बौद्धेन सदृशो भवति न कथमपीत्यर्थ । तत्र हेतुगर्भित विशेषणम् । नन्विन्याद्युपयन्नित्यन्त मातृमानविषयावगती प्रमातृ प्रमाणप्रमेयप्रमिती परस्पर भेदवती उपयन्नङ्गीकुर्वन् । ननु खलु यद्यपि मात्रादिप्रपञ्चवैतथ्यमुभयोरपि समान तथापि तानि मात्रादीनि व्यवहारकाले परस्परभिन्नान्येवाचार्यैरङ्गीक्रियन्ते न तथा विज्ञान वादिभि ते हि केवल विज्ञान प्रमातृ तदेवासन्याकारयुक्त प्रमेयमस त्प्रकाशन सत् प्रमिति तत्प्रकाशनशक्त प्रमाणमित्यनेन रूपेण विज्ञान स्यैकस्यैव चतुष्टयात्मत्व वर्णयन्ति । न तु तेषा परस्परभेदम् । अत एतादृशवैषम्यस्य विद्यमानत्वात्कथ तेन साम्यमित्यर्थ ॥ २७ ॥

कि च प्रमात्रादिविभागो नित्यसिद्धपरमात्माश्रितमाययैव विजृम्भित स च स्थिर इत्यस्माभिरङ्गीक्रियते न तथा विज्ञानवा दिभिस्तन्मते स्थायिन आत्मनस्तदाश्रितानाद्यविद्यायास्तत्कार्यप्रपञ्च स्थैर्यस्याभावादतोपि महद्वैषम्यमित्यभिप्रेत्याह—

परमात्मसश्रयतमोजनितं
प्रविभक्तमेव तु परस्परतः ।
स्थिरमभ्युपेतमिह नः समये
ननु मातृमानविषयप्रभृति ॥ २८ ॥

परमात्मेति । मातृमानविषयप्रभृतीतिप्रभृतिशब्देन प्रमितिर्गृह्यते । एतच्चतुष्टय परमात्मसश्रयतमोजनित परमात्माश्रितमायाविजृम्भि तम् । एवकारोऽत्रापि सम्बध्यते । परस्परत प्रविभक्तमेवेति सम्बन्ध । अन्योऽन्यभिन्नमेवेत्यर्थ । स्थिर बहुतरकालावस्थाय्येव नोऽस्माक समये सिद्धान्तेऽभ्युपेतमङ्गीकृतम् । ननु खल्वत कथ साम्यमित्यर्थ ॥ २८ ॥

कि च विषयविज्ञानव्यतिरिक्तस्वप्रकाशस्थस्वरूप सजाती

याद्विभेदशून्य परमात्मा स्वाध्यस्त सकल प्रपञ्च साधयतीत्यस्माभि रुच्यते न तथा बौद्धै तन्मते बुद्धिवृत्तेरेव जडाया विज्ञानत्वेनाङ्गी कारात्। एतद्विज्ञानस्य च क्षणिकस्य क्षणिकप्रपञ्चसाधकत्वाद्विज्ञा नानामनेकत्वाच्च अतोपि न साम्यमित्यप्रेत्याह —

तमसा विनिर्मितमिद सकलं
चतुरः स पश्यति परः पुरुषः ।
अविकारिबोधवपुरद्वयकः
करणैर्विना सकलसाक्षितया ॥ २६ ॥

तमसति । अविद्यया विनिर्मित कल्पितमिद सकल पश्यतीति सम्बन्ध । इदशब्दार्थमाह—चतुर इति । मात्रादिभेदेन चतुर्विधान् प्रपञ्चान् चतुर्धा स्थितमिद सकलमित्यर्थ । चतुरो विवेकाति वा। क इत्याकाङ्क्षायामाह—स इति । श्रुतिसिद्ध पर बुद्ध्यादिव्यतिरिक्त । अविकारिबोधवपु कूटस्थचैतन्यात्माऽद्वयक सजातीयादिभेद-रहित कथ पश्यतीत्याकाङ्क्षायामाह—करणैर्विनेति । चक्षुरादिविकल सन् पश्यतीत्यर्थ । ननु करणव्यापारहीनस्य कथ द्रष्टृत्वमित्याका ङ्क्षायामुक्तम्-सकलसाक्षितयेति । स्वाध्यस्तसकलप्रपञ्चाधिष्ठानस्वप्रकाश चैतन्यरूपत्वेनात्मन श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिना श्रोत्रादेरपि ग्राहकत्वेन श्रवणात् न प्रपञ्चद्रष्टृत्वे कारणापेक्षा किन्तु स्वप्रकाशबोधरूपत्वेन स्वयमेव सर्व पश्यति । करण त्वविद्यानिवृत्तावेवार्थ्यते । बुद्धमते त्वालयविज्ञानसन्ततिश्चक्षुरादिकरणमपेक्ष्यैव स्वविषय प्रकाशयति न स्वत इति न साम्यमित्यर्थ ॥ २६ ॥

नन्वसङ्गस्वरूपस्यात्मन कथ सकलसाक्षित्व साक्ष्यसम्बन्धा-भावात् न हि दृश्यसम्बन्धाभावे दृश साक्षित्व सभवति । सर्वविष

यकज्ञानक्रियायोगे वा कथं तस्य कौटस्थ्यमपि विकारवत्त्वादित्या-शङ्क्य वास्तवतत्सम्बन्धाभावेप्याविद्यकस्य तस्य सत्वान्न साक्षित्वा नुपपत्तिर्न वा कौटस्थ्यहानिरित्यभिप्रेत्याह—

निजमायया परिगतः पुरुषः
परतन्त्रया तु निजया प्रभया ।
परिकल्पितं सकलमाकलय-
न्स हि साक्षितामुपगतो भवति ॥ ३० ॥

निजमाययेति । स्वाश्रयविषयमायया परिगतस्तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्त पुरुष सकलशरीरेष्वन्तर्यामितयानुप्रविष्ट स परमात्मा परतन्त्रयाऽविद्यावृत्त्यधीनयाऽविद्यावृत्त्यभिव्यक्तयेति यावत् । निजया स्वाभाविक्या प्रभया चैतन्येनाथवा परतन्त्रयेति निजया माययेत्यस्य विशेषण परमात्माधीनयेत्यर्थ । एतच्च साक्षिणो मायाधीनजीववैलक्षण्यार्थमिति द्रष्टव्य परिकल्पितमध्यस्तम् । अध्यासे च निजमाययेत्यनेनैव हेतुरप्युक्त । आकलयन् पश्यन् सन् साक्षिता सर्वद्रष्टृतामुपगत प्राप्तो भवति तथा च तत्तदाकाराविद्यावृत्त्यभिव्यक्तस्वरूपचैतन्येनैव सकलद्रष्टृत्वान्न कौटस्थ्यक्षति मायिकद्रष्टृत्वस्य स्वाभावाविरोधित्वान्नाप्यसङ्गस्यात्मनो दृश्येन सम्बन्धाभावात् सकलसाक्षित्वानुपपत्ति आविद्यकस्य तस्य सत्त्वादित्यर्थ ॥ ३० ॥

ननु स्थायित्वेन मतवैलक्षण्यमुक्तमनुपपन्नम् । स्थायित्वे प्रमाणाभावात् । न च प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमस्तीति वाच्यम् । तस्या ज्वालादिप्रत्यभिज्ञावदन्यथासिद्धत्वेनाप्रमाणत्वादिति चेत् । भवेदेतदेव यदि प्रत्यभिज्ञा प्रामाण्य न सेत्स्यति सिद्ध्यत्येव तु प्रत्यभिज्ञा प्रामाण्यमभिज्ञाप्रामाण्यवदित्यभिप्रेत्याह—

ग्राह्यग्राहकयोः स्थिरत्वगमनी तत्प्रतिभिज्ञा प्रमा नोपापत्स्यत चेदसेत्स्यदपि नौ सिद्धान्तयोस्तुल्यता । सा निर्वक्ष्यति सिध्यतीति जगतः स्थैर्यं स्वरूपात्मकं चैतन्यस्य च भङ्गुरत्वमिव मे सर्वस्य ते दर्शने ॥ ३१ ॥

ग्राह्यग्राहकयोरिति । ग्राह्य प्रपञ्च ग्राहक आत्मा तयो स्थिरत्वगमनी स्थायित्वसाधिका तत्प्रत्यभिज्ञा ग्राह्यग्राहकविषयप्रत्यभिज्ञाप्रमा नोपापत्स्यत इति चेत् प्रमाणमुपपन्न न भवेच्चेत् नौ आवयो सिद्धान्तयोस्तुल्यताऽसेत्स्यदपि सिद्धा भवेदपि तदेव नास्ति किन्तु सा ग्राह्यग्राहकविषयप्रत्यभिज्ञा मे मम पक्षे जगतो ग्राह्यस्य चैतन्यस्य च ग्राहकस्य स्वरूपात्मक स्वरूपभूत स्थैर्य स्थायित्व निर्वक्ष्यति साधयिष्यति । इतिशब्दो हेतौ यतो निर्वक्ष्यति अत स्थैर्य सिद्ध्यतीत्यर्थ । अथवा—सिध्यतीति निर्वक्ष्यति यथा सिध्यति तथा निर्वक्ष्यतीत्यर्थ । अयम्भाव —कि प्रत्याभिज्ञाया विकल्पप्रत्ययत्वेनाप्रामाण्य सिसाधयिषित कि ज्वालादिप्रत्यभिज्ञावत् प्रत्यभिज्ञात्वेन । अथवा—दोषजन्यत्वेनाहोस्विद्बाध्यत्वेन । आद्ये यो यो विकल्पप्रत्ययस्स सर्वोऽप्रमाण यथा रजतादिप्रत्यय इत्यनुमितेरप्रामाण्ये प्रत्यभिज्ञानाप्रामाण्यसाधकत्वानुपपत्ति । तत्प्रामाण्ये च विकल्पप्रत्ययत्वहेतो स्तत्रैव व्यभिचार । न द्वितीय । अप्रयोजकत्वात् । यथा तत्र विरुद्धपरिमाणवत्वेन ज्वालाभेदानुमान बाधकमस्ति । नैवं घटादौ भेदग्राहि बाधक प्रमाण दृश्यते । तथा च तत्र प्रामाणिकभेदविषयत्वमुपाधि । किं चाप्रमाणीभूता अपि प्रत्यभिज्ञा क्षणभङ्गपक्षे नोपपद्यते । सा हि सादृश्यनिबन्धना जातिनिबन्धना वा वक्तव्या न च तथा क्षणभङ्गपक्षे सम्भवति । उत्पन्नमात्रापवर्गिणि घटादौ सादृश्यादिधर्माश्रयत्वानुपपत्ते । न ह्येकक्षणमात्रवर्तिन्याश्रयभाव

सभवति । किं च सादृश्य यदि प्रत्यभिज्ञाविषय तर्हि सादृश्यप्रति योगिसादृश्यतद्विशिष्टपदार्थविषयज्ञातत्रयकालान्वयिनि तद्गृहीतर्यें-कस्मिन्नसति कथ तद्विषयिण्यपि प्रत्यभिज्ञोदीयात्क्षणत्रयावस्थायिनि चात्मनि कथ सर्वक्षणिकवाद । नन्वेकस्यामालयविज्ञानञ्च ? ततौप-तितमन्यदेव विज्ञान तत्त्रितयमपि ग्रहीष्यतीति चेत्तत्र सतानस्य सतानिनोऽतिरिक्तस्य स्थायिन सत्त्वे सर्वक्षणिकतावादभङ्ग सता निन्यतिरेकेण चासत्वे कथमन्यदृष्टप्रतियोगिक सादृश्यमन्येनानु भूयेत । तस्मान्न क्षणभङ्गवादिमते सादृश्य दिन्निमित्तापि प्रत्य भिज्ञोपपद्यते । न तृतीय । दोषस्यानुभूयमानस्याभावात् कल्पनाया चान्योऽन्याश्रयात् प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तित्वेन हि तस्या दोषजन्यत्व कल्पनीय दोषजन्यत्वे च भ्रान्तित्व कल्पनीयमिति । न तुरीय । ज्वाला प्रत्याभिज्ञावदत्र बाधकाभावात् । ननु घटादि कालान्तरभाव्यर्थक्रिया जनयितु समर्थो न वा । आद्ये प्रथमक्षण एव सर्वा अर्थक्रिया कुर्यात् । समर्थस्य विलम्बायोगात् । ततश्च द्वितीयादिक्षणे घटादेर सत्त्वमेव प्राप्तम् । अर्थक्रियाजनकस्यैव सत्वात् । न द्वितीय । काला न्तरेपि तदभावप्रसङ्गादसमर्थत्वान्न हि शिलापृष्ठ वर्षधाराशतेनाप्य-ङ्कुर जनयितुमुत्सहते । तत पुनरप्यसत्त्वमेव प्राप्त तथा च कथमत्र प्रत्यभिज्ञाया बाधाभाव इति चेन्न । आत्मस्वरूपसत्ताया एव सर्व-पदार्थानामपि सत्त्वेनार्थक्रियाकारित्वाभावेप्यनेकक्षणसत्वोपपत्ते । समर्थस्यापि सहकारिक्रमेण क्रमकार्यकरत्वोपपत्तेश्च । न चात्र शिलापृष्ठनिदर्शन सगच्छते । तस्य स्वतो ऽसमर्थत्वात् तस्माद्बाध काभावात् । प्रत्यभिज्ञाप्रमाणेन सर्वपदार्थाना स्थायित्व सिध्यतीति न च स्थैर्यन्नाम धर्म येन ग्राहकस्यात्मनोऽनेकरसत्वापत्तिरित्य-भिप्रेत्योक्तम्—स्वरूपात्मकामिति । स्थैर्यविशेषण स्थैर्य बहुकालावस्थान योग्यतालक्षण ग्राह्यग्राहकस्वरूपमेव न धर्म न च धर्मत्वेपि तस्य कल्पितत्वान्नानेकरसत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे मोक्षदशाया

मात्मनोऽसत्वप्रसङ्गात्तस्मादेवमेव वक्तव्यमिति भाव । स्थैर्यस्य ग्राह्य ग्राहकस्वरूपत्वे दृष्टान्तमाह—भगुरत्वामव सवस्य ते दशन इति । यथा ते तव क्षणिकवादिनो दर्शने पक्षे सर्वस्य ग्राह्यग्राहकलक्षणस्य जगत भङ्गुरत्व स्वरसविनाशित्व स्वरूपमेव न धर्म क्षणिकपक्षे धर्मधर्मि भावानुपपत्ते । तथा अस्मन्मतेऽपीत्यर्थ । अत प्रपञ्चस्य वैतथ्येपि प्रमात्रादिभेदादिवैलक्षण्यान्न बौद्धसाम्यमिति भाव ॥ ३१ ॥

नन्वेवमपि जगत्प्रपञ्चस्य वितथत्वाङ्गीकारे स्वप्नवैषम्य न स्यात् । न च प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वसिद्धेर्विशेष कल्पितत्वाविशेषेण तस्या प्यनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याशङ्कते—

ननु कल्पित यदि हि जागरित
वद कीदृशी खलु विलक्षणता ।
स्वपनादमुष्य भवतोऽभिमता
परिकल्पितत्वमुभयोस्तु समम् ॥ ३२ ॥

ननु कल्पितामिति । नन्विति चोद्य स्वपनात् स्वप्नात् । अमुष्य जागरितप्रपञ्चस्य कीदृशी विलक्षणता भवतो वेदान्तिनोऽभिमता न केनापि प्रकारेण विलक्षणता सिद्ध्यतीत्यर्थ । कुतो वैलक्षण्यन्न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य कल्पितत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्याह—पारकल्पितत्वमिति । तु शब्दो हेतौ यत उभयोर्जागरितस्वप्नयो कल्पितत्व समम त इत्यर्थ ॥ ३२ ॥

कल्पितत्वाविशेषेपि व्यावहारिकत्वप्रतीतिकत्वभेदेन तयोर्विशेषात्स्थायित्व जाग्रत सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्य परिहरति—

न प्रमातरि सति प्रबाध्यते
जागरः स्वपनदृष्टवस्तुवत् ।

मातृमानविषयोपलब्धिभिः
साकमेव तमसो निराकृतः ॥ ३३ ॥

न प्रमातरीति । प्रमातर्यन्त करणावच्छिन्नचैतन्ये सति जागरो जाग्रद्दृष्टपदार्थो न प्रबाध्यते । स्वमूलाज्ञानेन सह न निवर्त्यते । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्त । स्वप्नेति । यथा स्वप्नदृष्टपदार्थ प्रमातरि सत्येव जाग्रत्येव बाध्यते नैव जाग्रत्पदार्थ सति प्रमातरि बाध्यत इत्यत्र हेतुमाह—मातृमानेत्यादिना । प्रमातृप्रमाणप्रमेयप्रमितिभि साक सहैव तमसो जागरकारणाविद्याया निराकृतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेण निवर्त्य त्वादित्यर्थ । तथा च सति प्रमातरि बाध्यत्व प्रातीतिकत्वं तद्विप रीत च व्यवहारिकत्वमिति तयोर्विशेषात् जाग्रत्स्थैर्यमपि प्रत्यभिज्ञया सगच्छत इत्यथ ॥ ३३ ॥

प्रमात्रादिना सहैव जागरकारणाविद्याया निराकरण प्रमात्रादौ सत्येव स्वाप्नपदार्थस्य निराकरणमित्यत्रोपपत्तिमाह—

देशकालपुरुषैरवस्थया
जागरस्य खलु कारण तमः ।
साकमेव सहसा निरस्यते
वेदवाक्यजनितात्मसविदा ॥ ३४ ॥

दशेति । देशो जम्बूद्वीपादि कालो नौपाधिक काल पुरुष प्रमाता तै अवस्थाऽवान्तरकाल तया च साकमेवेति सम्बन्ध । खलु-शब्दो हेतौ । यतस्तमोविद्यादेशादिभि सहैव जाग्रत्पदार्थस्य कारण न तु देशादिषु सत्सु केवलस्य जाग्रत्पदार्थस्य सर्गाद्यकाले देशादी नामभावात्ततस्तु जात सकल विचित्रमिति श्रुतेश्च । ततस्तत्कारण तमस्तै सहैव निरस्यते न तेषु विद्यमानेषु केवलजागरणे सह निव

र्त्यते । एकस्मिन्नधिष्ठाने एकदाध्यस्तानामधिष्ठानज्ञानेन एकनिवृत्ता वन्यनिवृत्त्यवश्यभावेन जाग्रत्पदार्थनिवृत्तौ तेन सहोत्पन्नदेशादीनामपि निवृत्त्यवश्यभावात् । नैव स्वप्नपदार्थो देशादिभि सहोत्पद्यते । यद्यपि स्वप्ने देशादेरपि तादात्विकस्यैवानुभवात् । तेन सहैवोत्पत्ति सर्व स्यापि स्वप्ने वासनामात्रत्वात् । तथापि व्यावहारिकजाग्रद्देशादौ सत्येव तज्जातीयस्यैव मायिकरूप्यवदुत्पत्ति तस्यैव वासनामात्रत्व चेति न विरोध तथा च सत्स्वेव देशादिषु स्वप्नपदार्थस्य निवृत्ति सम्भवात् प्रतिप्रमात्रादौ बाध्यत्व तस्य नैव जाग्रत इति भाव । ननु कुतस्तद्बाध । ननूक्त तत्त्वज्ञानेनेति चेत् किं तत्त्वज्ञानमात्मविषय ज्ञानमिति चेत् तह्यहमिति ज्ञानस्य सर्वदा सत्वात् नित्यनिवृत्ति प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य—नाहमिति ज्ञान तत्त्वज्ञान किन्तु तत्त्वमादिवाक्य समुपजातब्रह्मात्मविषयाखण्डसत्यज्ञानानन्दब्रह्माहमिति ज्ञानमेव तदेव सविलासमज्ञान निवर्त्तयतीत्यभिप्रेत्याह—वेदवाक्येति । वेदवाक्यं तत्त्वमादिवाक्य तेन जनिता या आत्मसवित् ब्रह्मात्मविषया ब्रह्माह मिति साक्षात्प्रमिति तयैव सहसा स्वसमय एव निरस्यते नत्वह मिति ज्ञानेन अतो न नित्यनिवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥ ३४ ॥

प्रमात्रादिभि साकमेव जाग्रत्पदार्थो बाध्यते तेषु सत्स्वेव स्वप्न पदार्थो बाध्यत इत्यत्रोपपत्तिमुक्त्वाऽनुभवमपि प्रमाणयति—

स्वप्नदृष्टमिह रज्जुसर्पव-
देशकालपुरुषेषु बाध्यते ।
जागरः पुनरयं तथाविध
बाधकं न लभतेऽसमीक्षणात् ॥ ३५ ॥

स्वप्नदृष्टमिति । वस्त्विति शेष । इह जगति प्रमात्रादौ सति बाध्यत्वे दृष्टान्तमाह—रज्जुसर्पवदिति । पुन शब्द स्वप्नाज्जागरस्य विशे

षद्योतक । विशेषमेवाह—तथाविधमिति । देशादिषु सत्सु जायमान न लभते न प्राप्नोति । उभयत्राप्यनुभवमेव प्रमाणमाह—समीक्षणादिति । स्वप्नस्य सत्येव देशादौ जाग्रति बाध्यत्वेनानुभवाज्जाग्रतश्च तस्मिन्नसत्यबाध्यत्वेनानुभवादित्यर्थ । तथा च सति सति प्रमातरीत्या द्युकव्यवस्थोपपद्यत इति भाव । एतच्च सर्व जाग्रद्दर्शनेन स्वप्नदृष्टस्य बाध इति लौकिकप्रतीत्यनुरोधेनोक्तमत एव समीक्षणादिति हेतुरुक्त । वस्तुतस्तु न जाग्रद्दर्शनेन स्वप्नपदार्थस्य तदानीमसभवाद्धिष्ठानज्ञानाभावादविद्याया एकत्वाच्च । न च मिथ्यात्वनिश्चयलक्षणो बाधो बाधशब्देन विवक्षित । तथात्वे विचारदशाया जाग्रत्पदार्थेपि तत्सद्भावेन प्रातीतिकलक्षणस्यतत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात्तस्मात्प्रमातृपदेन तत्तद्विषयोपलब्धोच्यते । तथा च स्वोपलब्धरि सति बाध्यत्वं प्रातीतिकत्वं तद्बाध्यत्व व्यवहारिकत्वमिति तल्लक्षणमत्र विवक्षितं म्म चोपलब्धा जाग्रत्यन्त करणावच्छिन्न चैतन्यं तस्यैव प्रमाणव्यापारयितृत्वात् स्वप्ने च केवलचैतन्यमेव न त्वन्त करणावच्छिन्न तत्र तत्प्रेर्य्यप्रमाणाद्यभावात् तदनपेक्षणाच्च । तथा च स्वप्नोपलब्धरि केवलचैतन्ये सत्येव तत्त्वसाक्षात्कारेण स्वप्नपदार्थस्य स्वोपादानाज्ञानेन सह निवृत्ते । जाग्रत्पदार्थस्य च स्वोपलब्ध्यन्त करणावच्छिन्नेन सहैव निवृते । न लक्षणस्यातिव्याप्त्यादिदोष । न च जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि साक्षिणा प्रतीयमानत्वात् प्रातीतिकलक्षणस्यातिव्याप्ति व्यावहारिकलक्षणस्य बाधश्चेति शङ्क्यम् । अन्त करणावच्छिन्नस्यापि तदुपलब्धृत्वात्प्रमातृपदेन यावत्स्वोपलब्धेर्विवक्षितत्वादिति द्रष्टव्यम् । अथवा-मिथ्यात्वनिश्चयलक्षणो बाध एव बाधशब्देन विवक्ष्यते । प्रमातृपदेन चान्त करणावच्छिन्न एव विवक्ष्यते । तथा च प्रमातृसत्यत्वनिश्चयदशायां मिथ्यात्वबुद्धिविषयत्वयोग्यत्वं प्रातीतिकत्व तस्मिन्सति तदयोग्यत्व व्यावहारिकत्वमिति लक्षणनिष्कर्ष । न च प्रातीतिकलक्षणस्य जाग्रत्यतिव्याप्ति । जाग्रतो हि विवेकदशाया

दृश्यत्वादिहेतुना मिथ्यात्वनिश्चयो वक्तव्य । तादृशश्च निश्चय आत्म व्यतिरिक्त सकल विषयीकुर्वन् प्रमातारमपि विषयीकरोति । तस्यापि दृश्यत्वात् । तथा च तस्य प्रमाता सहैव मिथ्यात्वनिश्चयविषयत्वात् तत्सत्यत्वनिश्चये च तदभावान्नातिव्याप्तिरिति भाव ॥ ३५ ॥

तस्मान्मिथ्यात्वाविशेषेपि व्यावहारिकत्वप्रातीतिकत्वाभ्या स्वप्न जाग्रतोर्विशेषे सिद्धे जाग्रत स्थायित्वं सिद्धयतीत्यभिप्रेत्योप संहरति—

तेन सत्यमिह जागरं विदुः
स्वप्नविभ्रमविरुद्धधर्मकम् ।
आपरात्मपरमार्थदर्शनाः
त्तेनबाधितवपुर्न सत्कचित् ॥ ३६ ॥

तेनेति । येन देशादिभि सहैव जाग्रद्बाध्यते न तु स्वप्नवत् तेषु सत्सु तेन इह जगति जागर सत्य विदुर्जानन्ति लौकिका । तत्र हेतु —स्वप्नविभ्रमेति । स्वप्नविभ्रमविरुद्ध देशकालादिषु सत्सु बाध्य स्वप्नदृष्टपदार्थेऽवर्त्तमान धर्मो देशादिभि सहैव बाध्यत्वादिरूपो यस्याम् । जागरामिति । ननु जागरस्य सत्यत्वेऽऽत्मवत्परमार्थतया बाधो न स्यादित्यत आह—आपरात्मेति । आङमर्यादाया परो देहत्रयानुपहित कूटस्थचैतन्यबोध आत्मा स एव परमार्थतश्च तद्विषय यद्दर्शन सत्य ज्ञानानन्दब्रह्माहमस्मीति साक्षात्कारस्तस्मात्पूर्वमेव जागर सत्य न तु तत्परमपि । अत सर्वदा सत्यत्वाभावाद्बाध स्यादित्यर्थ । आत्मदर्शनात्पूर्वमेव जागर सत्य इत्यत्र हेतुमाह—तेन बाधितवपुरिति । तेनात्मदर्शनेन जागरो यतो बाधितवपु अत इत्यर्थ । तथा विद्वा न्नामरूपाद्विमुक्त इत्यादौ प्रपञ्चस्यात्मदर्शनेन बाध श्रूयते तच्च सर्वदा

सत्यत्वे न स्यात् अतो बाधितपुष्ट्यादात्मदर्शनात् पूर्वमेव स सत्य इत्यर्थ । ननु बाधितत्वपुष्ट्य सर्वदा सत्यत्वस्य विरोधि न भवति नेह नानेति श्रुत्या ब्रह्मात्मन्येव प्रपञ्चप्रतिषेधात्तत्साक्षात्कारेण तस्मि न्प्रपञ्चबाधेपि पुरो देशे निषिध्यमानरजतादिवदन्यत्र तत्सत्वोपपत्ते रित्याशङ्क्याह—न सन् क्वचिदिति । क्वचिद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्थले प्रपञ्च सन्न भवति प्रमाणाभावादनुपपत्तेश्च । तथाहि—किन्निषेधप्रत्यय एव निषिध्यमानस्य देशान्तरसत्व विषयीकरोति । किं वा तदनुपपत्ति । नाद्य । प्रसक्तप्रतियोगिकाभावमात्रविषयस्य तस्य देशान्तरीयतत्स त्वविषयत्वानुपपत्ते । न द्वितीय । निषेधप्रत्ययो हि निषिध्यमान प्रसक्तिं विनानुपपद्यमानस्तामेव कल्पयति । न तु निषिध्यमानस्या- न्यत्र सत्तामप्यनुपयोगात् । ननु निषेधश्रुत्यापि प्रपञ्चाभाव पारमा र्थिक इत्येव बोधनीय प्रपञ्चो नास्तीत्येवरूपेण निषेधे प्रत्यक्षादिवि- रोधस्यानिवार्यत्वात् अभावस्य च पारमार्थिकत्व पारमार्थिकप्रति- योगित्वं प्रतियोगिनश्च पारमार्थिकत्व क्वचिद्देशकालान्तरे सत्वमतो- निषेधानुपपत्त्यैवान्यत्र सत्व सिध्यतीति चेतत्र न देशकालान्तरे विद्यमानत्व वस्तुन पारमार्थिकत्व देशकालयोरसत्त्वप्रसङ्गान्न ह्यनौ- पाधिको देश कालश्च देशान्तरे कालान्तरे वा विद्यते । अनौपाधिक- देशकालान्तरस्याभावात् । नन्वौपाधिके तत्तद्देशे तत्तत्काले च तयो रपि वृत्ति स्यादिति चेन्न । औपाधिकस्यानौपाधिककार्यतया तदा- श्रयत्वानुपपत्ते । कि च श्रुतिरपि न प्रपञ्चाभाव पारमार्थिक इति ब्रूते प्रपञ्चपारमार्थिकतायामपि तथाविधप्रतीतिसभवेनात्मनो ऽद्विती यत्वपरश्रुत्यन्तरविरोधापत्ते । ननु प्रपञ्चाभाव पारमार्थिको न प्रपञ्च इति निषेधप्रतीतिवर्णनात् किमिति श्रुत्यन्तरविरोध इति चेत्तर्हि प्रपञ्च पारमार्थिको न भवतीत्यत्रैव श्रुतेस्तात्पर्यं वर्ण्यतां न प्रपञ्चाभाव पारमार्थिक इत्यत्राप्युभयत्र तात्पर्यकल्पनाया गौर- वात् । नन्वेवं सति प्रपञ्चाभावस्य कथ पारमार्थिकत्वसिद्धिरिति

वाच्यम् । तस्याधिष्ठानमात्रतया अधिष्ठानपारमार्थिकतावगाह्यागमे नैव तत्पारमार्थिकतासिद्ध्युपपत्ते । ननु निषिद्ध्यमानप्रसक्तिर्नाम तत्प्रतीति सा च निषिद्ध्यमानप्रतियोगिनो देश कालान्तरे सत्वं विनानुपपन्ना निषेधप्रदेश एव प्रतियोगिन' प्रतीतौ निषेधानुपपत्ते । न च घटवत्तया प्रतीतदेश एवेह घटो नष्ट इति तन्निषेधवत्तदुपपत्ति रिति वाच्यम् । यत्र हि प्रध्वसो निषेधविषय तत्र तथा भवति प्रध्वंसस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । यत्र त्वत्यन्ताभावस्तद्विषय स्तत्र न तथात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । न चात्र प्रपञ्च प्रध्वसो निषेधप्रतीतिविषय किन्तु तदत्यन्ताभाव एव प्रध्वसविष यत्वे सतोपि प्रतियोगिनो ध्वससभवेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वासिद्धि-प्रसङ्गात्तस्मान्निषेधानुपपत्यैव प्रपञ्चस्यान्यत्र सत्वं सिध्यतीति चेत् । सत्यम् । अत्र प्रतिषेधप्रत्ययेन प्रपञ्चात्यन्ताभावो विषयीक्रियत इति तथापि नान्यत्र प्रपञ्चस्य सत्त्वप्रसक्ति ब्रह्मण्येव तत्सभवात् । नचैव सति निषेधानुपपत्ति न हि प्रपञ्च प्रपञ्चत्वेन निषिद्ध्यते । येन तत्रैव तत्सत्वे निषेधानुपपत्ति किन्तु पारमार्थिकत्वाकारेण । ननु येन प्रका रेण प्रपञ्चस्यात्यन्ताभावो वर्ण्यते । तेन प्रकारेण प्रपञ्चस्यात्मनि सत्त्वेन तत्र तदत्यन्ताभाव सिद्ध्यति । अन्यत्र सत्वे तस्यात्मवद्वस्तु तया मिथ्यात्वानुपपत्ति । उभयत्र चासत्वेऽत्यन्तासन प्रसक्त्य भावात् तन्निषेधानुपपत्तिरिति चेन्न प्रतियोगिनो हि प्रसिद्धिर्वक्तव्या । प्रतियोगी च प्रपञ्च आत्मनि सिद्ध एव । ननु प्रतियोगिप्रसिद्धिवत् प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि प्रसिद्धिर्वक्तव्येति चेत् । अस्त्येव साप्या त्मन्येव । ननु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टतया प्रतियोगिप्रसि द्धिरभावप्रसिद्धावङ्गमिति चेन्न । लाघवात प्रतियोगितवच्छेदक प्रतियोगिप्रसिद्धिमात्रस्यैवाभावज्ञानकारणत्वात् । सा च क्वचिद्विशि ष्टविषयिणी क्वचिद्विशकलितविषयिणीति नानुपपत्ति । नन्वेव सति घटवद्भूतले समवायितया घटात्यन्ताभावसत्वात्तत्र घटवत्तया ज्ञान

भ्रान्ति स्यादिति चेन्न। येनाकारेण यत्र यदत्यन्ताभाव तेनाकारेण तत्र तद्वत्ताप्रतीतिर्हि भ्रान्तिर्भवति च घटस्य भूतल समवेतत्वप्रतीतिर्भ्रान्ति घटस्य च तत्र स्वरूपेणानिषिद्धत्वान्न तत्र तद्वत्ता प्रतीतिर्भ्रान्तिर्भवति । प्रपञ्चस्य तु वास्तवत्वेन निषेधे अनिषेध्यप्रपञ्चाकारस्याप्यवास्तवत्वमेव घटे भूसमवायित्ववत् तत्र तदभावात् तस्मात्प्रमाणाभावान्नान्यत्र सन्प्रपञ्च किं च प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि प्रतिषिध्यमानस्यान्यत्र सत्त्वानुपपत्तिश्च प्रसक्त हि प्रतिषिध्यते नाप्रसक्तमिति सर्वसम्मत प्रसक्तिश्च यत्र प्रतिषेध तत्रत्यैव कारणमिति परैरप्युपेयते । सा च प्रपञ्चस्यान्यत्र सत्त्वे न सभवति। अन्यथाख्यातेर्निरस्तत्वात् । किं च कार्य स्वोपादान एव तिष्ठति नान्यत्र निखिलप्रपञ्चोपादान च ब्रह्मैवात कथ ब्रह्मणि प्रपञ्चनिषेधेऽन्यत्र प्रपञ्च सन् भवेत् । तस्मादन्यत्र सत्त्वाभावान्नेतीति वाक्यानुगृहीततत्त्वमादिवाक्यसमुपजातब्रह्मात्मसाक्षात्कारनिवर्त्यतया प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यमानत्वाच्च जाग्रन्मिथ्याव्यवहारदशायामबाध्यमानत्वाच्च व्यावहारिक इति भाव ॥ ३६ ॥

ननु प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यमानत्वन्न मिथ्यात्वप्रयोजक बाधो ह्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानादारोप्यस्य निवृत्तिर्न हि सा सर्वसंप्रतिपन्नमिथ्याभावे स्वप्ने सभवति इदानीं स्वप्नाधिष्ठानपूर्णात्मतत्त्वज्ञानाभावान्न च स्वप्नस्याह कर्त्रैवाधिष्ठानमिति वाच्यम्। तथात्वे सर्वस्याप्यहंतासामानाधिकरण्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । अहमिति विशेषदर्शनाच्च । अत कथ प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यमानत्वेन जाग्रतो मिथ्यात्वमित्याशङ्क्येदानीं तादृशाधिष्ठानज्ञानासभवेपि कालान्तरेऽधिष्ठानपूर्णात्मज्ञानादेव स्वप्नस्याप्यात्यन्तिकनिवृत्तेर्नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्याह—

तत्र सत्यमनृतं च भेदतः

प्रत्यगात्मतमसा विकल्पितम् ।

प्रक्षिणोति परमात्मवस्तुगा
बुद्धिवृत्तिरविचालिनी सती ॥ ३७ ॥

तत्र सत्यमिति । तत्र पूर्णात्मनि सत्वद्वैविध्ये वा सत्य व्यवहार-काल एव सत्य जाग्रत्पदार्थमनृत व्यवहारकालेपि सर्वदाऽसन्तं प्रातीतिक स्वप्नपदार्थं ज्ञाननिवर्त्यत्वे हेतुत्वेन तदुभय विशिनष्टि—भेदत इत्यादिना । आत्मन पृथक्त्वेन परस्परवैलक्षण्येन वा प्रत्यगज्ञाने नारोपितं प्रक्षिणोति । प्रकर्षेणात्यन्त निवर्त्तयति मूलाज्ञानेन सह निवर्त्तयतीत्यर्थ । परमात्मवस्तुगा परमात्मविषयिणी बुद्धिवृत्ति साक्षात्प्रमिति अविचालिनी परमात्मैक्याकारा । न च प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यमानत्वस्य मिथ्यात्वप्रयोजकत्वे स्वप्ने तन्निश्चयाभावात्कथ लौकिकाना तत्र मिथ्यात्वव्यहार इति वाच्यम् । जागरे उत्तरोत्तर भ्रमनिवर्त्यपूर्वपूर्वभ्रमविषय इव विरोधिज्ञाननिवर्त्यत्वज्ञानादेव तदु पपत्ते । तद्ज्ञानस्यैव तद्व्यवहारप्रयोजकत्वात् । अत एव जागरे तद भावात् न मिथ्यात्वव्यवहार इतिभाव । अथवा—यदुक्त न सन् कचि दिति तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह—तत्र सत्यमिति । तत्र एव सर्वस्याप्यवास्त वत्वे सति यद्यात्मनि बाध्यमान प्रपञ्चोऽन्यत्र सन्नित्युच्यते तदा यमनात्मनि विद्यत इति वक्तव्यम् । तन्न सभवति आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याप्यात्मसाक्षात्कारेण बाधितत्वादिति भाव । यद्वा - लोके हि घटादिकार्य लीयमान शक्तिमत्कारण एव विलीयमान दृश्यते । अन्यथा—कालान्तरे कार्योत्पादायोगात् तद्वत्तत्त्वज्ञानेन प्रपञ्चोपि विलीयमान शक्तिमत्कारणे अविद्याशबले ब्रह्मण्येव विलीयत इति वक्तव्यम् । तत कथ स्वकारणाज्ञानेन सह बाध इत्याशङ्क्याह—तत्र सत्यमिति । सत्य कारण कार्याभावेपि कारणस्य सत्वात् तच्चाज्ञान-मनृत कार्यकारणव्यतिरेकेणासत्वादज्ञानस्य स्वपरनिर्वाहकत्वात्प्रत्य गात्मतमसा विकल्पितमिति सत्यस्यापि विशेषण तत्त्वज्ञानस्याज्ञान

विरुद्धत्वात्तदपि नाशयत्येव । तथा च नाज्ञानेन सह निवृत्त्यनुप पत्तिरित्यर्थ ॥ ३७ ॥

ननु व्यवहारकाले प्रपञ्चस्य सत्यत्वाङ्गीकारे कथ तथा आत्मनोऽद्वितीयत्व कथ वा तस्याविद्याकार्यत्व किंचाविद्यानिवृत्ते प्रागसत्यायास्तत्त्वबोधसाध्यत्वाङ्गीकारे कथमात्मन श्रुतिसिद्धनित्यमुक्तता तत्राह—

नित्यबोधपरिपीडित जग-
द्विभ्रम नुदति वाक्यजा मतिः ।
वासुदेवनिहतं धनंजयो
हन्ति कौरवकुल यथा पुनः ॥ ३८ ॥

नित्यबोधेति । नित्यबोधेनानासिद्धिस्वरूपचैतन्येन परिपीडित वस्तुतो निवर्तितं ज्ञानस्वभावस्याविद्याविरोधिस्वभावात् वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्यैव प्रयोजकत्वात् नित्यबोधपरिपीडितमित्युक्त तथा च जगतो व्यवहारकाले सत्वेप्यविद्यायास्तत्त्वसाक्षात्कारेण निवर्त्यमानत्वे च नित्यबोधेन वस्तुतो निवर्त्तितस्यैव प्रपञ्चस्य साक्षात्कारेण निवर्त्यनानात्वान्नाद्वैतक्षति । न वा नित्यमुक्तत्वक्षतिरिति भाव । आविद्यकत्वमप्यस्तीत्याह—जगद्विभ्रममिति । जगदेव विभ्रम अधिष्ठानपूर्णात्मविपरीतरूपत्वेन प्रतीयमानत्वात् । तथा च शुक्तिरूप्यादिवद विद्याकार्यत्वमित्यर्थ । नुदति निवर्त्तयति । वाक्यजा तत्वमादि वाक्यजन्या मति॰ साक्षात्कार । ननु नित्यबोधमहिम्नैवाविद्या तत्कार्यनिवृत्तौ तन्निवृत्तये तत्साक्षात्कारप्रयासो व्यर्थ स्यादित्याशङ्क्य न व्यर्थ प्रतीयमानानिवर्चनीयाकारनिवृत्त्यम तदर्थवत्वादित्यभिप्रेत्य वस्तुतोऽन्येन निवृत्तस्यापि प्रतीयामानाकारनिवृत्तिमात्रेण प्रयत्न

न्तरस्याप्यर्थवत्त्वे दृष्टान्तमाह—वासुदवेति । वासुदेव श्रीकृष्ण तेन हत सहृत कौरवकुलं कुरुवश धनञ्जयोऽर्जुन यथा हन्ति तथेत्यन्वय । तथा चोक्त भगवता 'द्रोण च भीष्म च जयद्रथ च कर्ण तथान्यानपि योधवीरान्। मया हतास्त्व जही'ति कालरूपिणा मया हतानेव त्व जहीत्यर्थ । अथवा—ननु बुद्धिवृत्ति प्रक्षिणोतीत्युक्तमनुपपन्न बुद्धिवृत्तेर्जडाया अविद्यानिवर्त्तकत्वानुपपत्ते रित्याशङ्क्याह—नित्यबोधेति । नित्यबोधो वाक्यार्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तात्मस्वरूपबोध तेन परिपीड्यमानमित्यर्थ । मति अखण्डाकारवृत्ति । तथा च वृत्तेर्जडत्वेपि वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्येनैव प्रपञ्चस्य निवर्त्यमानत्वात् वृत्तेश्च निवर्त्तकचैतन्याभिव्यञ्जकत्वमात्रेणैव निवर्त्तकत्वोक्तेर्नोक्तदोष इत्यर्थ । अन्येन निवर्त्यमान प्रति सहकारितया प्रयोजकत्वमात्रेण तन्निवर्त्तकत्वोक्तौ दृष्टान्त—वासुदवेति । निहत निहन्यमानमदुक्त—भगवता—निमित्तमात्र भव सव्यसाचिन्निति ॥ ३८ ॥

तदेव स्वमते जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्त्वज्ञाननिवर्त्यतया प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यतया च मिथ्यात्वाविशेषेपि व्यावहारिकत्वप्रातीतिकत्वाभ्यामवान्तरविशेषसद्भावात्प्रपञ्चस्य सर्वसप्रतिपन्न सत्यमिथ्याविभाग सम्भवतीत्युपपादितमिदानीं प्रतीयमानसत्यमिथ्याविभागान्यथानुपपत्त्यापि प्रपञ्चस्याविद्यकत्व वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य द्वैतसत्यत्ववादिनेऽय विभागो न सिद्ध्यतीत्याह—

सत्यमेवमनृत च दुर्लभं
ब्रह्मवादिसमयाद्बहिः पुनः ।
सत्यतो यदि मृषा पृथग् भवे-
त्सत्यमेव तदपि प्रसज्यते ॥ ३९ ॥

सत्यमेवमिति । एव यथाऽस्मन्मते सत्यपदार्थोऽसत्यपदार्थश्च सुलभ

एवं ब्रह्मवादिसमयाद्बहिर्वेदान्तवादादन्यत्र तद्द्वयं सुलभन्न भवति । कथ न भवतीति चेत् तत्र कि सत्याद्वस्तुनो मृषात्वेनाभिमत वस्तु भिन्नमुताभिन्नमुत भिन्नाभिन्नम्। तत्राद्यमनूद्य दूषयति–सत्यत इति। मृषा मिथ्यात्वेनाभिमत वस्तु सत्यत सत्याद्वस्तुन पृथक् भिन्न यदि भवेदिति सम्बन्ध । तदपि मृषात्वेनाभिमत वस्त्वपि सत्यमेव स्यात् सत्यप्रतियोगिको हि भेद सत्य इत्येव वक्तव्यम्। असत्त्वे तुच्छेन तेन सत्यमिथ्यावस्तुनो परस्परासकीर्णत्वानुपपत्ते । सत्यप्रतियोगिकस्य तस्यासत्वानुपपत्तेश्च । न च भेदोऽनिर्वचनीय परपक्षेऽनिर्वचनीयत्वाप्रसिद्धे भेदस्य चानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारे किमपराद्ध प्रपञ्चमिथ्यात्वेन तुल्यन्यायत्वात् । सत्यत्वे च तस्य तदाश्रयभूत मृषात्वेनाभिमत वस्त्वपि सत्यमेव स्यान्मृषावस्तुन सत्यधर्माश्रयत्वानुपपत्तेरित्यर्थ ॥ ३९ ॥

अभेदपक्षमनूद्य दूषयति—

सत्यतो यदि मृषा न भिद्यते
सत्यमेव सुतरां तदिष्यताम् ।
न द्वयात्मकतयाऽनृतं मतं
पक्षयोः कथितदूषणद्वयात् ॥ ४० ॥

सत्यतो यदि मृषेति। तच्छब्दो मृषात्वेनाभिमतवस्तुविषय सत्याद्भेदेपि मृषावस्तुन सत्यत्वापत्तौ किमु वक्तव्य तदभेद इत्यभिप्रायेणोक्त सुतरामिति । भेदाभेदपक्षं दूषयति—न द्वयेति । अनृतमसत्याभिमत वस्तुद्वयात्मकतया सत्यभिन्नाभिन्नात्मकतया न मतं तत्र हेतु— पक्षयोरिति। भेदपक्षेऽभेदपक्षे चोक्तस्य सत्यभेदाश्रयत्वात्सत्य स्यात् सत्याभिन्नत्वात्सुतरा सत्यं स्यादिति दूषणद्वयस्यात्रापि सभवादित्यर्थ । भेदाभेदयोरेकत्र विरोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४० ॥

नन्वस्तु मृषावस्तुनोऽपि सत्यत्व का न क्षतिरित्याशङ्क्य क्षति रस्तीत्याह —

वेदवाक्यविषयस्य सत्यता
बुद्धवाक्यविषयो मृषा भवेत् ।
इत्यतः कथयितुं न शक्नुया-
द्ब्रह्मवादिसमयाद्बहिर्मुखः ॥ ४१ ॥

वेदवाक्येति । अत इत्यादौ सम्बन्धनीयम् । यत सर्वस्यापि सत्यता अत ब्रह्मवादिसमयाद्बहिर्मुख समयान्तरनिष्ठो नैयायिकादि वेदवाक्यविषयस्य वेदवाक्यप्रतिपाद्यज्योतिष्टोमादेरेव सत्यता बुद्ध-वाक्यप्रतिपाद्य चैत्यवन्दनादिस्तु मृषैव इत्येव विभागेन वदितुं समर्थो न भवेत् । तथा च चैत्यवन्दनादेरपि यागादिवदुपादेयतया सुखदु खादिव्यवस्थाभावात्सर्वसाङ्कर्यापत्ति स्यादत सत्यमिथ्या-विभागोऽङ्गीकर्त्तव्य इति भाव ॥ ४१ ॥

तस्मात्सर्वसमतसत्यमिथ्याविभागान्यथानुपपत्त्या प्रपञ्चस्या-विद्यकत्वमेव वर्णनीयमित्युपसंहरति—

सत्यमेवमनृतं च भेदतः
कल्पितं भवतु वर्णितान्नयात् ।
तत्र तद्घटयितुं हि शक्यते
नेतरत्र कथितोपपत्तिभिः ॥ ४२ ॥

सत्यमेवमिति । एव सति प्रपञ्चसत्यत्वपक्षे सत्यमिथ्याविभागा-सभवे सतीत्यर्थ । सत्य सत्यत्वेनाभिमत जाग्रद्दृष्टवियदादि अग्नि-

होत्रादि चानृत स्वप्नदृष्टगजादिवस्तुचैत्यवन्दनादि च वर्णितात् न प्रमातरीत्यादिनोपपादितात् नयाद्युक्तैर्भेदत परस्परभिन्नत्वेन कल्पितमारोपितमेवास्तु। न च कल्पितत्वपक्षेपि सत्यमिथ्यावैलक्षण्यमुपपादयितुमशक्यमिति शक्य वक्तु मृषावस्तुन सत्यप्रतियोगिकानिर्वचनीयभेदाश्रयत्वेन तद्वैलक्षण्यस्य वर्णयितु शक्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—तत्रेति। तत्रारोपितत्वपक्षे तत्सत्यानृतवैलक्षण्य घटयितुमुपपादयितु नेतरत्र पक्षान्तरे तदुपपादयितु न शक्य तत्र पूर्वोक्तमेव हेतु स्मारयति—कथितेति। भेदाभेदविकल्पोक्तयुक्तिभिरित्यर्थ ॥४२॥

तस्मात्सर्वस्यापि प्रपञ्चस्यारोपितत्वेन मिथ्यात्वाविशेषेप्युपपादितप्रकारेणावान्तरवैषम्यसभवात्तन्मात्रेण च लौकिकवैदिकासकीर्णव्यवहारोपपत्ते। तदर्थ प्रपञ्चस्याद्वैतश्रुतिविरुद्धपारमार्थिकत्वस्यावक्तव्यत्वात्। परमार्थत्वे चासकीर्णव्यवहारानुपपत्ते। प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकमेव प्रामाण्य न तत्त्वावेदकमित्युपसहरति—

व्यावहारिकमतोऽवगम्यतां
मानजातमखिलं न तात्त्विकम्।
बाह्यवस्तुविषयं विरोधतोऽ-
बुद्धबोधविधिशक्त्यसभवात् ॥४३॥

व्यावहारिकमिति। यत सर्वस्यापि बाह्यवस्तुन कल्पितत्वमेव न पारमार्थिकत्वमतस्तद्विषयमखिल प्रमाणजात व्यावहारिकमेव न तात्त्विक न तत्त्वावेदकमित्यवगम्यतामिति सम्बन्ध। अखिलमिति प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षया, मानजातमिति चक्षुराद्यवान्तरप्रमाणापेक्षया तत्त्वावेदकत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—अबुद्धबोधेति। अबुद्धबोधविधि अज्ञातार्थविषयज्ञानोत्पादन तत्र शक्त्यसभवात्। अज्ञातत्वावेदकत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—अबुद्धेति। अर्थज्ञापनासभवादित्यर्थ। तत्र हेतु—विरोधत इति।

अज्ञातपदार्थो हि प्रत्यक्तत्त्वं प्रत्यक्षादिक च पराग्बोधनस्वरसं तथा च पराग्विषयस्य प्रत्यग्विषयत्वविरोधात् नाज्ञातार्थबोधकसामर्थ्यसभव । तदभावे च न प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदने प्रामाण्यमज्ञानार्थ बोधकस्यैव तत्त्वादित्यर्थ ॥ ४३ ॥

ननु किमिदमज्ञातार्थबोधकत्व यदभावात्प्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकत्वमुपवर्ण्येत अप्रकाशमानवस्तुविषयत्वमिति चेन्न स्वप्रकाश ब्रह्मविषयवेदान्तनामप्रामाण्यप्रसङ्गात् । ननु तद्विषयस्यापि ब्रह्मण पूर्णानन्दाकारेण प्रकाशमानत्वमस्तीति चेन्न । पूर्णानन्दाकारस्यापि स्वप्रकाशबोधाशाभिन्नतया प्रकाशमानत्वात् । ननु तर्ह्यप्रकाशमानतया प्रतीयमानवस्तुविषयत्व तदिति चेत् न प्रत्यक्षादेरपि तत्त्वावेदक त्वप्रसङ्गात् । तस्याप्येतावन्तं काल घटो मया न ज्ञात इत्यप्रकाश मानतया प्रतीयमानघटादिविषयत्वात् । ननु प्रमाणान्तरागोचरविषयत्वं तदिति चेत्कि यदा कदा चित्प्रमाणान्तरागोचरविषयत्व कि वा स्वसामग्र्यव्यवहितपूर्वक्षणीयप्रमाणान्तरागोचरविषयत्वं न तद्द्वयमपि एकक्षणानुभूतविनष्टघटादिविषयप्रत्यक्षादेरपि तत्त्वावेदकत्व प्रसङ्गात् । अनुमानादिक चात्मन्यपि तुल्य तस्मादज्ञातार्थबोधकत्वस्य दुर्निरूपत्वात्तदभावेन प्रत्यक्षादावतत्त्वावेदकत्व वर्णयितुमशक्यमिति चेन्न भावरूपाज्ञानविषयविषयत्वस्यैवाज्ञातार्थबोधकत्वरूपत्वात् । नन्वेव सति प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यमपि न स्यात् । प्रमाण लक्षणानाक्रान्तत्वात् । न च तत्र प्रमितिजनकत्वमेव प्रमाणलक्षणमिति वाच्यम् । धारावाहिकविज्ञानजनकचक्षुरादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गादिति चेदज्ञातार्थबोधकत्व हि प्रमाणसामान्यलक्षण तत्राज्ञातत्व मुख्या मुख्यभेदेन द्विविध मुख्य तावदात्मन तस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वात् । अत एवात्मविषयप्रमाणस्य मुख्यमज्ञातार्थबोधकत्वमिति तत्त्वावेदन प्रामाण्य अमुख्य तु घटादे तस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वाभावात् । ननु कथ तर्हि तस्याज्ञातत्व ज्ञानसामग्रीक्षणतदव्यवहितपूर्वक्षणक -

लीनज्ञानविषयत्वानधिकरणत्वेनेति गृहाण । तथा च घटादेर्मुख्याज्ञातत्वासंभवेपि गौणाज्ञातत्वस्य विद्यमानत्वात् तद्बोधकप्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यमस्त्येव । नन्वात्मनोपि घटादिवदेवाज्ञातत्वमस्तु विनिगमकाभावात् । तथा च घटादिप्रमाणस्य व्यावहारिकत्वे तत्प्रमाणस्यापि व्यावहारिकत्वमेव । तत्प्रमाणस्य च तत्त्वावेदकत्वे घटादिप्रमाणस्यापि तात्त्विकत्वं स्यादिति चेन्न । विनिगमकाभावासिद्धेः न हि स्वप्रकाशस्यात्मनो घटादिवदागन्तुकज्ञानाभावमात्रेणाज्ञातत्वं संभवति । घटादेस्तु ज्ञानाधीनप्रकाशस्य तदभावेन तदुपपद्यते । तथा च भावरूपाज्ञानविषयत्वेनैवात्मनोऽज्ञातत्वं घटादेस्तु उक्तविशेषणविशिष्टज्ञानविषयत्वानधिकरणत्वेन । नन्वेवमपि मुख्यामुख्यविभागो वैपरीत्येन किमिति न स्यादिति चेन्न । भावरूपाज्ञानं हि वस्तुतत्त्वमेव विषयीकरोति तस्यैव नित्यवत् प्रकाशप्रसक्त्याऽज्ञानविषयतौचित्यादतो भावरूपाज्ञानविषयत्वेन प्राप्तमज्ञातत्वमेव मुख्यमागन्तुकज्ञानाभावस्तु अवस्त्वपि विषयीकरोति । कल्पितरजतादावपि तत्सत्त्वात् । ततस्तत्प्रयुक्तमज्ञातत्वममुख्यमेव । तस्माद्घटादेः प्रत्यक्षादितात्त्विकप्रामाण्यप्रयोजकमुख्याज्ञातत्वासंभवात् न तद्विषयप्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकत्वमतो न वेदान्तबाध इति परमप्रकृतमुपसंहरति—

एवं न तत्त्वविनिवेदनशक्तियोगः
संभाव्यतेऽनधिगताधिगतेरयोगात् ।
मानान्तरस्य सकलस्य ततश्च तेन
बाधस्त्रयीशिरसि वर्णयितुं न शक्यः ॥ ४४ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण सकलस्य मानान्तरस्य वेदान्तव्यतिरिक्तप्रत्यक्षादिमानस्य तत्त्वविनिवेदनशक्तियोगः तत्त्वावेदनसाम

र्थसम्बन्धो न सम्भाव्यत इत्यत्र एव शब्दपरामृष्टं पूर्वोक्तमेव हेतु स्मारयति—अनधिगतेति । अज्ञातवस्तुबोधनस्यासंभवादित्यर्थ । यत स्तत्त्वावेदकत्वाभाव । ततश्च तेन प्रत्यक्षादिना वेदान्तबाध वर्णयितु न शक्यत इत्यर्थ ॥ ४४ ॥

ननु 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' 'भावाच्चोपलब्धेरि'ति सूत्राभ्या कार्यानुगतकारणस्वरूपकार्यसत्तामात्रावगाहिन्या प्रत्य क्षबुद्धेस्तात्विकप्रामाण्यमङ्गीकृत्य कार्यकारणभेदावगाहिविकल्पबुद्धे र्वाचारभणश्रुत्यनुरोधेन तदभावमभिधाय सूत्रकारेण समन्वयस्य प्रत्यक्षादिविरोध परिहृत । तत्कथ भवद्भि प्रत्यक्षमात्रस्य तत्वावेद कत्व निराक्रियत इत्याशङ्कयाह—

आरम्भणादिवचसा खलु निर्विकल्प-
प्रत्यक्षबुद्धिमनुसृत्य विकल्पबुद्धेः ।
आभासतां मुनिरुवाच तदास्य भावो
विज्ञायते स्फुटतरो गुडजिह्विकायाम् ॥ ४५ ॥

आरम्भणादीति । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिवाक्येन निर्विकल्पप्रत्यक्षबुद्धि कार्यानुगतकारणस्वरूपकार्यसत्तावगाहिप्रत्यक्ष बुद्धि भेदादिविशेषानवगाहित्वात्तस्या निर्विकल्पकत्वमनुसृत्य प्रमाणमित्यङ्गीकृत्येत्यर्थ । विकल्पबुद्धे कार्यकारणभेदादिविषय सविकल्पबुद्धेराभासतामप्रमाणता मुनिर्वादरायण तदा तदनन्यत्व मित्यादिसूत्रप्रणयनसमयेऽस्य मुनेर्भावोऽभिप्राय गुडजिह्विकाया निम्बरसायमानजिह्वाया गुडानुलेपन गुडजिह्विका तस्या सूत्रकारो ह्यद्वैतप्रत्यङ्मात्र विषयवेदान्तसमन्वयस्य भेदावगाहिप्रत्यक्षादि विरोध परिजिहीर्षु सहसा सकलप्रत्यक्षाप्रामाण्यकथने प्रतिपत्ता व्याकुलचित्तो भविष्यतीति मत्वा गुडजिह्विकान्यायेनादौ कारण

स्वरूपकार्यसत्तावगाहिप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमङ्गीकृत्य भेदविषयप्रत्यक्षस्य तन्निराचकार न तु वस्तुतस्तत्प्रामाण्य तदभिप्रेत प्रत्यङ्मात्र-समन्वयस्य भेदावगाहिप्रत्यक्षेणैव घटादिकार्यानुगतकारणभूत् पिण्डादिस्वरूपसत्वावगाहिनापि विरोधस्याविशिष्टत्वात् । तस्मात्सूत्रकारस्य तत्र तात्पर्याभावान्न तद्विरोध इत्यर्थ ॥ ४५ ॥

ननु भगवान् जैमिनि सत्सयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणा बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणसूत्रेण द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य तात्त्विक प्रामाण्यमसूसुचत् । तत्कथ बादरायणस्येत्थ तद्विरुद्धत्वेनाभिप्रायो वर्ण्यत इत्याशङ्क्य जैमिनेरपि प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकप्रामाण्य एवाभिप्राय न तु तत्त्वावेदन इति वक्तुमादौ तेनापि निर्विकल्पक-प्रामाण्यमेवाभ्युपेत न तु सविकल्पकप्रामाण्यमिति तत्कृतलक्षणार्थ परीक्षयाह—

सत्संप्रयोग इति जैमिनिरप्युवाच
यल्लक्षण तदुभयोः सममेव विद्यात् ।
आपाततस्तदथ युक्तिनिपीडित स-
त्सन्मात्रसविदि निषीदति निर्विशङ्कम् ॥४६॥

सत्सप्रयोग इति । इदचोक्तसूत्रैकदेशग्रहण लक्षण प्रत्यक्षलक्षण तल्लक्षणमुभयो सविकल्पकनिर्विकल्पकयोरापातत एव सम विज्ञाय ताबामेत्यर्थ । सम्यग्विचारे तु नैवमित्याह—तदपीति । प्रत्यक्षलक्षणमपि युक्तिनिपीडित सद्युक्त्या सम्यग्विचारेण सकुचित सत् सन्मात्रसविदि कारणस्वरूपसत्तामात्रविषयनिर्विकल्पप्रत्यक्षे निषीदति पर्यवस्यति । सत्ता अबाधितेनार्थेनेन्द्रियस्य य सन्निकर्ष तज्जन्य ज्ञान प्रत्यक्षमिति हि प्रत्यक्षलक्षणसूत्रार्थ । स चाबाधितार्थो न सविकल्पकविषय सामान्यादिर्भवेदिति सामान्यादेर्वृत्त्यादिविकल्पेन

दुर्निरूपत्वान्निर्विकल्पकविषयस्तु कारणस्वरूपमात्रमबाधितमतस्त-त्प्रयोगस्यैव सत्सप्रयोगत्वात्तज्जन्य निर्विकल्पमेव प्रत्यक्ष प्रमाणमिति तदभिमत न तु सविकल्पक तत्र तदुक्तप्रत्यक्षलक्षणाभावा दित्यर्थ ॥ ४६ ॥

नन्वस्तु निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्ष प्रमाणमिति तदभिमत न तु सविकल्पक तत्र तदुक्तप्रत्यक्ष (लक्षणस्याभावात्) तथापि द्विविध प्रत्यक्षस्यापि तत्त्वा वेदकत्वाभावोक्तिर्विरुध्यत इत्याशङ्क्य निर्विकल्प कप्रामाण्यमपि विचार्यमाणे व्यावहारिकमित्येव तदभिमत न तत्त्वा-वेदनमतो न विरोध इत्यभिप्रायेणाह—

तत्रापि दुर्घटमवैति यदा तु तत्त्व-
बोध विवक्षति विसृज्य विकल्पजालम् ।
किं कारणं वदति येन स तत्त्वगामि-
विज्ञानमर्थमवबोधयदप्रबुद्धम् ॥ ४७ ॥

तत्रापीति । निर्विकल्पकप्रत्यक्षेपि दुर्घट प्रत्यक्षलक्षणमिति शेष । अवैति जानाति जैमिनिरित्यनुषज्यते कदा जानातीत्याकाङ्क्षायामाह-यदात्विति । तत्त्वबोधं परमार्थाद्वितीयबोध विवक्षति अभिप्रैति । यदा तु जैमिनिर्वेदान्तजन्यपरमार्थवस्तुतत्त्वबोधमभिप्रैति तदा घटादि-विषयनिर्विकल्पकप्रामाण्यमपि न तात्त्विकमवैति । तद्विषयस्य घटादिस्वरूपस्यानत्त्वेनावधारणादित्यर्थ । एव तस्याभिप्रायवर्णने कि बीजमिति पृच्छति—कि कारणमिति । निर्विकल्पके प्रत्यक्षलक्षणस्य दुर्घटता जानातीत्यत्र कि कारण कि लिङ्गमित्यर्थ । तद्वचनगतमेव लिङ्गमाह—वदतीति । येन हेतुना स जैमिनि तत्त्वगामि तत्त्वविषयम् अप्रबुद्धमज्ञात यतो जैमिनिरज्ञातमर्थमवबोधयद्विज्ञानमेव तत्त्वज्ञान-

मित्याह तत एव ज्ञायते । नूनं वेदान्तानामेव तात्त्विक प्रामाण्य तदभिमतमज्ञातार्थविषयत्वात् न निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्यापि तद्विषय स्याज्ञातत्वाभावादित्यर्थ ॥ ४७ ॥

जैमिनिना कुत्रैवमुक्तमित्याकाङ्क्षायामाह—

औत्पत्तिके हि भगवानयमप्रबुद्ध-

मर्थं प्रमाणविषयं कथयांबभूव ।

अत्राऽऽह तत्र ननु धर्मगत प्रमाण

तत्त्वार्थगामि कथित न परात्मगामि ॥ ४८ ॥

औत्पत्तिक इति । औत्पत्तिकसूत्रे हि प्रसिद्धौ । अथ जैमिनि अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणमित्यत्र ह्यज्ञातार्थगन्तृ प्रमाणमिति जैमिनि-नोक्तमित्यर्थ । ननु जैमिनिवचनादेव प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकत्वपरित्यागे तस्मादेव वचनाद्धर्मविषयप्रमाणस्यैव तत्त्वावेदकत्व स्यात् न ब्रह्म प्रमाणवेदान्तस्येत्यभिप्रेत्य चोदयति—अत्राऽऽहेति । एव स्थिते किमा हेत्याकाङ्क्षायामाह-तत्रेति । औत्पत्तिकसूत्रे । नन्वितिप्रसिद्धौ धर्मगतं धर्मविषयं तत्त्वार्थगामि तात्त्विकवस्तुविषय परात्मगामि परमात्म-विषयमौत्पत्तिकसूत्रे हि धर्मविषयप्रमाणस्य चोदनाया एव तात्त्विक प्रामाण्यमुक्त तस्या एव प्रकृतत्वात् न ब्रह्मप्रमाणस्य तथा च ब्रह्मप्रमाणस्यापि तात्त्विकत्व न स्यादित्यर्थ ॥ ४८ ॥

परिहरति—

सत्य यदाह पितृमान् व्यवहारदृष्टि-

माश्रित्य तत्कथितवान्प्रकृतोपयोगात् ।

दूरप्रसरितनिसृष्टनिगूढभाव-

स्तद्बादरायणमतानयनात्प्रतीमः ॥ ४६ ॥

सत्यामति । औत्पत्तिकसूत्रे धर्मविषयस्य प्रामाण्यमेवोक्तमिति पितृमान् शिक्षितबुद्धि भवान् यदाह तत्सत्य कथ तर्हि भवदिष्ट सिद्धिस्तत्राह—व्यवहारेति । व्यवहारानुकूलदृष्टि तद्धर्मप्रमाणस्य तात्त्विकत्वमेव कथने हेतुमाह—प्रकृतोपयोगादिति । धर्मानुष्ठानानुकूल-प्रकृतधर्मविचारोपयोगादित्यर्थ । जैमिनिराचार्यो हि धर्मविचाराय प्रवृत्तो धर्मे प्रतिज्ञातचोदनाप्रामाण्यानुरोधेन धर्मविषयप्रमाण तत्वा वेदनमित्याह—अन्यथा प्रकृतविचारासगते । न हि धर्मविचार प्रति-ज्ञाय तत्प्रमाणमतत्त्वावेदकमित्युक्ति शोभामावहति । अतो वस्तुतो तत्त्वावेदनमपि धर्मप्रमाणं धर्मस्य व्यावहारिकसत्यतामाश्रित्य तत्त्वावेदनमित्युक्त न तु वेदान्तानामतत्त्वावेदकत्वाभिप्रायेण वस्तुतो जैमिनेरपि वेदान्तानामेव तत्त्वावेदनप्रामाण्यमित्यत्रैव तात्पर्यमित्याह-दूरप्रसारितेति । दूरेऽप्रकृतत्वात् गभीरत्वाच्च दूरभूते वेदान्तार्थे प्रसारितो विस्तारितो निसृष्ट स्वाभाविको निगूढो नितरा गूढो भावोऽभिप्रायो यस्य स तथोक्त । यदि जैमिन्याचार्यस्य वेदान्त तत्त्वावेदनप्रामाण्य एव दृष्टि तर्हि किमिति तेन मुखतो नोक्तमित्या शङ्क्योक्त-निगूढेति । अप्रकृतत्वात्प्रकृतानुपयुक्तत्वात् प्रकृतविरुद्धत्वाच्च तन्मुखतो नोक्तमित्यर्थ । नन्वेवन्तस्याभिप्राय इति कुतो हेतोर्ज्ञायते तत्राह—तद्बादरायणेति । तद्व्यवहारिकदृष्टिमाश्रित्यैव कथितमित्येत द्बादरायणमतानयनात् बादरायणस्यानपेक्षत्वादिति प्रमाणतया बाद रायणमतस्याङ्गीकारात् बादरायणस्य चात्मविषयवेदान्तानामेव तत्त्वावेदनप्रामाण्यस्याभिमतत्वात् । वस्तुतत्त्वस्यार्येवंरूपत्वाज्जैमि नेरप्यभिप्राय एवमेवेति जानीम इत्यर्थ ॥ ४६ ॥

नन्वात्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यादौ आत्मातिरिक्तनियोगस्यापि तत्वावेदनवेदान्तमेयत्व गम्यते अतस्तन्न्यायेनानात्मविषयप्रत्यक्षादेरपि तात्विकत्व किं न स्यादित्याशङ्क्याह—

द्रष्टव्य इत्यपि विधिर्न विधिप्रमेय-
मात्मानमेव विनियच्छति तत्कुतश्चेत् ।
अज्ञातता च परमात्मन एव यस्मा-
द्यस्माच्च कर्तृवशवर्ति न दर्शनं तत् ॥ ५० ॥

द्रष्टव्यइत्यपीति । द्रष्टव्य इति विधिरपीति सम्बन्ध । द्रष्टव्य इत्यादितव्यप्रत्ययोपीत्यर्थ । विधिप्रमेयं विधिर्नियोग प्रमेयं यस्य विधिप्रत्ययस्य तमात्मान स्वात्मान नियच्छति नियमयति । किन्त्वात्मपर एवेत्यर्थ । अथवात्मान परमात्मान विधिप्रमेय विधीयमानदर्शनविषयतया न नियच्छति न विनियुङ्क्ते इत्यर्थ । विधि प्रमेयमिति व्यस्तपाठे द्रष्टव्य इत्यादिविधिरपि न विधिन विधायक न नियोगप्रतिपादक किन्त्वात्मान परमात्मानमेव प्रमेय नियच्छति तात्पर्येण प्रतिपादयतीत्यर्थ । उभयत्रापि हेतु पृच्छति—तत्कुतश्चेदिति । तद्विधिवाक्यस्यापि न नियोगपरत्व किन्त्वात्मपरत्वमेवेत्येतत् कुत कस्माद्धेतोरिति चेदित्यर्थ । द्वितीयस्योत्तरमाह—अज्ञाततेति । आद्यस्योत्तरमाह—यस्माच्चेति । कर्तृवशवर्त्यनुष्ठातृपुरुषपरतन्त्र दर्शन ज्ञान तत्तस्मात् ॥ ५० ॥

ननु द्रष्टव्यादिविधेर्नियोगपरत्वनिराकरणे तव्यादिप्रत्ययस्य का गति कथ वा तस्यात्मपरत्व तत्राह—

अर्हे कृत्यतृचश्च पाणिनिवचः स्पष्टं विधत्ते यत-
स्तस्माद्दर्शनयोग्यतां वदति न स्तव्यो न तत्त्वान्तरम् ।

तस्मादात्मपदार्थमात्रनियत मेयत्वमेकान्ततो

द्रष्टव्यादिवचो वदत्यनुभवादज्ञात आत्मा यतः ॥५१॥

अह इति । अर्हार्थान् कृत्यतृच कृत्प्रत्ययान् तृचप्रत्यय च पाणिनि वच अर्हे कृत्यतृचश्चेति सूत्र तथा च तव्यादिप्रत्ययस्य नियोगपरत्वनियमाभावात् अर्हार्थत्वेन गतिरित्याह—दर्शनयोग्यतामिति । मुमुक्षुणा द्रष्टुं योग्य आत्मेत्यात्मनो दर्शनयोग्यता वदति । तथा चात्मपरत्व सम्भवतीत्यर्थ । न अस्माक तव्य द्रष्टव्य इत्यादि तव्यप्रत्यय न तत्त्वान्तरमात्मातिरिक्त नियोगाख्य वस्तु न प्रतिपादयतीत्यर्थ । तथा च वेदान्तानामात्मपरत्वेनैव तत्त्वावेदनप्रामाण्यमित्युपसहरति—तस्मादिति । यस्माद् द्रष्टव्य इत्यादितव्यप्रत्यय आत्मनो दर्शनयोग्यतामेव वदति न नियोगमतस्तस्मादात्मपदार्थमात्रनियत परमात्मैकनिष्ठ मेयत्व तात्त्विकमेयत्वमेकान्ततस्तात्पर्यत द्रष्टव्यादिवाक्यमात्मनो वेदान्तैर्दर्शनयोग्यता वदत् आत्मन एव वेदान्तप्रमेयत्व तात्पर्येण वदतीत्यर्थ । आत्मनो ज्ञातत्वे मानमाह—अनुभवादिति । नित्यानुभवात् साक्षिण । तथा च द्रष्टव्यादिवचोदृष्टान्तेनापि प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकप्रामाण्यमित्यर्थ ॥ ५१ ॥

नन्वेव सति सत्सप्रयोग इत्यादिजैमिनीयप्रत्यक्षसूत्र व्यर्थम् । आत्मन एव तात्त्विकप्रमेयतया सत्वेन तदतिरिक्तसतोऽभावादित्याशङ्क्य पारमार्थिकसत्वाभावेऽप्यापेक्षिकसत्वमादायैव तल्लक्षणस्य प्रवृत्तत्वान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह—

रूपादिविभ्रममपेक्ष्य हि शुक्तिकादौ

सत्सप्रयोगजनितैव तु बुद्धिवृत्तिः ।

तामप्यपेक्ष्य सति संहृतसर्वभेदे
सत्संप्रयोगजनिता मतिरभ्युपेया ॥ ५२ ॥

रूप्यादिविभ्रमेति । शुक्तिकादौ शुक्तित्वादिविशिष्टशुक्तिकादिविषये बुद्धिवृत्ति शुक्तित्वादिसामान्यविशिष्टाकारबुद्धिवृत्ति यद्यपि शुक्तित्वादिसामान्यस्य वृत्तिविकल्पादिना दुर्निरूपतया तद्विशिष्ट स्याप्यसत्वमेव तथापि तस्य तदप्रतिसधानदशायाम् तत्रारोपि तसत्त्वेन स्पष्ट रजताद्यपेक्षतया सत्वमिति कृत्वा तत्सप्रयोग जन्य सविकल्पकज्ञान सत्सप्रयोगजनितमिति प्रत्यक्षप्रमाण मित्युच्यत इत्यर्थ । ततोऽपि व्यक्तिमात्रविषयस्य निर्विकल्पकस्य सत्सप्रयोगजत्वमस्तीत्याह—तामप्यपेक्ष्येति । ता सामान्यविषय-सविकल्पकबुद्धिवृत्ति सति व्यक्तौ संहृतसर्वभेदे निराकृत सामान्यादिसकलभेदकधर्मे संहरण च विद्यमानस्यापि सामा न्यादेरविषयीकरणमात्र सामान्यादिकमविषयीकृत्य केवल, व्यक्तिमात्रविषयिणी मतिरित्यर्थ । तत्सप्रयोगे तत्र तच्छ ब्देन सदुच्यते । सत्संप्रयोगेति च पाठ व्यक्त सामान्यवद्वृत्तिविक ल्पादिना दुर्निरूपत्वाभावत्तस्मादपि तस्या सत्वमिति तद्विषय निर्वि कल्पकज्ञान तत्सप्रयोगजमभ्युपेयमित्यर्थ ॥ ५२ ॥

निर्विकल्पस्यापि सत्सप्रयोगजत्व वस्तुतो नास्तीत्याह—

वेदान्तवाक्यजनितां परमात्मबुद्धि-
वृत्तिं व्यपेक्ष्य पुनरत्र न काचिदस्ति ।
सत्संप्रयोगजनिता भुवनत्रयेऽपि
बुद्धिस्तमोविरचितं हि जगत्समस्तम् ॥ ५३ ॥

वदा तेति । परमात्मबुद्धिवृत्ति परमात्मविषयबुद्धिर्वृत्ति व्यपेक्ष्य अपेक्ष्यात्र भुवनत्रयेपि काचिद् बुद्धि सत्प्रयोगजनिता नास्तीति सम्बन्ध । तत्र हेतुमाह—तमोविरचितामिति । अविद्याकल्पित हि यत तथा च कल्पितस्य वस्तुसत्त्वानुपपत्ते । व्यक्तेरपि तमोविरचितत्वात् न तन्मात्रविषयनिर्विकल्पकरूपापि बुद्धि वस्तुन प्रमा आत्मनस्त्वक- ल्पिततया सदा सत्त्वात् तद्विषयिणी बुद्धिर्वस्तुत प्रमैवेत्यर्थ ॥५३॥

नन्वेवमपि धर्मस्य चोदनाप्रमेयत्वेनापूर्वतया मुख्याज्ञातत्वस भवेन च तद्विषया धीस्तत्त्वमतिरेव स्यादित्याशङ्क्याह—

धर्मेऽपि तत्त्वमतिरेव तु चोदनायाः
सत्त्वादिवस्तुनि यथाऽत्तनिबन्धना धीः ।
अज्ञाततापि सदृशी व्यवहारकाले
तत्त्वावबोधसमये न तु तत्त्वबुद्धिः ॥ ५४ ॥

धमऽपाति । चोदनाया इति हेतुपञ्चमी धीरित्येतदत्राप्यनुषञ्जनी यम् अपिशब्दोऽत्र सम्बध्यते चोदनाजन्या धीरपीत्यर्थ । सदृशी सत्वादिवस्तुसदृशी व्यवहारकाल एवेति सम्बन्ध । धर्मचोदना जन्या धीरपि सत्त्वादिजातिधीवत् बाधितविषयत्वात्स्वप्रमेयस्य तद्वदेव भावरूपाज्ञानविषयत्वाभावाच्च । व्यवहारकाल एव तत्त्वमति रित्यर्थ । एवकारव्यावर्त्यमाह—तत्त्वावबोधेति । तत्त्वसाक्षात्कारसमये धर्मबुद्धिरपि तत्त्वबुद्धिर्न भवतीत्यर्थ ॥ ५४ ॥

ननु घटादेरज्ञातत्वाभावेन तद्विषयप्रत्यक्षादेस्तत्वावेदनप्रामा- ण्यनिराकरणमनुपपन्न घटादे सत्यत्वेन तद्विषयप्रामाण्यस्यापि तात्त्विकत्वावश्यंभावात् । न च तत्सत्यत्वमापेक्षिक परमार्थसद्ब्रह्म परिणामत्वेन घटादेरपि परार्थसत्त्वादित्याशङ्क्य विवर्त्तवादाश्रयणेन

परिणामवादस्य निराकृतत्वान्मैवमित्यभिप्रेत्यारम्भणाद्यधिकरणसिद्धमर्थं दर्शयति—

आरम्भणादिवचन सकल प्रवृत्तं
प्रत्यक्षबुद्धिविषयादपहर्त्तुमुच्चैः ।
तत्त्व यथोदितनयेन विवर्त्तवाद-
माश्रित्य सत्यपरिणामनिवारणेन ॥ ५५ ॥

आरम्भणादीति । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य भावे चोपलब्धेरित्यादिसूत्र प्रत्यक्षबुद्धिविषयाद् घटादेस्तत्त्व परमार्थत्वमपहर्त्तुमिति सम्बन्ध उच्चै स्पष्ट यथोदितनयेन यथावत्तत्र तत्रोक्तन्यायेन विवर्त्त वाद स्वस्वरूपापरित्यागेनानिर्वचनीयरूपान्तरप्राप्तिलक्षणविवर्त्तसिद्धान्त सत्यपरिणामनिवारणेन सत्यो य परिणाम तत्त्वतोऽन्यथा भावस्तन्निराकरणेनारम्भणादिसूत्र यथोक्तन्यायेन परिणामनिराकरणपूर्वक विवर्त्तवादमाश्रित्य घटादे परमार्थसत्व पराकर्त्तु प्रवृत्तमिति न घटादे परमार्थसत्वमित्यर्थ —अयम्भाव । उत तमादेशमप्राक्ष्य येनाश्रुतं श्रुत भवत्यमत मतमविज्ञात विज्ञातमिति । यद्विज्ञानात् सर्वविज्ञान तत्कि त्व जानासीत्युद्दालकश्वेतकेतुसवादेन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामवतार्य श्रुति स्वयमेव भेदप्रपञ्चस्यासत्यतोपवर्णनेन तामुपपादयति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्व मृन्मय विज्ञात स्याद्वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना । तस्य चायमर्थ । यथा घटादिविकारो न तत्कारणमृदादे पृथक् सन् किन्तु केवल वाचामुकोयममुकोयमित्यारभ्यते । अत एव विकार घटादिस्वरूपमृदादिज्ञानात् घटादिस्वरूप ज्ञात भवति । तथा ब्रह्म कार्य जगदपि न ब्रह्मव्यतिरेकेण पृथक् सत् किन्तु ब्रह्मैव तत्स्वरूपं तत तद्ज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नमिति । एतच्च विवर्त्तवादाश्रयण एव

सङ्गच्छते । परिणामपक्षे तु कार्यस्य कारणात् पृथक्सत्त्वेनान्यविज्ञानेनान्यविज्ञानायोगात् प्रतिज्ञाश्रुति पीड्येत । किं च मृदादिकारणे विद्यमाने उपलभ्यमान एव च घटादिकार्यं विद्यते उपलभ्यते च नान्यथेति सर्वसमतम्। एतच्च घटादेर्मृदाद्यात्मकत्व एव सभवति न तु तदन्यत्वे । नन्वन्यस्मिन्नग्नौ सत्येवान्यस्य धूमस्य स्थितिर्दृश्यत इति चेन्न—विनष्टेऽपि वह्नौ गगनविपरिवर्त्तिधूमोपलम्भात् । ननु समवायोपाधिक एवाथ नियम इति चेन्न । एवमप्यन्यत्व प्रयुक्तनियतानुपलम्भदूषणस्यानिवृत्तत्वाद्यद्यस्मात् भिन्न तत्तस्मिन्नु पलभ्यमान एवोपलभ्यते नेति व्याप्ते कुलालघटादौ दर्शनात् । ननु तत्रासमवायित्वमुपाधिरिति चेन्न—गन्धतद्वतो साध्याव्यापकत्वात् न हि गन्धाश्रये गृह्यमाण एव गन्धो गृह्यते। न च तत्रासमवायित्वमस्तीति। किंचोत्पत्ते पूर्वं कारणे कार्यं सदेवेति वक्तव्यमसत उत्पत्त्यनुपपत्ते । ननु सतोप्युत्पत्तिरनुपपन्नेति चेन्न—अभिव्यक्तेरेवोत्पत्तिपदार्थत्वात् । अभिव्यक्तिश्चान्धकारावृतघटस्येव प्रदीपादिना कारणव्यापारेण विद्यमानस्यैवोपपद्यते । नन्वभिव्यक्तेरप्यसत्त्योत्पत्तिरनुपपन्नेति चेन्न—अभिव्यक्तेरनिर्वचनीयत्वेनासत्वाभावात्। ननु पूर्वं कारणे कार्यस्य नात्यन्तासत्व येनोत्पत्तिर्न स्यात् किन्तु तस्मिन् तत्प्रागभाव एवेति चेन्न। कारणावस्थाव्यतिरिक्तप्राग भावसत्वे प्रमाणाभावात्। ननु कार्यानुपलब्धिरेव नत्र प्रमाणमिति चेन्न । विद्यमानस्याप्यन्धकारावृतवस्तुवदनभिव्यक्तत्वेनानुपलम्भोपपत्ते । न चात्र विनिगमकाभाव असत्त्वकल्पनात कार्यस्य सत्त्वक ल्पनाया एव लघुत्वेन लाघवस्यैव विनिगमकत्वात्। न चात्राप्यन भिव्यक्तिरभाव कल्पनीय । तस्य त्वन्मतेपि समत्वात्। तथा च कार्यस्य स्वोत्पत्ते पूर्वं सत्त्वे कारणस्वरूपमेव कार्यसत्तेति वक्तव्यमन्यस्यानुपलम्भात्। न हि मृत्पिण्डव्यतिरेकेण घटो नाम कश्चित्पत्ते पूर्व तत्रास्ति । ततः कार्यस्य कारणस्वरूपातिरेकेण सत्त्वा

दपि जगत्कार्यं स्वकारणात् ब्रह्मण पृथक् सन्न भवति। तथा च श्रुतिरपि सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति सच्छब्दपरामृष्टब्रह्मणेदं शब्दपरामृष्टस्य जगत सामानाधिकरण्येनाभेदमेव दर्शयति। अभेदश्च जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्व एव सगच्छते पृथक्सतोरैक्यानुपपत्ते। तथा च यत्सत् तत्सर्वदा सर्वत्र सदेव भवति यथात्मा न हि सत कचित्कदाचिदसत्व सगच्छते। सतोऽसत्वधर्मित्वानुपपत्ते। यच्च कचित्कदाचिदसत् तत्सर्वदा सर्वत्रासदेव यथा गन्धर्वनगरादि न ह्यसत सत्वाश्रयत्वमुपपद्यत इति कार्याकारस्य स्वोत्पत्ते पूर्व कारणव्यतिरेकेणासत्वे तत परमपि तद्व्यतिरेकेण कार्यमसदेव प्रतीयमानाकारस्त्वनिर्वचनीय। तस्मादात्मन एव परमार्थसत्वाज्जगतश्च तत्परिणामत्वाभावेन तादृशसत्त्वाभावान्न प्रपञ्चविषयप्रमाणस्य तत्त्वावेदनत्वम्। ननु सच्च त्यच्चाभवदिति जगतो ब्रह्मपरिणामत्व श्रूयते। परिणामश्च परिणामसमानसत्ताको जगति विख्यायते तत परमार्थसद्ब्रह्मपरिणामजगदपि परमार्थसदेव। न च जगतो ब्रह्मण पृथक् सत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा पीड्येत अन्यज्ञानादन्यज्ञानायोगादिति वाच्यम्। परिणामवादे कार्यकारणयोरभिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन तदुपपत्ते। अत एवात्मैवेद सर्वम् ऐतदात्म्यमिद सर्वमित्यादिरपि सगच्छते। अत कथं प्रपञ्चविषयप्रत्यक्षादेरतत्वावेदकत्वमिति चेत्तत्र किं सत्यज्ञानानन्दब्रह्मस्वरूपे स्थित एव ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामित्व श्रुतिराचष्टे। किं वा तस्मिन्विनष्टे। आद्ये। नामान्तरेण विवर्तवाद एवाश्रितो भवति। लोके रज्ज्वादिस्वरूपे सति सर्पादिरूपान्तरापत्तेर्विवर्तत्वदर्शनाद्दध्याद्याकारेण परिणामिनि क्षीरादौ क्षीरस्वरूपदर्शनाच्च। द्वितीये जगदुपादानब्रह्मणोऽसत्वेन जगत स्थित्यनुपपत्ति। प्रलयकाले शून्यपरिशेषापातश्च। ननु ब्रह्मणो नात्यन्तमसत्व तस्य प्रपञ्चाकारेणैव वर्त्तमानत्वात्। अतो न जगत स्थित्यनुपपत्ति। नापि शून्यपरिशेषापात प्रपञ्चाका-

रेणैव वर्तमानस्य ब्रह्मण पुन प्रलयकाले सत्याद्याकारेण परिणामि त्वादिति चेन्न तथात्वे सत्यादिस्वरूपस्य कार्यतया विनाशप्रसङ्गेन मोक्षाभावप्रसङ्गात् । निरवयवस्य तस्य सावयवपृथिव्याद्याकारेण परिणामानुपपत्तेश्च । ननु मृत्पिण्डे घटाद्याकारेण परिणममाने तदव-यवा अपि परिणमन्त इति वाच्यम् । अवयवविकार विना अवयविविका रानुपपत्ते एव तत्तदवयवपरिणामे च तत्तदवयवा अपि परिणमन्त इति निरवयवपरिणामसिद्धिरिति चेत्तत्र परिणामो नाम यदि स्वाव यवाना स्वावयवसयोगेन सम्मूर्छितावस्थानमित्युच्यते तदा कथ निरवयवस्य तत्सम्भव । अवयवाभावात् । यदि द्रव्यान्तरोत्पत्ति तदावयविनि परिणममानेऽवयवानामपि परिणाम इत्येतन्न सभवति । तथा हि कि घटव्यतिरिक्तद्रव्यान्तरोत्पत्तिरवयवपरिणाम किं वा घटोत्पत्तिरेव । नाद्य । तादृशद्रव्यान्तरोत्पत्त्यदर्शनात् । मृत्पिण्डस्य च पूर्वमेव सिद्धत्वात् । न द्वितीय । तस्य मृत्पिण्डपरिणामत्वात् । किंच निरवयवद्रव्यमागन्तुकहेतुना सबध्य परिणमते । उतासबध्य । नाद्य । निरवयवस्य हेतुसबन्धानुपपत्ते । न द्वितीय । सर्वदा परिणाम-प्रसङ्गात् । अज आत्मा महान् ध्रुव कूटस्थमचल ध्रुवमित्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च । न वस्तुतो रूपान्तरापत्तिलक्षणपरिणामो ब्रह्मण सभवति । कि च परिणामपक्षे कार्यकारणयोर्भेद एव वक्तव्य । अभेदे कार्यकारणभावानुपपत्ते । तथा चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाश्रुतिबाध । ऐतदात्म्यमिद सर्वमित्यादिश्रुतिविरोधश्च । ननु कार्यकारणयोर्भेदाभेद एव तथा च भेदस्य विद्यमानत्वात्कार्यकारणभाव अभेदस्य विद्यमान त्वात् प्रतिज्ञादिकमपि सिद्ध्यतीति चेन्न । एकत्र भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वे नासम्भवात् । ननु नास्ति विरोध । अनुभूयमानत्वात् अनुभूयते हि हेमपरिणामरुचकस्वस्तिकादौ हेमाकारेणाभेद रुचकस्वस्तिकाद्या कारेण भेदश्च तद्यनुभवसिद्धे विरोध कश्चिदस्तीति चेत्तत्र किं

रुचकाकारस्य हेमाकारात् भेदोऽभेदो वा। आद्ये न रुचकस्य स्वस्तिकाभेद सम्भवति। तदनुगतहेमाकाराद्भिन्नत्वात्प्रतिज्ञाश्रुतिश्च पीड्येत। कारणाकारात् कार्याकारस्य भिन्नत्वात्। द्वितीये हेमाकारवद्रुचकाकारस्यापि स्वस्तिकऽनुवृत्तिप्रसङ्ग। तस्मात्परिणामपक्षस्यानुपपन्नत्वाद्विवर्तवाद चाक्तदोषाभावेन तस्यवाङ्गोकार्यत्वात् प्रत्यक्षादेन तात्त्विकविषयत्वमित्यारम्भणाद्यधिकरणसिद्धमिति ॥ ५५ ॥

नन्वारम्भणादिनये कारणसत्ताव्यतिरिक्तकार्यसत्तैव निराक्रियते न विवर्त्तवादाश्रयण तत्र प्रतीयते। तदाश्रयणेपि निराकार्यत्वेनैव तदाश्रयण कि न स्यादेत कथ विवर्त्तवादमाश्रित्यारम्भणाद्यधिकरण प्रवृत्तमित्युक्तम् तत्राह—

वाक्यप्रवृत्तिमनुसृत्य च सूत्रकाः
सिद्धान्तताम नयदत्र विवर्त्तवादम् ।
तत्त्वप्रकाशनविधावपहृत्य शक्ति-
मारम्भणादिवचनादरप्रमायाः ॥ ५६ ॥

वाक्यप्रवृत्तिमिति। वाचारम्भण विकारो नामधेयमित्यादि तदनन्यत्वमारम्भणेति मूलवाक्यप्रवृत्ति तद्वाक्यार्थमिति यावत्। अत्रारम्भणाधिकरणे नयतेर्द्विकर्मकत्वाद्विवर्त्तवाद सिद्धान्ततामनयदित्युक्त विवर्त्तवाद सिद्धान्तत्वेन प्रापितवानित्यर्थ। उक्त स्मारयन् विवर्त्तवादाश्रयणे बीजमाह—तत्त्वप्रकाशनविधाविति। अपरप्रमाया वेदान्तव्यतिरिक्तप्रत्यक्षादिजन्यप्रमाया तत्त्वप्रकाशनविधौ शक्ति तत्त्वाभिव्यक्तिकरणे सामर्थ्यमारम्भणादिवचनादपहृत्य इति सम्बन्ध। यद्यप्यारम्भणाधिकरणे कारणसत्ताव्यतिरिक्तकार्यसत्तानिराकरणमेव मुखत प्रतीयते तथापि तन्निराकरणमुखेन विवर्त्तवादोप्यङ्गीकृत एव तस्य

सूत्रस्य शब्दतोऽर्थतश्च वाचारम्भणश्रुतितुल्यतया तन्मूलकत्वात् । तस्या श्रुतेश्च विकारो नामधेयमात्र न परमार्थसदित्येवरूपार्थतया विवर्त्तपरत्वात् । तन्मूलकसूत्रस्यापि श्रुतिसमानार्थतया विवर्तपरत्वस्यैव युक्तत्वात् । कार्यस्य पृथक्सत्तानिराकरणाच्च । न च तस्य पूर्वपक्षत्वनत्राश्रयणमद्वैतब्रह्मसमन्वयप्रतिपत्तिशेषत्वेन सिद्धान्तत्वात् । अन्यथा कारणसत्ताव्यतिरिक्तकार्यसत्तानिराकरणस्यैवानुपपत्ते । उत्तरत्र स्ववचसैव तद्व्युत्पादनानुपपत्तेश्च इत्यर्थ ॥ ५६ ॥

नन्वारम्भादिपक्षोपि प्रामाणिको भवति अक्षपादादिपरमर्षिभिरङ्गीकारात्तत्कथ विवर्त्तवाद एव सिद्धान्ततया बादरायणसमत इति शङ्कित्वा त्तदङ्गीकारमङ्गीकरोति—

आरम्भसंहतिविकारविवर्त्तवादा-
नाश्रित्य वादिजनता खलु वावदीति ।
आरम्भसंहतिमते परिहृत्य वादौ
द्वावत्र संग्रहपदं नयते मुनीन्द्रः ॥ ५७ ॥

आरम्भेति । वादशब्द प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तत्रारम्भवादो नाम मृदादौ कारणे प्रागसदेव घटादिकार्यं समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणैरारभ्यत इति वादो नैयायिकाद्यभिमत । संहतिवादो नाम खरस्नेहोरणस्वभावाना चतुर्विधपरमाणूना पृथिव्यादिरूपेण सघात' रूपविज्ञानवेदनासञ्ज्ञासंस्कारलक्षणपञ्चस्कन्धानामाध्यात्मिकसर्वव्यवहारास्पदभावेन सघात इतिवादो वैभाषिकसौत्रान्तिकसमत ।परिणामवादो नाम मृदादिकारण वस्तुतो घटाद्याकारेण परिणमन इति वादस्तत्त्वतोऽन्यस्यान्यात्मतालक्षण कपिलाद्यभिमत । विवर्तवादो नाम—कारणवस्तु भ्रान्त्या कार्यात्मना प्रतीयत इतिवादोऽत त्त्वतोऽन्यस्यान्यात्मतालक्षणो वैदिकशिरोमणिश्रीमद्बादरायणसम्मत ।

वादिजनता वादिजनानां समूहः तत्त्वद्वादीति यावत् । खलु प्रसिद्धौ । वावदीति भृशं व्यवहरति । तर्हि कथं विवर्त्तवादस्यैव सिद्धान्तत्वं तत्राह—आरम्भसंहतिमते इति । अद्वैतसमन्वयानुपयुक्तत्वादत्यन्तमनुपपन्नत्वाच्चेति शेषः । आरम्भवादसंघातवादौ परिहृत्य विहाय द्वौ वादावारम्भादिद्वयव्यतिरिक्तौ परिणामविवर्त्तलक्षणौ । अत्रारम्भणाद्यधिकरणे संग्रहपदं संग्रहणमाश्रयणं तत्पदं तद्विषयत्वं नयनं प्रापितवान् । वादद्वयं संगृहीतवानित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु परिणामवादस्याप्यङ्गीकृतत्वे विवर्तवाद एव सिद्धान्तत्वे नाङ्गीकृत इति कथमुक्तमित्याशङ्क्य प्रतिपत्त्राशयानुरोधेन परिणामवादस्याभ्युपगमवादत्वान्न दोष इत्यभिप्रेत्याह—

तत्रापि पूर्वमुपगम्य विकारवादं
भोक्त्रादिसूत्रमवतार्य विरोधनुत्त्यै ।
प्रावर्तत व्यवहृतेः परिरक्षणाय
कर्मादिगोचरविधावुपयोगहेतोः ॥ ५८ ॥

तत्रापीति । तयोः परिणामविवर्त्तवादयोर्मध्येऽपि पूर्वमादौ विकारवादं परिणामवादमुपगम्याभ्युपगम्य । नन्वारम्भणाद्यधिकरणे परिणामाभ्युपगमो न प्रतीयत इत्यत आह—भोक्त्रादीति । भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्यात् लोकवदित्यादिसूत्रम् । नन्वभ्युपगमवादेन समाश्रिते परिणामवादे आरम्भादिवादस्यापि समाश्रयणं किं न स्यात्तत्राह—विरोधनुत्त्येति । अद्वैतसमन्वयस्य भेदावगाहिप्रत्यक्षादिविरोधपरिहाराय प्रावर्त्तत प्रवृत्तवान् । आरम्भवादे हि समाश्रिते तत्परिहारो न भवेत् कार्यकारणयोरत्यन्तं पृथक् सत्वात् परिणामवादे तु कार्यकारणयोर्भेदस्यापि सम्भवात् तत्परिहारो भवतीति स एवाश्रित इत्यर्थः ।

प्रयोजनान्तरमाह—व्यवहृतेरिति । भोक्तृभोग्यादिव्यवस्थितव्यवहारस्य-परिरक्षणायाबाधनाय । ननु माभूद्व्यवहारपरिरक्षणं प्रयोजना-भावादित्याशङ्क्याह—धर्मादीति । धर्मोऽग्निहोत्रादि आदिपदेनोपासना गृह्यते । तद्गोचरस्तत्प्रतिपादको यो विधि कर्मवाक्यमुपासनावाक्य च तस्मिन्नुपयोगाद्धेतोर्व्यहारपरिरक्षण कर्त्तव्यमित्यर्थ । इदमत्र विवक्षितम् । गुणोपसहारपादे हि क्रममुक्तिविषयाण्यभ्युदयफलानि चोपासनावाक्यानि विचार्यन्ते । उपासनाया च भोक्तृभोग्यादिव्य वस्थापेक्ष्यते । अन्यथोपासनाऽयोगात् । तदभावे च क्रममुक्त्या द्यभावप्रसङ्गात् । एव कर्मविधावपि भोक्त्रादिविभागोऽपेक्ष्यते । अन्यथा तदननुष्ठानप्रसङ्गेन वेदान्तापेक्षितविशिष्टाधिकार्यलाभप्रस ङ्गात् । तस्य कर्माधीनत्वात् । तत कर्मोपसनाविध्यपेक्षितभोक्त्रादि विभागसिद्ध्यै सत्यपरिणामवादोभ्युपगत विवर्त्तवादे च सर्वस्यापि मिथ्यात्वात् भोक्त्रादिव्यवस्था न सिद्ध्येदिति मन्दमतेर्भ्रान्त स्यादिति तदाशयानुरोधेन सोऽङ्गीकृत इति ॥ ५८ ॥

ननु तर्हि परिणामवादेनैव विवर्त्तवादप्रयोजनस्यापि सिद्ध त्वात किं विवर्त्तवादाश्रयणेनेत्यत आह—

साक्षादिहाभिमतमेव विवर्त्तवाद-
माहत्य सूचयति पूर्वमपेक्षमाणः ।
आरम्भणादिवचनेन विवर्त्तवादं
शक्नोति वक्तुमुदिते परिणामवादे ॥ ५९ ॥

साक्षादिति । इह वेदान्ते आरम्भणाद्यधिकरणे वा पूर्वविकारवाद मपेक्षमाण सन्साक्षान्मुख्यत्वेनाभिमत विवर्त्तवादमेवाहत्यायमेव सिद्धान्त इति पिण्डीकृत्य सूचयतीति सम्बन्ध । यद्यपि परिणाम-

वादे कारणैक्य सिध्यति तथाप्येकरसब्रह्मात्मैक्य विवर्त्तवाद विना न सिद्ध्यति विकारवादे कारणस्य ब्रह्मणोऽनेकरसत्वापत्ते कार्यस्यापि पृथक्सत्वेन प्रत्यक्षादिविरोधस्यापरिहार्यत्वाच्च । अतस्स एव मुख्य त्वेनाङ्गीकृत इत्यर्थ । तर्हि विवर्त्तवादस्यैव प्रथमसूचनं कि न स्या तत्राह—आरम्भणादीति । परिणामवाद उदिते प्रतिपादिते सति अधिकार्या रम्भणादिवचनेन विवर्त्तवाद वक्तुमनायासेन गृहीतु शक्नोतीति पूर्वमपेक्षमाण इति सम्बन्ध । परिणामवादाङ्गीकारेण ब्रह्मण प्रपञ्चा कारत्वे वर्णिते तस्यावास्तवत्वमात्रमेव ज्ञातव्यमिति विवर्त्तवादो ग्रहीतु सुकरो भवति । अत परिणामवाद एव प्रथममाश्रित इत्यर्थ ॥ ५९ ॥

श्रुत्याप्येवमेवाध्यारोपापवादन्यायेन परिणामपुरस्सरमेव विवर्त्त वादस्य व्युत्पादितत्वादय क्रमो न्याय्य इत्यभिप्रेत्याह—

आरुह्य भूमिमधरामितराधिरोढुं
शक्येति शास्त्रमपि कारणकार्यभावम् ।
उक्त्वा पुरा परिणतिप्रतिपादनेन
सप्रत्यपोहति विकारमृषात्वसिद्ध्यै ॥ ६० ॥

आरुह्येति । आश्रित्य भूमिवत् भूमि सत्वव्यवस्थास्पदत्वाद धरा- मधस्तनामितरोर्ध्वां भूमि अधिरोढुमाश्रयितु शक्या शास्त्रं तदैक्षत बहु स्या प्रजायेय इत्यादिवक्ष्यमाणश्रुति अपिशब्द सूत्रापेक्षया यथा लोके सोपानपर्वारोहणेऽधस्तनपर्वाननारुह्योत्तरपर्वारोहण दुष्कर तदारुह्य तु तदा तत्सुकरम् । एवमेव पूर्वभूमिस्थानीयपरिणामवादे आरूढे ऊर्ध्व भूमिस्थानीयविवर्त्तवादोऽधिरोढु सुकर इति कृत्वा श्रुति पुरा आदौ परिणतिप्रतिपादनेन परिणामव्युत्पादनेन कारणकार्यभावमुक्त्वेदानी

सम्प्रति तदनन्तरं विकारमृषात्वसिद्धयै कार्यस्याताात्विकत्वसिद्धयै येनदात्म्यमित्यादिनाऽपोहति निषेधति । तथा च श्रुत्याप्येवं व्युत्पादितत्वात् विवर्तहेतुत्वेनादौ परिणामवादाङ्गीकरणमुचितमिति भाव ॥ ६० ॥

ननु कथ विवर्त्तवादस्य हेतु परिणाम यावता तत्त्वतोऽन्यथा भाव परिणाम इति परिणामलक्षणमाचक्षते स्वय च वक्ष्यति न हि कार्यस्य तात्विकत्वं विवर्त्तवाद उपयुज्यते इत्यत आह—

विवर्त्तवादस्य हि पूर्वभूमि-
र्वेदान्तवादे परिणामवादः ।
व्यवस्थितेऽस्मिन्परिणामवादे
स्वय समायाति विवर्तवादः ॥६१॥

विवर्त्तवादस्येति । हिशब्द प्रसिद्धौ पूर्वभूमि कारणमित्यर्थ व्यवस्थिते-निश्चिते । स्वयम्-अनायसेन । यद्यपि तत्वतोऽन्यथाभाव परिणाम इति तल्लक्षणमन्ये सगिरन्ते तथापि वेदान्तवादे विवर्त्तात्मकप्रपञ्च एव व्यवहारदृष्ट्या सत्यतया प्रतिपन्न परिणाम इत्युच्यते । तन्मते वस्तुतोऽन्यथाभावासभवात् । तथा च परिणामज्ञानस्य निषेध्यज्ञानत्वेन विवर्त्तवादे उपयोगोऽस्तीति स एव प्रथम मङ्गीकृत इति भाव ॥ ६१ ॥

ननु हेतुत्वेपि किमर्थं प्रथमं तदङ्गीकरणमित्याशङ्क्य हेतो प्रथम निरूपणीयत्वे लोकप्रसिद्धि वदन् प्रकृतमुपसहरति —

उपायमातिष्ठति पूर्वमुच्चै-
रुपेयमाप्तुं जनता यथैव ।

श्रुतिर्मुनीन्द्रश्च विवर्तसिद्ध्यै

विकारवादं वदतस्तथैव ॥ ६२ ॥

उपायमिति । हेतुमातिष्ठत्यनुतिष्ठति पूर्वमुपेयसिद्धे पूर्वमुच्चै स्पष्ट मुपेय साध्य जनता जनसमूह श्रुति सृष्टिश्रुति वदत इति द्विवचन यथा लोक साध्यप्रेप्सया साधनमेव पूर्वमनुतिष्ठति न तु साध्य तथा विवर्त्तवादसिद्धये तद्धेतु परिणामवाद प्रथममङ्गीकृत इत्यर्थ । तस्मादारम्भादिवादस्य लोकसिद्धत्वेपि विवर्तवाद एव सिद्धान्त इति भाव ॥ ६२ ॥

इदानी विकारवादव्युत्पादनस्याभ्युपगमवादत्व दर्शयितु मतभेद विविच्य दर्शयति-

आरम्भवादः कणभक्षपक्षः

संघातवादस्तु भदन्तपक्षः ।

सांख्यादिपक्षः परिणामवादो

वेदान्तपक्षस्तु विवर्तवादः ॥ ६३ ॥

आरम्भवाद इति । कणभक्ष कणादमुनि इद चाक्षपादादेरप्यु-पलक्षणम् । भदन्त सुगत । साख्यादीत्यादिपदेन भट्टभास्करौ गृह्येते ॥ ६३ ॥

तस्माद्विकारवादस्य साख्यादिपक्षत्वात्तदङ्गीकारो विवक्षित सिद्ध्यर्थमभ्युपगमवादत्वेनैव न तु सिद्धान्तत्वेनेत्याह—

विकारवाद कपिलादिपक्ष-

मुपेत्यवादेन तु सूत्रकारः ।

श्रुतिश्च संजल्पति पूर्वभूमौ

स्थित्वा विवर्त्तप्रतिपादनाय ॥६४॥

विकारवादमिति । कपिलो नाम साख्यदर्शनकर्त्ता । आदिशब्देन भट्टादिरुच्यते । तुशब्दोऽवधारणे । उपेत्यवादेनैव सभाषते न तु सिद्धान्तत्वेनेत्यर्थ ॥ ६४ ॥

नन्वन्यथाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्कथ परिणामविवर्त्तयोर्भेद इत्याशङ्कायाा लक्षणभेदाद् भेद इत्यभिप्रेत्यादौ परिणामलक्षणमाह—

अभेदिनः सावयवस्य सत्य-

विचित्ररूपान्तरदर्शकत्वम् ।

वदन्ति धीराः परिणाममस्या-

वसुधराया इव सस्यसृष्टिम् ॥६५॥

अभेदिन इति । उत्पद्यमानकार्याभिन्नस्यैकस्येति वा सावयवस्याव यवसहितवस्तुन सत्यविचित्ररूपान्तरदर्शकत्वं पारमार्थिकविविधा-कारान्तरापन्नत्वम् । अत्र वस्तुन सत्यरूपान्तरापत्ति परिणाम इति लक्षणं विवक्षितम् । न चारम्भेऽतिव्याप्ति रूपान्तरपदेनोत्पद्यमानकार्यं कारणस्याकारान्तरमात्रमेव न तु पृथगाकारीत्यर्थस्य प्रतिपादित त्वात् । अन्यथाऽभेदिन इत्युक्तिविरोधात् । आरम्भवादे च कार्यस्य कारणात् पृथगाकारित्वात् । नापि विवर्त्तेऽतिव्याप्ति । सत्यपदादेव तन्निरासात् । सघाते च रूपान्तरापत्त्यभावान्न तत्राप्यतिव्याप्ति । अत इतरद्विशेषण सभवाल्लक्षणोपपादनार्थं वाऽनूदितमिति द्रष्टव्यम् । तत्रोदाहरणमाह—अस्या वसुन्धराया इति । यथा वसुन्धराया भूमे परिणाम सस्यसृष्टि ओषध्युत्पाद । तद्वदोषधीना पृथ्वीपरिणामत्व यथा पृथिव्यामोषधय सभवन्तीति श्रुतिसिद्धम् ॥ ६५ ॥

विवर्त्तस्य लक्षणमाह—

अभेदिनो निर्विकृतेरनेक-
मृषास्वरूपान्तरदर्शकत्वम् ।
विवर्तशब्दार्थ इह प्रसिद्ध-
स्तरङ्गभेदादिव चन्द्रभेदः ॥ ६६ ॥

अभेदिनो निर्विकृतेरिति । निर्विकृतेर्निर्विकारस्यानेकमृषास्वरूपान्तरदर्शकत्व बहुविधमिथ्याभूताकारान्तरापन्नत्वमिह वेदान्ते अत्र निर्विकृते रूपान्तरापत्तिर्विवर्त्त इति लक्षणमभिमत निर्विकारस्य वस्तुत आकारान्तरापत्त्ययोगादर्थसिद्ध मृषात्वमाह—मृषेति । तथा च स्वरूपापरित्यागेन रूपान्तरप्राप्तिर्विवर्त्त इति लक्षणं सूचित भवति । अथवा—मृषारूपान्तरापत्तिर्विवर्त्त इत्येव लक्षणमभिमम् । मृषात्वमु पपादयितु निर्विकृतेरिति । आरोप्यस्याधिष्ठानव्यतिरेकेण सत्व नास्तीति दर्शयितुम्—अभेदिन इति । तथा चातत्वतोऽन्यथाभावो विवर्त्त इति लक्षणं सूचित तत्रोदाहरणमाह—तरङ्गभेदादिवेति । यथैकस्मिन्नेवा त्रिकारिणि चन्द्रे तरङ्गाद्युपाधिभेदेन प्रतीयमानचन्द्रनानात्व मृषारूप विवर्त्त तद्वदित्यर्थ ॥ ६६ ॥

श्रुति परिणामवादाङ्गीकारेण कार्यकारणभावमुक्त्वा विकारमृषात्वसिद्धौ तन्निषेधतीत्युक्त तत्र का वा श्रुतिरेतादृशीत्याकाङ्क्षायामाह-

अहं प्रजायेय बहु स्वय स्या-
मित्यादिनाऽऽदौ परिणाममुक्त्वा ।
विकारमिथ्यात्वमथ ब्रुवाणा
विवर्त्तवादं श्रुतिरानिनाय ॥ ६७ ॥

अहमिति । तदैक्षत बहु स्या प्रजायेयेत्यादेरनुकरणमहं प्रजायेयेत्यादिद्विविधप्रपञ्चसृष्टिरनया प्रतिपाद्यते । आदिपदेन द्वे वावेत्यादि गृह्यते । अथ परिणामकीर्त्तनानन्तर विकारमिथ्यात्व ब्रुवती श्रुति स यश्चाय पुरुषे ऐतादात्म्यमिद सर्वं स एष नेति नेत्यादि । तदैक्षत बहु स्या प्रजायेयेत्याद्या श्रुतिरात्मन एव प्रपञ्चा कारेण बहुभवन दर्शयन्तो व्यवहारसत्यरूपं परिणाममुक्त्वा तत उपदर्शितविकारमिथ्यात्व वक्तुं विवर्तवादमानीतवती । तथा च विवर्त्तवाद एव सिद्धान्त इति भाव ॥ ६७ ॥

विवर्त्तवादेऽनन्यथासिद्ध श्रुत्यन्तर तादृशस्मृति च प्रमाण त्वेनोपन्यस्यति—

मायाश्रुतिस्मृतिवचः सकलं तथा च
वस्तुत्वमर्दनपर घटते विवर्त्ते ।
सर्वस्य कारणविकारविभागभाजः
प्रागादृतस्य परमार्थतया प्रतीतेः ॥ ६८ ॥

मायेति । मायाया जगत्कारणत्वबोधकश्रुतिस्मृतिवाक्यं माया-श्रुतिवच तच्च इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते । माया तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिकम् । चशब्दोऽप्यथ । तथा च यथा नेह नानेत्यादिक-विवर्ते घटते तथेदमपि वाक्य तत्र प्रमाण घटत इत्यर्थ । तद्वाक्य स्य तत्प्रमाणत्वे हेतुमाह—सर्वस्य कारणविकारविभागभाजो वस्तुत्वमर्दनपरामिति । कार्यकारणविभागवत प्रपञ्चस्य वास्तवत्वनिराकरणपरम् । निषेध्यस्य वास्तवत्वस्य प्रसक्तिमाह-प्रतीते परमार्थतया प्रागादृतस्येति । प्रती-त्यनुरोधेन परमार्थत्वेन प्रागभ्युपगतस्येन्द्रो मायाभिरित्यादिश्रुति-स्मृतिवचन परमार्थतया प्रतिपन्नस्य विकारजातस्य भाविकत्व निराकुर्वन्विवर्तवाद एव सगच्छते । अन्यथा मायिकत्वप्रदर्शनानु

पपत्ते । नच मायाया सत्यत्वात् तत्प्रदर्शन विकार एवोपपन्नमिति वाच्यम् । तत्सत्यत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात् तस्मान्मायाश्रुतिस्मृतिबलादपि विवर्त्तवाद एव सिद्धान्त न परिमाणामवाद । तथा च तदङ्गीकरण सिद्धान्तोपयोगित्वेनेत्यर्थ ॥ ६८ ॥

ननु तर्हि सघातादिवादस्यापि परिणामवादवत् कथञ्चित्सिद्धान्तोपयोगित्वेनाङ्गीकरणसंभवात्सूत्रकारेण स कथ त्यक्त इत्याशङ्क्य सघातादिवादस्यैवानुपपन्नत्वादित्यभिप्रेत्य सघातानुपपत्ति सूत्रोक्ता तावदाह—

संघातवादमुपगम्य तु तत्र पक्षे
संहन्त्रभाव इति सूत्रकृदाह दोषम् ।
स्थायी भदन्तसमये न हि कश्चिदत्र
संघातसंजननशक्तिसमन्वितोऽस्ति ॥ ६९ ॥

सघातवादमिति । उपगम्येति—पूर्वपक्षत्वेनेत्यर्थ । संहन्त्रभाव इति दोषमिति सम्बन्ध । संघातवादे संहननहेतो कस्यचिदसंभवात्सोऽनुपपन्न एवेत्यर्थ । ननु किमिति सघातहेत्वभाव इति चेत्तत्र वक्तव्यम् । किं संहन्यमानपदार्थ एव तद्धेतु किं वा चित्त किं वा तदतिरिक्त स्थाय्यात्मा । नाद्य । सघाताधिष्ठातु कस्यचिदभावेऽचेतनाना पदार्थानां स्वत सघातानुपपत्ते । न हि जातु सभवति दण्डचक्रादिकं स्वतएवाधिष्ठातार किञ्चिद्विना घटादिसघातहेतुरिति । अत एव न द्वितीय । चित्तस्याप्यचेतनत्वात् । ननु चित्त तत्तद्विषयसन्निधाने सत्यभिज्वलद्दण्डादिकारणचक्रं यथा कार्याय पर्याप्त तथा व्यापारयतीति । चित्ताभिज्वलनमेव तद्धेतुर्भविष्यतीति चेन्न । अन्योऽन्याश्रयात् । तत्तद्भतभौतिकसघातरूपविषयेन्द्रिय-

सन्निधाने सति चित्ताभिज्वलन सति च तस्मिन् तत्संघात इत्यभि-प्रेत्य तृतीयं दूषयति—स्थायाति । हि यस्मात्सघातसजननशक्तिसम न्वित सघातोत्पादनसामर्थ्ययुक्त यदि सघाताधिष्ठाता कश्चित्स्थायी स्यात् स्यात्तन्निमित्त सघात स एव नास्ति । तन्मते सर्वस्यापि क्षणिकत्वात् । ननु कार्योत्पत्ते पूर्वक्षणवृत्तित्वमेव कारणस्यापेक्ष्यते न तु कार्यकाले सत्वमपि पूर्वक्षणवृतित्व च क्षणिकस्यापि सभवति अतस्तादृशाधिष्ठातृनिमित्त सघात स्यादिति चेन्न । सव्यापारस्यैव सघातयितृत्वाद्व्यापारस्य च क्षणमात्रापवर्गिण्यसभवात् तन्निमित्त सघातानुपपत्ते । किं च न कारणमात्रस्य पूर्वक्षणस्थायित्वमात्रेणाल-मनुयायिकारणस्य कार्यकालावस्थायित्यावश्यभावात् । अन्यथा-कार्यस्य स्वतन्त्रतापत्ते । न च निर्हेतुक एव सघात इति वाच्यम् । सर्वदापि सघातप्रसङ्गात् । तस्मात्संघातवादस्यानुपपन्नत्वादेव सूत्रकारेण स त्यक्त इति भाव ॥ ६१ ॥

ननु सघातवादस्यानुपपन्नत्वेन त्यागेऽप्यारम्भवादस्य सोपपत्ति-कत्वात् तत्त्यागोऽनुपपन्न इति चेन्न । तस्यापि निराकृतत्वात् । किञ्चा रम्भवादे हि कारणगुणा स्वपृथक्भूतानेव कार्ये गुणानारम्भन्त इति पटादिकार्ये तन्त्वादिकारणानामप्यनुस्यूतत्वेन गुणाना द्विगुणीकृत्य वृत्तिर्वक्तव्या । तथा च तुलिततन्तुभिरारब्धे पटादौ गुरुत्वद्वयोप लम्भप्रसङ्ग । पटसयोगिनि भूतलादौ पटसमवायितन्तुतत्समवाय्य शुक्लादेरपि सयुक्ततया मूर्त्तद्रव्यस्यैकत्र युगपदवस्थानविरोधभङ्ग-प्रसङ्गश्चेत्येवमादिदोषस्य सत्त्वेनारम्भवादस्यानुपपन्नत्वात् । ननु विवर्त्तवादोऽप्यनुपपन्न । कार्यस्योपादानकारणसमानधर्मत्वनियमेन चेतनब्रह्मकार्यस्य जगतोऽपि चेतनत्वापत्तेरिति चेत् न हि मायावादे ऽयन्नियम । अघटितघटनापटीयस्त्वान्मायाया तथा च वक्ष्यति । "खमपि खादति खण्डितमीक्षते निजशिरोनयनेन करार्पितम् । किमपि दुर्घटमस्य न विद्यते यदि विमूढमनिर्भवति स्वयम" इति त्वद्रीत्यापि

नाय नियम । परिमण्डलपरमाणुजन्यद्व्यणुके अणुपरिमाणवत् द्व्यणुकजन्यत्र्यणुके च पारिमाण्डल्याणुत्वयोरदर्शनादिति वैशेषिकमतानुसारेण तदुद्भावितदोषपरिहार सूत्रकृतोक्तमाह—

आरम्भवादमुपगम्य तदीययुक्ते-
स्तत्प्रक्रियामनुसरन्व्यभिचारमाह ।
वैशेषिकं प्रति महद्वदिद हि योज्य
यद्वापि दीर्घवदिदं जडमित्यनेन ॥ ७० ॥

आरम्भवादमुपगम्येति । तदीययुक्ते कार्यस्य कारणसमानधर्मकत्व मितिवैशेषिकोक्तन्यायस्य तत्प्रक्रिया वैशेषिकप्रक्रिया वैशेषिक प्रति केन सूत्रेण तदीयन्यायस्य व्यभिचारमाहेत्याकाङ्क्षाया तत्सूत्रमर्थतोऽनुक्रामति— महद्वदित्यादिना । महद्वदणुद्रव्यादुत्पद्यमानमहत्परिमाणद्रव्यवदिद चेतनादुत्पद्यमान जड योज्यम् । यद्वा दीर्घवत् ह्रस्वद्रव्यात् परमाणुत्रयाद्वोत्पद्यमानदीर्घपरिमाणद्रव्यवदिद जडं योज्यमिति । अनेन महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामित्यनेन सूत्रेणेत्यर्थ ॥ ७० ॥

उदाहृतसूत्र व्याचक्षाणस्तस्तत्प्रक्रियाव्यभिचारमेव विशदयति—

ह्रस्वारब्ध त्र्यणुकमणुभिस्तद्वदारब्धमेत-
द्ध्रस्व नो तत्र च तदणुवत्संमत तद्वदेतत् ।
सर्वं कार्यं गगनधरणीमध्यगं चेतनोत्थ
निश्चित्कं नो जडिमघटितं युक्तमित्याचचक्षे ॥७१॥

ह्रस्वारब्धमिति । ह्रस्वपरिमाणस्य द्व्यणुकैकपरिमाणत्वात्तदन्यत्र तद्व्यवहारस्य भाक्तत्वात् । ह्रस्वशब्देन द्व्यणुकान्युच्यन्ते । तैरारब्ध

त्र्यणुकमतीन्द्रियावयवसमवेतदीर्घमहद्द्रव्यं तद्वद्यथा द्व्यणुकैरारभ्यते तद्वदणुभिस्त्रिभि परमाणुभि एतत्त्र्यणुकमारब्धमिति केचित् । तत् त्र्यणुक नो ह्रस्वं न ह्रस्वपरिमाणवत् । तत्त्र्यणुक न चाणुव श्चाणुपरिमाणवत् । एतच्चोदाहरणं द्व्यणुकस्याप्युपलक्षणम् । द्व्य णुक हि परिमण्डलाभ्यां परिमाणुभ्यामारभ्यते । न च तत्परिमण्डल मिति । तथा च यथा पारिमाण्डल्यादिकारणगुणस्य कार्ये स्वसमान-जातीयगुणारम्भकत्वनियमो नास्ति । तद्वच्चेतनजन्यप्रपञ्चेऽपि न चैतन्यनियम इति । दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदित्यादिना । अत्र॰यद्वदित्यध्या॰ हार्यम् । एतत् परिदृश्यमान गगनधरणीमध्यग गगन च धरणी च तन्मध्यगत वाय्वादि चेत्यर्थ । चेतनोत्थ चेतनादात्मन सभूत सर्वं कार्य निश्चितं चेतनशून्यमत एव जडिमघटित जाड्ययुत नश्चेतनका रणवादिनामस्माक युक्तमुपपन्नमित्याचचक्षे सूत्रकार इतिशेष ॥७१॥

एवं कारणगुणाना कार्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकत्वनियमो नास्तीत्युक्त्वेदानीं द्व्यणुकादिनिष्ठ ह्रस्वादिपरिमाणस्य॰ कारणगत परिमाणजन्यत्वाभावे तत्कारण किमिति वीक्षाया कारण प्रदर्शयन् कार्यगुणानामपि स्वसमानजातीयकारणगुणारब्धत्वनियमो नास्ती त्याह—

ह्रस्वाणुत्वे कारणद्वित्वहेतो-
र्जाते नैते पारिमाण्डल्यहेतोः ।
दीर्घत्वं यद्वच्च दीर्घे महत्वं
द्रव्ये ते द्वे कारणत्रित्वहेतोः॥ ७२ ॥

ह्रस्वाणुत्वे इति । ह्रस्वत्वाणुत्वे द्व्यणुकगते इति शेष । कारणद्वि त्वहेतो कारणपरिमाणुद्वयसमवेतद्वित्वाख्यसख्यालक्षणहेतो एते ह्रस्वाणुत्वे परिमाण्डल्यहेतोर्द्व्यणुककारणीभूतपरमाणुगतपारिमाण्ड

व्यलक्षणपरिमाणाद्धेतोर्न जाते कार्यपरिमाणं हि कारणगतद्वित्वादि सख्याप्रयुक्तसयोगमहत्वान्यतमेनारभ्यते । तत्र द्व्यणुकपरिमाणे ह्रस्वत्वादौ कार्यसमवेततया कार्यत्वेन निश्चिते तदारम्भकं परिमाणु द्वित्वमेव वक्तव्यम्। परिमाणुपरिमाणस्य नित्यपरिमाणत्वेनानारम्भ कत्वात् । प्रशिथिलावयवसमवायिप्रचयसयोगस्य च परिमाणाव सभवात् । तत कार्यगुणाना स्वसमानजातीयकारणगुणारभ्यत्व नियमस्तत्रैव व्यभिचरतीत्यर्थ ।व्यभिचारस्थलान्तरमाह —दीर्घत्वमिति । द्रव्ये त्र्यणुकलक्षणे यद्दीर्घत्व यश्च दीर्घे तस्मिन्महत्त्व ते द्वे दीर्घत्व महत्वे कारणत्रित्वहेतो त्र्यणुककारणीभूतद्व्यणुकादिनिष्ठत्रित्वसख्या-लक्षणहेतो जाते कार्यगतमहत्वादिक हि कारणगतबहुत्वमहत्वप्रचय सयोगान्यतमेनैव भवति । त्र्यणुककारणद्व्यणुके च महत्वप्रचययो-रभावात्तत्रित्वाख्य बहुत्वमेव त्र्यणुकगतमहत्वाद्यरम्भकमिति वक्त व्यम्। अतस्तत्रापि पूर्वोक्तनियमो व्यभिचरित इत्यर्थ ॥ ७२ ॥

इदानी कार्यकारणगुणाना स्वसमानजातीयगुणारभ्यारम्भकत्व नियमाभावस्य वैशेषिकप्रक्रियानुसारित्व दर्शयितु तस्याप्येवमेवा भिप्रेतमित्याह—

द्व्यणुकस्य जन्म परमाणुयुगात्
परिमण्डलाादिति कणादमतम् ।
द्व्यणुकत्रयात्त्र्यणुकजन्म पुन-
र्नियमं न कश्यपसुतो वदति ॥ ७३ ॥

द्व्यणुकस्येति। परमाणुयुगात् परमाणुद्वयात् परिमण्डलात् पारि माण्डल्यपरिमाणयुक्ताद् द्व्यणुकस्याणुपरिमाणयुक्तद्व्यणुकद्रव्यस्य जन्म द्व्यणुकत्रयादणुपरिमाणयुक्तद्व्यणुकत्रयात् त्र्यणुकजन्म महत्परि

माणयुक्तत्र्यणुकद्रव्यजन्म च कणादमतमिति यत अत कश्यपसुत कणाद नियम न वदतीति योजना ॥ ७३ ॥

ननु परमाणुद्वयात् द्व्यणुकत्रयाच्च द्व्यणुकत्र्यणुकजन्म तन्मत मित्येतावन्मात्रेण कथ तस्योक्तनियमानभिमतिरितिगम्यत इत्याशङ्क्य परमाणुद्वयादित्यादिना सूचिता नियमानभिमतिमेव विशदयति—

द्व्यणुकत्र्यणुकव्यपाश्रय
परिमाण प्रति कारणाश्रयः ।
न तु कारणमिष्यते गुण-
स्तदवष्टभ्य वयं जिगीषवः ॥ ७४ ॥

द्व्यणुकेति । द्व्यणुकत्र्यणुकाश्रित परिमाण ह्रस्वमहत्त्वादि प्रति कारणाश्रय परमाणुद्व्यणुकाश्रित गुण परमाणुगुण कारण नेष्यते । फलितमाह—तदिति । नियमस्य व्यभिचारदर्शनमवष्टभ्याश्रित्य वय ब्रह्मकारणतावादिन जिगीषव जेतुमिच्छव त्वदुक्तनियमस्य त्वद्रीत्या प्रदर्शिते व्यभिचारेऽस्माक विजय स्यादित्यर्थ ॥ ७४ ॥

न केवलं नियमाभावे तदङ्गीकारमात्रमपि त्ववश्यमेव वक्तव्य मन्यथा पारिमाण्डल्यादिपरिमाणादेव ह्रस्वादिगुणोत्पत्त्यङ्गीकारे कार्यपरिमाणातिशयो न स्यात् । परिमाणस्य स्वसमानजातीयपरिमाणारम्भकत्वादिति विपक्षे बाधकमाह—

यदि कारणसंश्रयाद् गुणाद्-
द्व्यणुकादेः परिमाणमिच्छति ।
द्व्यणुकादिसमाश्रये तदा
परिमाणेऽतिशयो विरुध्यते ॥ ७५ ॥

यदि कारणेति । द्व्यणुकत्र्यणुककारणीभूतपरमाणुद्व्यणुकाश्रिताद्-गुणात् पारिमाण्डल्यह्रस्वादेर्द्व्यणुकादे द्व्यणुकत्र्यणुकयो परिमाणमिच्छति यदि तदा द्व्यणुकादिसमाश्रिते द्व्यणुकत्र्यणुकाश्रिते परिमाणेऽतिशय ह्रस्वमहत्वादिरूपेण प्रतीयमानोतिशयो विरुध्येतेत्यर्थ । कारणगुणस्य स्वसमानजातीयारम्भकत्वनियमे पारिमाण्डल्यात् द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमेव स्यात् । ततश्च द्व्यणककार्यत्र्यणुकेपि तदेव स्यादेवमुत्तरोत्तरत्रापीति सर्व परिमाणुमात्रमेवेत्यदृश्य स्यादित्यर्थ । अत स नियमो नास्तीति भाव । ननु सामान्यगुणाना स्वसमानजातीयगुणारभ्यत्वारम्भकत्वनियमाभावेपि विशेषणगुणाना सोऽस्त्येव रूपादौ तथैव दर्शनात् । चैतन्यादिश्च विशेषगुण इति चेन्न चित्रावयव्यारम्भकरूपादौ व्यभिचारात् । चैतन्यादेश्च स्वरूपत्वेनागुणत्वाद्घट स्फुरति अस्ति प्रिय इति चैतन्याद्यात्मधर्मस्य घटादौ दर्शनाच्च । तदुक्तम् "अस्ति भाति प्रिय रूप नाम चेत्यशपञ्चकम् । आद्यं त्रय ब्रह्मरूप जगद्रूप ततो द्वयम्" इति तात्पर्यम् ॥ ७५ ॥

इदानीमारम्भादिवादवत्परिणामवादस्य सूत्रकारेण दूषितत्वादभ्युपगम्यवाद एवायमित्याह—

परिणामवादमुपगम्य तथा
रचनाद्यसंभवमुवाच मुनिः ।
परमेश्वर न हि विना घटते
जडरूपवस्तुपरिणाम इति ॥७६॥

परिणामवादमिति । तथारम्भादिवादवद्रचनाद्यसम्भव रचना वियदादिप्रपञ्चनिर्माणमादिपदेन तत्परिपालनादिक गृह्यते । तदसम्भवमुवाच रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति सूत्रेणेत्यर्थ । परिणामवादे रचनाद्यसम्भवोपपत्तिमाह—परमेश्वरमिति । अधिष्ठातार विना जडरूप-

वस्तुपरिणाम जडरूपप्रधानवस्तुन सकाशात्परिणामो न घटते । हि यत अतस्तदसम्भव इत्यर्थ । अयम्भाव —परिणामवादे हि जड-प्रधानादेव जगत्परिणाम इति वक्तव्यम् । चेतनपरिणामस्य कृत्स्न प्रसक्तिरित्यादिना निरस्तत्वादनुपपन्नत्वाच्च । एतच्च न सम्भवति । चेतनाधिष्ठितस्य जडस्य परिणामित्वानुपपत्ते । लोके कुलालादि-चेतनाधिष्ठितादेव मृत्पिण्डादेर्घटादिपरिणामदर्शनात् । न चाचेतन मात्रस्यापि क्षीरादेर्वत्सवृद्ध्यादिपरिणामहेतुत्व दृष्टमिति वाच्यम् । तत्रापि चेतनेन वत्सेन वा परमेश्वरेण वाधिष्ठितस्यैतस्य तद्धेतुत्वात् । तर्हि चेतनाधिष्ठितादेव प्रधानात् जगत्परिणामोऽस्त्विति चेन्न । गुण त्रयसाम्यावस्था हि प्रधानं नाम न च तदा तस्मात्परिणाम सभ-वति गुणवैषम्यप्रयुक्तत्वात्परिणामस्य गुणवैषम्यकाले च प्रधानत्वा भावादिति भाव ॥ ७६ ॥

ननु परिणामवादस्यापीतरवादवत् दूष्यत्वे कथ तस्य विवर्त्त-वादहेतुत्वमित्याशङ्क्य यद्यपि तस्यापि दूष्यत्वमविशिष्ट तथापि तयोरनुवादापेक्षया एतदनुवादस्य विशेषोऽस्तीति तद्धेतुत्व सभवती त्यभिप्रेत्येतरयोरनुवादेपि परस्पर विशेषोऽस्तीत्याह—

क्वचिदभ्युपेत्य कथन कुरुते
परपक्षदूषणकथावसरे ।
निजपक्षदोषपरिहारपरः
क्वचिदभ्युपेत्य वदतीह मुनिः ॥ ७७ ॥

क्वचिदभ्युपेत्येति । अभ्युपेत्य कथन सघातवादस्येति शेष । पर पक्षो बुद्धपक्ष निजपक्षदोषपरिहारपर वैशेषिके स्वपक्षोद्भावितदूषण परिहारतत्पर अभ्युपेत्यारम्भवादमिति शेष ॥ ७७ ॥

विशेषमेव स्पष्टयति—

परपचनिषेधमाचरन्
क्वचिदङ्गीकरणं करोति सः।
परदर्शितदोषनुत्तये
क्वचिदित्येष विशेष ईरितः॥ ७८॥

परपचेति। परशब्दो बुद्धपर आचरन्कुर्वन्नङ्गीकरण सघातवादस्येति शेष। परदर्शितदोषनुत्तये वैशेषिकोद्भावितस्य चेतनकार्यस्य जगतोपि चेतनत्वापत्तिलक्षणदोषस्य निरासाय क्वचिदङ्गीकरणं करोतीत्यनुषज्यते—आरम्भवादस्येति शेष। सघातवादङ्गीकारस्तद् दूषणार्थ एव नान्यार्थ। आरम्भवादानुवादस्तु ब्रह्मकारणतावादे वैशेषिकोद्भावितदूषणपरिहारमुखेन तद्दूषणार्थ इत्यनयोर्विशेष इत्यर्थ॥ ७८॥

परिणामवादानुवादस्तु न केवलं तद्दूषणार्थ एव। अपि तु अद्वैतवादे परवाद्युद्भावितभोक्त्रादिसाङ्कर्यदोषसमाधानार्थश्चेत्याह—

भोक्त्रादिसूत्रे परिणामवाद-
माश्रित्य तद्वादिभिरुक्तदोषम्।
समादधानो मुनिराह तस्मा-
त्सिद्धान्तसिद्धिः पुनरुत्तरत्र॥ ७९॥

भोक्त्रादीति। तद्वादिभि परिणामवादिभिस्तत्तद्वादिभिर्वोक्तदोष भोक्तृभोग्यादीनामेकत्वलक्षणम्। ननु परिणामवादेनापि भोक्तृभोग्यादीनामेकत्वलक्षणदोषपरिहारे तस्यैव सिद्धान्तत्वमस्त्वित्यत

शङ्कयाह—तस्मादात । तस्मात्परिणामवादप्रतिपादकभोक्त्रादिसूत्रादुत्तरसूत्रे तदनन्यत्वमित्यादौ सिद्धान्तसिद्धि विवर्त्तवादसिद्धिमाहेति सम्बन्ध । परोद्भावितदोषपरिहारेपि परिणामवादे वस्तुसद्भेदस्यापि विद्यमानत्वान्न तस्य सिद्धान्तत्वमित्यर्थ ॥ ८० ॥

तर्हि कथ तस्य विवर्त्तवादहेतुत्वमितरयोर्वा कथं तन्नेत्याशङ्क्य पूर्वोक्त स्मारयति—

प्रत्यासन्ना परिणतिरियं विप्रकृष्टस्तु पूर्वः
सघातादिः सकल उदितो वेदसिद्धान्तसिद्धेः ।
एतावत्त्वादियमभिमता सूत्रकारस्य भाति
भ्रान्तिभ्रष्टस्फुटनिजमनःकौशलानां नराणाम् ॥८०॥

प्रत्यासन्नेति । वेदसिद्धान्तसिद्धे वेदो वेदान्त विविर्त्तवादसिद्धेरित्यर्थ । इयं परिणति परिणामवाद इत्यर्थ । प्रत्यासन्ना सन्निकृष्टा सघातादिस्तु विप्रकृष्ट परिणामवादे कारणैक्यस्य विद्यमानतया विवर्त्तानुकूलत्वेन तत्सन्निकृष्टता इतरयोस्तु कार्यकारणयोरत्यन्तभेदस्य विद्यमानतया तदननुकूलत्वाद्विप्रकृष्टत्वमित्यर्थ । अतो विवर्त्तहेतुत्वं परिणामस्यैवेति भाव । स्वसिद्धान्तप्रत्यासत्तिवशादेव सूत्रकारस्य परिणामवाद एव सिद्धान्त इति परेषा भ्रान्तिर्भवतीत्याह—एतावत्वादात । वेदसिद्धान्तसिद्धे प्रत्यासन्नत्वादित्यर्थ । इय परिणति सूत्रकारस्याभिमतेति भातीत्यर्थ । केषा भ्रान्तिभ्रष्टस्फुटनिजमनकौशलं विवेको येषा ते तथा अविवेकिनामिति यावत् ॥ ८० ॥

इदानी परिणामवादस्य वेदसिद्धान्तसिद्धि प्रति प्रत्यासन्नत्वमेव प्रपञ्चयितुमधिकार्याशयानुरोधेन दृष्टित्रैविध्यमाह—

आरोपदृष्टिरपवादकदृष्टिरेव
व्यामिश्रदृष्टिरिति दृष्टिविभागमेनम् ।
संगृह्य सूत्रकृदयं पुरुष मुमुक्षु
सम्यक्प्रबोधयितुमुत्सहते क्रमेण ॥ ८१ ॥

आरोपदृष्टिरिति । आरोपदृष्टिर्नाम ब्रह्मैव जगदाकारेण वर्त्तत इति ब्रह्मणि सप्रपञ्चत्वबुद्धि वस्तुतत्त्वाभिप्रायेणारोपशब्दप्रयोग । अपवाददृष्टिर्नाम ब्रह्म निष्प्रपञ्चमिति ब्रह्मणि निष्प्रपञ्चत्वबुद्धिर्व्यामिश्र दृष्टिर्नाम ब्रह्म वस्तुतो निष्प्रपञ्चमविद्यया सप्रपञ्चमिति सप्रपञ्चत्व निष्प्रपञ्चत्वोभयविषयणी बुद्धिरिति । अनेन प्रकारेण दृष्टिविभाग दृष्टिभेद सगृह्य प्रतिपत्त्युपायत्वेनाश्रित्य क्रमेण मुमुक्षु साधनचतुष्टय सम्पन्न सम्यक्प्रबोधयितुमुत्सहते । त्व ब्रह्मासीति सम्यग्बोधयितु प्रवर्त्तते । तथा च मुमुक्षुरपि तथैव प्रतिपत्तु शक्नोतीत्यर्थ ॥ ८१ ॥

अस्त्वेव दृष्टित्रैविध्य परिणामस्य विवर्त्तोपायत्वे किमायातं कीदृग्भूताश्चैता दृष्टय किं क्रमविशिष्टाश्चेत्याकाङ्क्षायामाह—

आरोपदृष्टिरुदिता परिणामदृष्टि-
र्द्वैतोपशान्तिरपवादकदृष्टिरन्त्या ।
मध्ये विवर्त्तविषया द्वयमिश्रदृष्टि-
र्व्यामिश्रदृष्टिरधरोत्तरभूमिभावात् ॥ ८२ ॥

आरोपदृष्टिरुदितेति । परिणामदृष्टिरित्यारोपदृष्टेर्लक्षण परिणामदृष्टिश्च ब्रह्मैव प्रपञ्चाकारेण वर्तत इति पूर्वोक्ता दृष्टिर्द्वैत्योपशान्तिरित्यपवादकदृष्टेर्लक्षण द्वैताभावविषयिणी निष्प्रपञ्च ब्रह्मेति दृष्टिरित्यर्थ । अन्त्या तृतीया मध्ये आरोपापवाददृष्ट्योर्मध्ये द्वयमिश्रदृष्टिरितिव्या

मिश्रदृष्टेर्लक्षण सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चत्वलक्षणारोपापवाददृष्टिद्वयमिश्रता दृष्टिरित्यर्थ । तदेवाह—विवर्त्तविषयात । अनन्यतोऽन्यथाभावो विवर्त्त । तथा च वस्तुतो निष्प्रपञ्च भ्रान्त्या सप्रपञ्चमिति बुद्धिरित्यर्थ । ननु व्यामिश्रदृष्टे कथ विवर्त्तविषयत्व तत्राह—अधरति । अधरोत्तरभूम्यो सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चत्वदृष्ट्योस्तत्र भावात्सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वदृष्टिद्वय यदि तत्त्वाद् व्यामिश्रदृष्टेर्विवर्त्तस्यापि तादृक्रूपत्वादित्यथ । अत्र चाप वादविवर्त्तदृष्ट्योरन्त्यमध्यगतत्वोक्त्या परिणामदृष्टेर्विवर्त्तनियतपूर्व भावित्वमर्थात्सूचितम् । तथा च परिणामस्य विवर्त्तोपायत्व युक्त मित्यर्थ । ननु विवर्त्तदृष्टे सप्रपञ्चत्वदृष्टिघटिततया तज्जन्यत्ववन्निष्प्र पञ्चत्वदृष्टिघटिततयाऽपवाददृष्टिजन्यत्व च वक्तव्यम् तथा च तस्या अपवाददृष्टिपश्चाद्भाविन्वेन कथ मध्यगतत्वमिति चन्न । निष्प्रपञ्च ब्रह्मदृष्टिर्हि द्विधा साक्षात्काररूपा परोक्षरूपा चेति । तत्र यद्यपि परो क्षरूपनिष्प्रपञ्चब्रह्मदृष्टिर्विवर्त्तदृष्टौ कारणं ता विना वस्तुतो निष्प्रपञ्च मायया सप्रपञ्चमिति विवर्त्तदृष्टेरनुदयात्तथाप्यपरोक्षरूपा निष्प्रपञ्च ब्रह्मदृष्टिर्विवर्त्तदृष्टौ कारणम । ता विना वस्तुतो निष्प्रपञ्च मायया सप्रपञ्चमिति विवर्त्तदृष्टेरनुदयात्तथाप्यपरोक्षरूपा निष्प्रपञ्चदृष्टिविवर्त्त दृष्टिसाध्यैव भेददृष्टेर्मिथ्यात्वनिश्चय विना निष्प्रपञ्चब्रह्माहमिति साक्षा त्कारायोगात् । तथा च तादृश्या एवापवाददृष्टेरत्र विवक्षितत्वान्न विवर्त्तदृष्टेर्मध्यगतत्वानुपपत्तिरिति भाव ॥ ८२ ॥

ननु दृष्टित्रयाश्रयणेन किमर्थ मुमुक्षुबोधनम् अन्त्ययैकयैव दृष्ट्या तद्बोधनसंभवादित्याशङ्क्य मुमुक्षूणा मन्दमध्यमोत्तमभावेनानेकविध त्वान्मन्द प्रति हठात्तद्बोधनासभवात् क्रमेणैव सबोधनीय इति तदा शयानुसारेण दृष्टित्रयाश्रयणमित्यभिप्रेत्य दृष्टीना मन्दादिभावमाह—

तत्त्वावेदकमानदृष्टिरधमा तत्त्वच्युतिर्मध्यमा

तत्त्वप्रच्युतिविभ्रमक्षयकरी तत्रान्त्यदृष्टिर्मता ।

जीवैकत्वमुमुक्षुभेदगतितो व्यामिश्रदृष्टिर्द्विधा
भिन्ना तत्र च पूर्वपूर्वविलयादूर्ध्वोर्ध्वलब्धिर्भवेत् ॥८३॥

तत्त्वावेदकेति । तत्त्वावेदकमानविषया इदमिति दृष्टि प्रपञ्चस्य तात्त्विकदृष्टिरिति यावत् । अनेन परिणामदृष्टिरुक्ता । अधमा निकृष्टा अविवेकिनिकृष्टमतिपरिकल्पितत्वान्निकृष्टतिर्यगादेरपि सत्त्वादुत्कृष्ट ब्रह्मावगतिदूरत्वाच्चेत्यर्थ । तत्त्वक्षति प्रपञ्चस्य वस्तुत्वासत्त्वबुद्धि रित्यर्थ । अनेन विवर्त्तदृष्टिरुक्ता मध्यमा परिणामदृष्टे सकाशादी षदुत्कृष्टापरोक्षविवेकिपुरुषाश्रितत्वादुत्कृष्टब्रह्मावगति प्रति साधनत्वा च्चेत्यर्थ । तत्त्वप्रच्युतिविभ्रमक्षयकरी प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्व बुद्धिप्रच्युति विभ्रमक्षति च करोतीति तथोक्ता । अनेनापवाद दृष्टिरभिहिता । सा हि न विवर्तदृष्टिवत्प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वमात्र निषेधति किन्तु प्रपञ्चो नासीदस्ति भविष्यति तुच्छ एवेति अता त्त्विकप्रपञ्चबुद्धि च निराकरोति । अधिष्ठानसाक्षात्कारस्य श्रौतस्य भ्रान्तिविरुद्धत्वादित्यर्थ । तत्र दृष्टिषु मध्ये इदं चादौ योजनीयम् । अन्त्यदृष्टिरुत्तमदृष्टिरित्यर्थ । परमपुरुषार्थसाधनत्वादित परमपेक्ष्य माणाभावाच्चेत्यर्थ । आविद्यकप्रपञ्चविषयदृष्टित्रैविध्यमाचार्यैरप्युक्त "तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा। ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधै श्रौतयौक्तिकलौकिकै" इति। एव पुरुषबुद्ध्यनुरोधेन परिणामविवर्त्तनि ष्प्रपञ्चविषयभेदेन दृष्टित्रैविध्यमुक्त्वा विवर्त्तदृष्टावपि पुरुषबुद्ध्यनु- रोधेनावान्तरभेदमाह—जीवकैत्वेति । जीवैकत्वमतितो मुमुक्षुभेदमति- तश्चेत्यर्थ [illegible]स्मन्संसारमण्डलेऽहमेक एव जीवो नित्यशुद्धबुद्ध मुक्तसत्य[illegible]नन्दस्वभावो मदाश्रयमद्विषयानाद्यनिर्वचनीयावि द्यातत्कल्पितनिखिलभूतभौतिकनामरूपात्मकप्रपञ्चसत्तास्फूर्तिप्रदतया तदधिष्ठान परिदृश्यमानचेतनास्तु स्वप्नकल्पितचेतनवच्चेतनाभासा मत्स्वाभाविकस्वरूपपरिज्ञानादेव निखिलानर्थभाजनानाद्यविद्यानिवृ

त्तिरिति पुरुषधौरेयनिष्ठा जीवैकत्वविषया काचिद्विवर्त्तदृष्टि अन्या तु अहमिवानेकेऽविद्योपाधिका जीवा केचिन्मुक्ता केचिन्मुमुक्षव केचिच्च रागिण प्रपञ्चश्च ईश्वरविषयाज्ञानात् परिकल्पित इति जीवानेकत्वविषया विवर्त्तदृष्टिरिति विवर्त्तदृष्टिद्वैविध्यमित्यर्थ । एव मन्दमते प्रपञ्च सत्य इत्येव प्रतिभाति मध्यमस्यासत्य इत्युक्त मस्य निष्प्रपञ्च ब्रह्मैव भातीति तदाशयानुरोधेन दृष्टित्रैविध्यमुक्त्वा मन्दमध्ययोरुत्तरोत्तरदृष्टिप्राप्तावुपायमाह—पूर्वेति । पूर्वपूर्वदृष्टिविलयादुत्तरोत्तरदृष्टिप्राप्तिर्भवेदित्यर्थ ॥ ८३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति —

परिणामबुद्धिमपमृद्य पुमान्
विनिवर्त्तयत्यथ विवर्त्तमतिम् ।
उपमृद्य तामपि पदार्थधिया
परिपूर्णदृष्टिमुपसर्पति सः ॥ ८४ ॥

परिणामेति । उपमृद्य बाधित्वा अर्थविवेकानन्तर विवर्त्तमतिं विनिवर्त्तयति सम्पादयतीत्यर्थ । तामपि विवर्त्तदृष्टिमपि पदार्थधिया तत्त्वपदलक्ष्यार्थज्ञानेनोपमृद्य परिपूर्णदृष्टिमुपसर्पति परमपुरुषार्थकाष्ठा परिपूर्णब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणापवाददृष्टि प्राप्नोति । पुरुषो हि प्रथममहरहरधीयमानसर्वकर्मेत्यादिवेदान्तवाक्यात्स्वाभाविकदृष्ट्य नुरोधेन सत्यं ब्रह्मैव जगदाकारेण वर्त्तते । जगच्च सत्यमिति जानाति । ततो जन्मान्तरपुण्यपुञ्जपरिपाकवशात् सद्गुरु [illegible]ल्योपजातविवेक सन् असङ्गाद्वयस्य ब्रह्मणो वस्तुतस्तत्त्वान्तरानुपपत्तेरि[illegible]णाममुपमृद्य माययैव तत्त्वान्तरत्वप्रतीतिरिति विवर्त्त प्रतिपद्यते । ततो दृढविवेकनिराकृतासम्भावनादिराचार्येश्वरानुगृहीतस्तत्त्वंपदलक्ष्यपरिज्ञानेन तामप्युपमृद्य परमपुरुषार्थकाष्ठामन्त्या दृष्टिं प्रतिपद्यत इत्यर्थ ॥८४॥

नन्वेतादृशदृष्टिक्रम कस्यापि न दृश्यते कस्य चिद्यावज्जीव- विकारसत्यताबुद्धेरेव दर्शनात्। कस्यचित्परिणामबुद्धि विनैव विवर्त्तबुद्धिदर्शनादित्याशङ्क्य सत्यमेकदेशशास्त्रश्राविणा व्युत्क्रमेण शास्त्र श्राविणा वैतादृशी बुद्धि क्रमेण चतुर्लक्षणीशास्त्रश्राविण साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य तु क्रमेणैव दृष्टिर्भवतीत्यभिप्रेत्याह—

अथ शब्दसूचितमुमुक्षुरिमं
खलु दृष्टिभेदमुदितक्रमतः।
उपढौकते विगलिताखिलधी-
रवतिष्ठते निजमहिम्नि ततः॥ ८५॥

अथशब्देति। नित्यानित्यविवेकादिसाधनचतुष्टयसम्पन्नस्य अथ शब्दसूचितेत्यनेन क्रमेण चतुर्लक्षणीश्राविण क्रमेण दृष्टित्रय भवतीति सूचितम्। खल्विति प्रसिद्धौ उदितक्रमत पूर्वोक्तक्रमत उपढौकते प्राप्नोति। साधनचतुष्टयसम्पन्नो ह्यधिकारी श्रोतव्यादिविधिवला- च्छ्रवणादिकमनुतिष्ठासु क्रमेण चतुर्लक्षणी मीमासा शृणोति। तत्र तस्य जगत्कारणे ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादकसमन्वयाध्यायश्रवणेन जगत परिणामत्वबुद्धिर्भवति अविरोधाध्यायश्रवणेन विवर्त्ततावुद्धि र्भवति तृतीयाध्यायश्रवणेन वैराग्यादिदार्ढ्येन तत्त्वपदलक्ष्यार्थपरिज्ञा नितया चतुर्थाध्यायश्रवणेन तत्त्वमसिवाक्यार्थविगलतनिखिलभेद- ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणापवाददृष्टिर्भवतीत्यर्थ। तत्साक्षात्कारफल माह—विगलितेति। ततो वाक्यार्थबोधात् विगलिताखिलधी निरस्तनि खिलविश्वभ्रम अनेनानर्थनिवृत्ति फलमिति दर्शितम्। निजमहिम्ना वतिष्ठत इत्यनेनानन्दावाप्तिर्दर्शिता॥ ८५॥

इदानीमुक्ताधिकारिण परिणामादिदृष्टिवत्क्रमेण जीवनानात्व तदेकत्वबुद्धिरपि भवतीति सदृष्टान्तमाह—

परिणाम इत्यथ विवर्त्त इति
बहवोऽहमेव च मुमुक्षुरिति ।
परिपुष्कल च परम पदमि-
त्यवगत्य तिष्ठति महिम्नि निजे ॥ ८६ ॥

परिणाम इति । बहव इत्यत्र मुमुक्षव इतिविभक्तिपरिणामो द्रष्टव्य परिपुष्कल परिपूर्णं यथाधिकारी परिणाम इत्यवगम्य तदनन्तरं विवर्त्त इत्यवगम्य तदनन्तर परिपूर्णं ब्रह्मावगम्य स्वमहिम्नि तिष्ठति। एव विवर्त्तदृष्टिकाले स एव मुमुक्षवो बहव अहमेव मुमुक्षुरित्यव गच्छतीत्यर्थ । परिणाम इत्यादिक दृष्टान्तार्थ द्वितीयाध्यायाभ्यासा दशाया स्वाभाविकदृष्ट्यनुरोधेन यथाप्रतीत्यर्थसद्भावमपि पश्यन् प्रतीयमानाविद्यकजीवनानात्व पश्यति । तृतीयाध्यायाभ्यासेन तु स्वप्नदृष्टान्तेन प्रतीतिव्यतिरेकेणार्थाभाव प्रतीयमानचेतनानामाभासत्वं च पश्यन् जीवैकत्व पश्यतीति भेद ॥ ८६ ॥

नन्वध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपञ्च प्रपञ्च्यत इत्यादौ विवर्त्तदृष्टेरारोपत्वव्यवहारात् कथ परिणामदृष्टेरेवारोपदृष्टित्वमुदित मित्याशङ्क्याह—

परिणामधियो विवर्त्तधी-
रपवादात्मतया व्यवस्थिता ।
सकलद्वयमर्दिनी धिय
प्रति साऽऽरोपगिराभिधीयत ॥८७॥

परिणामेति । अपवादात्मतया व्यवस्थिताऽपवादत्वेन स्थिता तथा च विवर्त्तबुद्ध्या परिणामबुद्धेस्तात्त्विकत्वापवादेन तदपेक्षयाप्यस्या

ऽऽरोपितरूपत्वेनारोपैकरूपत्वात् परिणामदृष्टेरेवारोपत्वमुक्तमित्यर्थ । तर्हि कथ विवर्त्तदृष्ट्यामारोपत्वव्यवहार । तत्राह — सकलद्वयमर्दिना धियमिति । आविद्यकप्रपञ्चनिषेधकनिष्प्रपञ्चब्रह्मात्मधिय प्रति सा विवर्त्तदृष्टि आरोपगिराभिधीयते । आरोपत्वेनोच्यत इत्यर्थ । निष्प्रपञ्चब्रह्मदृष्टेर्विवर्त्तदृष्टिबाधकत्वात् तदपेक्षया साप्यारोपो भवतीत्यर्थ ॥ ८७ ॥

अत एव विवर्त्तदृष्टेरारोपापवादरूपत्वेनापि व्यामिश्रदृष्टित्व नेतरयोस्तदभावादित्याह —

उभयव्यतिमिश्ररूपतां
भजते तेन विवर्त्तधीरियम् ।
प्रथमोत्तमयोर्द्वयोः पुन-
र्व्यतिमिश्रीभवन न विद्यते ॥ ८८ ॥

उभयेति । तेन येनापवादरूपेणारोपरूपेण च स्थिता तेनोभयव्यतिमिश्ररूपतामारोपापवादलक्षणोभयमिश्ररूपता प्रथमोत्तमयो परिणामोपवाददृष्ट्योर्व्यतिमिश्रीभवनमुभयमिश्ररूपत्वम् ॥ ८८ ॥

एवमेकस्यैवाधिकारिण क्रमेण दृष्टित्रय जीवानेकत्वतदेकत्व दृष्टिश्च भवतीत्युक्तमिदानी पुरुषभेदेन एता दृष्ट्यो भवन्तीति मतान्तरमाह—

कृपणधीः परिणाममुदीक्षते
क्षपितकल्मषधीस्तु विवर्त्तताम् ।
स्थिरमतिः पुरुषः पुनरीक्षते
व्यपगतद्वितयं परमं पदम् ॥ ८९ ॥

कृपणधीरिति । स्वर्गादिभोगलोलुपो मन्दमति परिणामं जगत परिणामत्वमुदीक्षते पश्यति । क्षपितकल्मषधी शुद्धाशय विवर्त्तता मुदीक्षत इत्यनुषज्यते । स्थिरमति अतिशुद्धाशयतयाऽसम्भावनादि चलनरहित व्यपगतद्वितय निराकृतद्वैतप्रपञ्च परम पद ब्रह्मात्म स्वरूपमीक्षते ॥ ८९ ॥

मुमुक्षुश्चैकत्वानेकत्वबुद्धिरपि पुरुषभेदेनेत्याह—

पुरुषभेदवशाद् विविधा भवे-
त्क्षपितकल्मषधीरपि मध्यमा ।
जगदनेकमुमुक्षुकमीक्षते
पुरुष एकतरो न तथेतरः ॥ ९० ॥

पुरुषभेदेति । क्षपितकल्मषधी शुद्धाशयनिष्ठा धी मध्यमा आरो पापवाददृष्ट्योर्मध्यगता विवर्त्तदृष्टिरिति यावत । द्वैविध्यमेवाह— जगदिति । एकतर द्वयोर्मध्ये अन्य जगदनेकमुमुक्षुकमेवेत्यर्थ । अनेके मुमुक्षवो जीवा यस्मिन् तत्तथोक्तमितर न तथा जगदनेकमुमुक्षुक नेक्षते किन्त्वेकमुमुक्षुकमेवेत्यर्थ । अत्र च शुद्धितारतम्य हेतु ॥ ९० ॥

अस्य पक्षस्य स्वमतत्व व्यावर्त्तयति—

इति तु केचिदुशन्ति महाधिय-
स्तदपि संभवतीति न दुष्यति ।
इह तु सूत्रकृताऽथगिरोदितः
पुरुष एकविधस्त्रिविधो न तु ॥ ९१ ॥

इति तु केचिदिति । अनेन प्रकारेण तु खलु । उशन्ति इच्छन्ति ।

अस्यापि पक्षस्याङ्गीकार्यत्व दर्शयति—तदपीति। तन्मतमपि। अथवा—अस्य पक्षस्यानङ्गीकार्यत्व दर्शयति। तदपीति। सम्भवतीति न यतो दुष्यतीत्यर्थ। अयम्भाव -यदि पुरुषभेदेनैव दृष्टित्रय भवतीति नियम तत्तु नास्त्येव। एकस्यापि पुरुषस्य कालभेदेन दृष्टित्रयाश्रयत्वोपपत्तेस्तथैवोपलब्धे पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरदृष्टिहेतुत्वेन चरमदृष्ट्याश्रये पूर्वपूर्वदृष्टिसत्वभावाच्च। यदि पुरुषभेदेनापि भवतीति सभवमात्र नत्विष्टमेवेति। अस्मदुक्त एव पक्ष सूत्रकृतोप्यभिमत इत्याह—इहात्वति। इह वेदान्तेऽथ गिरा अथशब्देनैकविध एकप्रकार एक एवेत्यर्थ। दृष्टित्रयाश्रय इतिशेष। त्रिविधो न तु त्रिप्रकार पुरुषो दृष्टित्रयाश्रयो नोदित इत्यर्थ। सूत्रकृता हि सकलशास्त्रश्रवणाधिकारित्वेन एक एव साधनचतुष्टयसम्पन्न पुरुषोऽथशब्देन सूचित। न तु प्रत्यध्यायमन्योऽन्य। अत प्रत्याध्यायनिर्वर्त्यदृष्टयोपि क्रमेणैकस्यैव भवन्ति न तु पुरुषभेदेनेत्यर्थ ॥ ९१ ॥

ननु प्रत्यध्यायमधिकारिभेद एव सूत्रकृद्विवक्षित किमिति न भवेत्तत्राह—

तिसृषु भूमिषु तस्य च तिष्ठतः
क्रमवशात्स्वयमुत्तमभूमिका।
समुपसर्पति तत्र च तिष्ठतः
समुपशाम्यति कारणकार्यधीः ॥ ९२ ॥

तिसृष्विति। आरोपविवर्त्तापवादलक्षणासु भूमिषु दृष्टिषु तिष्ठत दृष्टित्रय भजमानस्येत्यर्थ। तस्याधिकारिण क्रमवशात् क्रमेण स्वयमनायासेनोत्तमभूमिकाऽखण्डसाक्षात्कारलक्षणापवाददृष्टि। समुपसर्पति आयाति। तत्र च तिष्ठत अखण्डसाक्षात्कारलक्षण

दृष्टौ वर्तमानस्याखण्डसाक्षात्कारवत इत्यर्थ । कारणकार्यधी सविलासाविद्याभ्रम हिरण्यगर्भादिभेदविभ्रमो वा प्रत्यध्यायमधि कारिभेदविवक्षायामेकस्याप्यनवच्छिन्नब्रह्मसाक्षात्कारानुदयप्रसङ्गाद् नर्थनिवृत्तिर्न भवेत् समन्वयाविरोधादिपरिज्ञानस्य तत्र कारणत्वात् । तदिदमुक्त – क्रमवशादिति । शास्त्रादावपि प्रत्यध्यायमधिकारिभेदासूच नाच्च न स सूत्रकृद्विवक्षित । तथा चाथशब्दोपात्तनिखिलशास्त्रोप युक्ताधिकारिविशेषणमुमुक्षोत्पादनमहिम्नैक एव दृष्टित्रयभागिति सूत्रकृत्सम्मत इत्यर्थ ॥ ६२ ॥

न केवल प्रथमसूत्रपर्यालोचनयैकस्य दृष्टित्रयवत्त्व किन्तु निखिलसूत्रतन्मूलश्रुतितदुभयार्थदर्शिभाष्यकारादिवचनपर्यालोचनया पि तथैव वक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह –

श्रुतिवचांसि मुनिस्मरणानि च
द्वयविशारदगीरपि सर्वशः ।
अयमपेक्ष्य दशात्रितय विना
न हि घटामुपयाति कदाचन ॥ ६३ ॥

श्रुतिवचांसीति । तदैक्षत बहु स्या प्रजायेयेति वाचारम्भण विकारो नामधेय तत्त्वमसीत्यादिवेदान्तवाक्यानि मुनिस्मरणानि मुनिप्रणी तान्यखिलसूत्राणि द्वयविशारदगी श्रुतिसूत्रद्वयनिपुणाना भाष्यका राणा गी सर्वश सर्वप्रकारेणेत्यर्थ । अयमपेक्ष्यैकनिष्ठदृष्टित्रयम पेक्ष्य घटामुपयान्तीत्यत्राप्यनुषज्यते । श्रुत्यादीनामुक्तदृष्टित्रयापेक्षाया को हेतुस्तत्राह-दशात्रितयमिति । एकस्य दृष्टिभेदेनावस्थात्रय घटा घटना सामञ्जस्येन प्रतिपत्तिजनकतामिति यावत् । उपयातीति गीरित्ये- कवचनापेक्षया श्रुत्याद्यपेक्षया तूपयान्तीत्यपि द्रष्टव्यम् । उत्तरोत्तर

इष्टे पूर्वपूर्वापेक्षत्वाद्दृष्टित्रयमपेक्ष्यैव ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिं श्रुत्यादयो जनयन्ति। अन्यथा—तेषां तज्जनकत्वमेव न स्यादित्यर्थः ॥ ६३ ॥

तस्मादभ्युपगमवादेनैव परिणामवादमङ्गीकृत्य स्वाभाविक-दृष्ट्यनुरोधेन प्रत्यक्षादिमानस्य च तत्त्वावेदकत्वमभ्युपेत्यादौ सूत्रकारैः समन्वयविरोधः परिहृत इत्याह—

अतोऽनपोह्यैव च तत्त्वसंवि-
दुत्पादनेऽध्यक्षमितेः पुरस्तात् ।
सामर्थ्यमक्षादिविरोधमस्य
निवारयामास समन्वयस्य ॥ ६४ ॥

अतोऽनपोह्येति । यतो दृष्टित्रयापेक्षाऽतः पुरस्तादादावध्यक्षमितेः प्रत्यक्षादिमानस्य तत्त्वसंविदुत्पादने तत्त्वावेदने सामर्थ्यमनपोह्यैवाभ्युपगम्येति यावत् । अस्य समन्वयस्याद्वैतसमन्वयस्याक्षादिविरोधं प्रत्यक्षादिविरोधं निवारयामासेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

आरम्भणाधिकरणे त्वभ्युपगमं परित्यज्य विवर्त्तवादमेवाश्रित्य समन्वयविरोधं परिहृतवानित्याह—

इहाधुनाऽऽरम्भणशब्दशक्तिं
संश्रित्य तत्वावगतिक्षमत्वम् ।
अक्षादिमानस्य निराकरोति
समन्वयस्यापनयन्विरोधम् ॥ ६५ ॥

इहेति । आरम्भणाधिकरणेऽधुना परिणामेऽनुपपत्तिस्फूर्त्यनन्तरमित्यर्थः । आरम्भणशब्दशक्तिं वाचारम्भणं विकार इत्यादिशब्दसामर्थ्यं

सश्रित्य वाचारम्भणमित्यादिशब्दसामर्थ्याद्विवर्त्तमाश्रित्येत्यर्थ । अक्षादिमानस्य तत्त्वावगतिक्षमत्व तत्त्वावेदनसामर्थ्य निराकरोति। किमर्थमिति तदाह—मम वयस्यति । ब्रह्मात्मविषयसमन्वयस्य विरोध प्रत्यक्षादिविरोधमपनयन् निराकुर्वन् अद्वैतब्रह्मसमन्वयविरोधपरिहारार्थमेव तन्निराकारणमित्यर्थ ॥ ६५ ॥

ननु परिणामाश्रयणेनाप्यद्वैतब्रह्मसमन्वयविरोधस्य परिहृतत्वात् किं विवर्त्ताश्रयणेन तन्निराकरणमित्याशङ्क्याह—

अखण्डवाक्यार्थमनुव्रजन्ती
समन्वयोत्थापितबुद्धिवृत्तिः ।
अक्षादिभिस्तत्त्वनिवेदने हि
सद्यः परिम्लायति निर्विशङ्कम् ॥ ६६ ॥

अखण्डेति । अनुव्रजन्ती अनुगच्छन्ती विषयीकुर्वन्तीति यावत् । समन्वयोत्थापितबुद्धिवृत्ति समन्वयनिरूपणसहकृततत्त्वमादिवाक्योत्पादित हब्रह्मास्मीत्येवमाकारान्त करणवृत्तिरित्यर्थ । हि यत परिम्लायति बाधिता भवतीत्यर्थ । निर्विशङ्क नि सदेह न ह्यद्वैत मात्रसमन्वयो वेदान्ते प्रतिपाद्यते येन परिणामवादाङ्गीकारेण प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकत्वेपि कार्यकारणयोस्तादात्म्यात् तद्विरोध परिहृतो भवेत् किन्त्वखण्डसच्चिदानन्दैकरसैकब्रह्मसमन्वय । न हि तादृशसमन्वय प्रत्यक्षादेस्तत्त्ववेदनाङ्गीकारे सम्भवति । एकरसत्वासम्भवात् । प्रत्युत बाधित एव भवति । तथा च सूत्रकृतो वरघाताय कन्योद्वहनन्यापात । अतो निर्विशेषब्रह्मसमन्वयसिद्ध्यर्थ विवर्त्त वादाश्रयणेन तन्निराकरण युक्तमित्यर्थ ॥ ६६ ॥

ननु माभूत्तर्हि वेदान्तादखण्डवाक्यार्थप्रतिपत्ति प्रत्यक्षानुरोधन

संसर्गबुद्धिरेव तस्मादस्त्वित्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति—

अखण्डमेवाद्वयमात्मतत्त्वं
त्रयीशिरोवाक्यमनुप्रविष्टाः ।
वदन्ति शब्दा इति शब्दशक्ति-
निरूपणे पूर्वमुदीरितं हि ॥ ९७ ॥

अखण्डमेवेति । त्रयीशिरो वाक्यमनुप्रविष्टा त्रयीशिरस्यन्तर्भूता इति यावत् । शब्द तत्त्वमादय अखण्डमेव निर्विशेषमेवाद्वयमात्म तत्त्व वदन्ति लक्षयन्ति न तु तादात्म्यवाद इव सविशेषात्मतत्त्व पूर्वमुदीरित कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह—शब्दशक्तिनिरूपण इति । प्रथमाध्याये शब्दशक्तिनिरूपणावसर इत्यर्थ । हि यत अतोऽखण्डमात्रबोधन समर्थतत्त्वमादेर्न पदार्थमात्रविषयप्रत्यक्षाद्यनुरोधेन ससर्गनिष्ठत्व संभव इत्यर्थ ॥ ९७ ॥

तस्माद्विवर्त्तवादाश्रयणेन वेदान्तैरेव तादृक्प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकप्रामाण्यनिराकारणमुपपन्नमित्युपसहरति—

अतो विरोधस्य निरासंसिद्धौ
निरस्यतेऽक्षादिषु तत्त्वभागः ।
संरक्ष्यतेऽसंव्यवहारशक्ति-
भागः पुनः सर्वमतोऽनवद्यम् ॥ ९८ ॥

अत इति । यतस्तत्त्वमादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठ यतश्च प्रत्यक्षादेर्नानधिगतार्थविषयत्वमत अखण्डसमन्वये प्रत्यक्षादिविरोधस्य तत्त्वभाग तत्त्वावेदनप्रामाण्याश । ननु प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य वेदान्तो

पजीव्यत्वात् कथ तदुपजीविना वेदान्तेन तद्बाध्यते न्यायविरोधा दित्याशङ्क्याह—सरदयत इति । न बाध्यते सव्यवहारशक्तिभाग व्यावहारिकप्रामाण्याश वेदान्तैर्हि स्वप्रतीतौ स्ववाच्यसम्बन्ध परिज्ञाने च प्रत्यक्षादिगतव्यावहारिकप्रामाण्यमात्रमेवापेक्ष्यते न तु तत्त्वावेदनाशोऽपि अनुपयोगादननुकूलत्वाच्च । व्यावहारिकप्रामाण्य विवर्त्तविषयेऽपि तेषा सभवति अत उपजीव्याशस्य बाधान्न न्याय विरोध इत्यर्थ । विरोधनिरासमुपसहरति—सवमिति । अत -यतो व्या वहारिकप्रामाण्याशो न बाध्यते तत्त्वावेदनाशश्च बाध्यते अत ॥ ९८ ॥

ननु प्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदनप्रामाण्यमनुपपन्नम् तद्विषयस्य प्रप- ञ्चस्य प्रमाणदोषजन्यत्वेनातात्त्विकत्वाभावात् लोके च दोषजन्य- स्यैवातात्त्विकत्वदर्शनात् । न चाविद्यालक्षणात्मदोषजन्यत्वेनातात्त्वि- कत्वम्, अधिष्ठानविषयप्रमितिकरणाश्रयदोषजन्यत्वाभावात् । तस्यैव दोषत्वात्। न चाविद्याप्रपञ्चाधिष्ठानपूर्णात्मविषयप्रमाकरणनिष्ठा तस्य स्वप्रकाशत्वेन तद्विषयप्रमाकरणाभावादित्याशङ्क्याविद्याया दोषत्व मुपपादयति—

चितिवस्तु नः स्वमहिमस्फुरणे
स्वयमेव कारणमिति प्रगतम् ।
प्रतिबध्य तच्चितिगताग्रहणं
विपरीतबुद्धिमुपढौकयति ॥ ९९ ॥

चितिवस्तु न इति । न अस्माक स्वमहिमस्फुरणे स्वस्वरूपानवच्छि न्नानन्दस्फुरणे स्वयमेव कारण न स्वव्यतिरिक्तकारणान्तरापेक्षेत्यर्थ । इति प्रगत प्रसिद्ध चितिगताग्रहण चैतन्यनिष्ठाज्ञान तत्स्वमहिम स्फुरण प्रतिबध्यविपरीतबुद्धिमधिष्ठानविपरीतप्रपञ्चाकारबुद्धिमुप

ढौकयति प्रापयति । अधिष्ठानविशेषज्ञानप्रतिबन्धकत्वे सत्यधिष्ठान विपरीतकार्यजनकस्य दोषस्याधिष्ठानतत्प्रमाणाश्रयत्वमेव वक्तव्य न त्वधिष्ठानप्रमितिकरणाश्रयत्वमपि गौरवात् । अधिष्ठानप्रमाण चात्र स्वय प्रकाशात्मस्वरूपमेवेति । तदाश्रिततद्विशेषज्ञानप्रतिबन्धक तद्विपरीतकार्यजनकाविद्याया अपि प्रमाणदोषत्वात् । तज्जन्यस्य प्रपञ्चस्यातात्त्विकत्वमुपपन्नमिति तद्विषयप्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदनत्व मुपपन्नमिति भाव । ननु ज्ञानोत्पादकस्यैव काचादेर्दोषत्व प्रसिद्ध नत्वर्थोत्पादकस्य दण्डादौ तदप्रसिद्धे अविद्या चार्थोत्पादिकेति कथ तस्या दोषत्वमिति चेन्न—ज्ञानजनकत्वस्य दोषत्वेऽप्रयोजकत्वात् । अन्यथा—चतुष्टयसन्निकर्षस्यापि दोषत्वप्रसङ्गात् । ननु भ्रान्तिज्ञानजनकत्व तत्र प्रयोजकमिति चेत्तर्हि सत्य घटादिजनकस्य दण्डादेरदोषत्वेपि मिथ्याभूतपदार्थजनकस्याप्यज्ञानस्य दोषत्वोप पत्ति । काचादेरपि भ्रान्तिरजतादिजनकत्वाङ्गीकारात् ज्ञानमात्र जनकत्वमसिद्धमेव अतोऽविद्यादोष एवेति तात्पर्यम् ॥ ६६ ॥

नन्वेव प्रत्यक्षादेर्न व्यावहारिकप्रामाण्यमपि दोषजन्यविषयस्य शुक्तिरूप्यज्ञानवद्व्यावहारिकप्रमाण्यस्यैव युक्तत्वात् । यदि च सकललोकव्यवहारोच्छेदभीत्या तन्नाङ्गीकुरुषे तदा तत्त्वावेदनत्वमेव स्वीकर्त्तव्यम् । तथा च कथन्नोपजीव्यविरोध इत्याशङ्क्य न दोषजन्य विषयत्व व्यावहारिकत्व विरुणद्धि दोषस्य ह्यधिष्ठानविपरीत कार्योत्पादकत्वमेव स्वभाव न तु प्रातीतिककार्योत्पादकत्वमेवे ति नियम । भस्मकादिदोषे व्यभिचारात्तथा च प्रपञ्चस्य व्यावहारि कत्वेप्यद्वितीयात्मविपरीतरूपतयाऽविद्यालक्षणदोषजन्यत्व सम्भव त्येवेति नोपजीव्यविरोध इत्याभिप्रेत्याह—

व्यवहारनिर्वहणशक्तिमसौ

न चिदग्रहोऽस्य विनिवारयति ।

परमार्थवेदनविधिक्षमता-
मवखण्डयन्नपि मनः प्रभृतेः ॥ १०० ॥

व्यवहारेति । अस्य प्रत्यक्षादेर्व्यवहारनिर्वहणशक्तिमुचितव्यवहार सम्पादनसामर्थ्य चिद्ग्रह चैतन्याश्रिताज्ञान न विनिवारयति । एव प्रत्यक्षादिगततत्त्वावेदनसामर्थ्यनिर्वाहकत्वमपि न स्यादिति नेत्याह— परमार्थेति । मन प्रभृतेर्मनआदिप्रत्यक्षस्य परमार्थवेदनविधिक्षमता तत्त्वावेदनकरणसामर्थ्यमवखण्डयन्नपि निराकुर्वन्नपि व्यवहारनिर्वहणशक्तिं न निवारयतीत्यर्थ । प्रत्यक्षादेरविद्योपदर्शितार्थविषयत्वादेव तद्गततत्त्वावेदकत्वनिवारकत्वं तस्या इत्यर्थ ॥ १०० ॥

ननु वेदान्तानामपि प्रमाणत्वाविशेषात्तद्गततत्त्वावेदकत्वनिवारकत्वमपि तस्या किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रमाणत्वाविशेषेऽप्यविद्योपदर्शितार्थविषयत्वाभावान्नैवमित्यभिप्रेत्याह—

चितिवस्तुबुद्धिजनकस्य पुन-
र्वचसो न खण्डयति शक्तिमसौ ।
स्वनिबन्धनस्फुरणमेव चितेः
प्रतिबध्य तिष्ठति न वाचनिकम् ॥ १०१ ॥

चितिवस्त्विति । अखण्डचैतन्यवस्तुविषयबुद्धिजनकस्य वचसस्तत्त्वमादिवाक्यस्य शक्ति तत्त्वावेदनसामर्थ्यमसौ चिद्ग्रह न खण्डयति न निवारयति । नन्वेवमपि वेदान्तानामखण्डात्मतत्त्वप्रमितिजनकत्वमनुपपन्नमविद्यादोषप्रतिबद्धत्वात् । लोके प्रतिबन्धकदोषनिरासे सत्येव प्रमाणाना स्वविषयप्रमितिजनकत्वदर्शनात् । न चात्रापि निवृत्त एव तस्मिन् ते स्वविषयाखण्डात्मतत्त्वप्रमिति जनयन्तीति वाच्यम् । वैयर्थ्यादन्योऽन्याश्रयाच्चेत्याशङ्क्याह—स्वनिबन्धनेति ।

असौ चिते स्वप्रकाशचैतन्यस्य स्वनिबन्धनस्फुरण स्वरूपप्रकाश प्रयुक्तस्फुरणमेव प्रतिबध्य तिष्ठति प्रतिबध्नाति। न वाचनिक तत्त्व मस्यादिवाक्यनिबन्धनस्फुरणन्न प्रतिबध्नातीत्यर्थ । प्रमाणदोषो हि स्व श्रयप्रयुक्तप्रकाशमेव प्रतिबध्नाति। काचादौ तथैव दर्शनात् अवि द्यादोषाश्रयश्च स्वरूपचैतन्यमेव। न वेदा त इति । स्वप्रकाशचैतन्यनि बन्धनप्रकाश एव प्रतिबध्यते न वेदान्तजन्य । तथा च तस्य प्रति बन्धनिवृत्त्यपेक्षा नास्तीति भाव ॥ १०१ ॥

तर्ह्यविद्या चक्षुरादेरपि तत्त्वावेदनसामर्थ्य न विहन्यात्। तदा श्रयत्वाभावादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तयुक्त्यैव दूषयन्नुपसहरति—

प्रत्यक्षादेरेष दोषस्ततोऽयं
वेदान्ताना नैव दोषानुबन्ध'।
सत्य वस्तु च्छादयन्नद्वितीयं
द्वैत यस्मादानयत्येष दोषः ॥१०२॥

प्रत्यक्षादेरिति । अय चिद्ग्रह प्रत्यक्षादेरेव दोष । तत्त्वावेदन सामर्थ्यप्रतिबन्धक इत्यत्र हेतुमाह—सत्यमित्यादिना। एष अविद्याख्यो दोष सत्यमबाधित परमार्थमद्वितीयमखण्डैकरस वस्तु छादयन्ना च्छादयन् द्वैतमद्वैतविपरीतरूप सत्यविपरीतरूपमपरमार्थं चेति द्रष्ट व्यम् । आनयति चक्षुरादिविषयत्वेन सम्पादयति । तत इति सम्बन्ध । तथा च प्रत्यक्षादेरविद्योपदर्शितापरमार्थवस्तुविषयत्वा देव प्रत्यक्षादिक प्रत्यविद्या तदाश्रितत्वाभावेपि दोष इत्युच्यते। वेदान्ताना च तादृक्त्वाभावान्नैव दोषानुबन्ध दोषसम्बन्धगन्धोपि नास्तीत्यर्थ ॥ १०२ ॥

एव प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदनप्रामाण्यस्यानुपजीव्यत्वात् व्यावहा रिकत्वेन सावकाशत्वाच्च । न तेन तत्त्वपदार्थविषयवेदान्तबाध

इत्युक्तमिदानीं त्वंपदार्थस्यासङ्गत्वाद्यावेदकवेदान्तवाक्यस्य कर्तृत्वाद्यावेदकप्रत्यक्षेण भिन्नविषयत्वादपि न बाध इत्याह—

किं च प्रतीचि सकलोपनिषत्प्रवृत्ता
मानान्तरं सकलमेव तु तत्पराचि ।
प्रत्यक्पराग्विषयगोचरयोस्तु बुद्ध्योः
स्पर्धा न संभवति मेयविभागसिद्धेः ॥१०३॥

किंचेति । प्रतीचि प्रत्यगात्मनि । उपनिषत्—"असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्यादिका प्रवृत्ता असङ्गत्वादिप्रतिपादकत्वेन प्रवृत्ता, मानान्तरं कर्तृत्वाद्यावेदकं प्रमाणान्तरं पराचीत्युक्तेऽहंकारस्य देहाद्यपेक्षयान्तरत्वेन प्रतीयमानत्वादसंभवशङ्का स्यात् तदर्थं तत्पराचीत्युक्तम् । यद्यपि देहाद्यपेक्षयाऽहंकरणमान्तरं तथापि तं प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य पराग् बाह्यमेवेत्यर्थः । अत्र च प्रवृत्तमिति विभक्तिविपरिणामो द्रष्टव्यः । फलितमाह—प्रत्यगिति । प्रत्यग्रूपः पराग्रूपश्च यौ विषयावात्मानात्मलक्षणौ तद्गोचरयोः आत्मानात्मविषयिण्योरित्यर्थः । बुद्ध्योरसङ्गत्वादिकर्तृत्वाद्यावेदकयोः स्पर्धा विरोधो न संभवति । तत्र हेतुः—मेयविभागसिद्धेरिति । विभिन्नविषयत्वादित्यर्थः । लोके हि समानविषययोरेव तमःप्रकाशयोर्विरोधो दृष्टः न भिन्नविषययोः न हि जातु रामनाथसंनिधिनिविष्टप्रदीपप्रभया हिमगिरिगुहान्तरवर्तिसंतमसनिरासो दृष्टपूर्वः भिन्नविषयं चासङ्गत्वावेदकवेदान्तात् कर्तृत्वाद्यावेदकप्रत्यक्षादि मानं वेदान्तस्यात्मविषयत्वात्प्रत्यक्षादेरनात्मविषयत्वात् । अतो न तयोर्विरोध इत्यर्थः । ननु भिन्नविषयत्वमसिद्धमहं करोमि जानामीति कर्तृत्वादेश्चैतन्यसामानाधिकरण्येन प्रतीयमानस्यानात्मधर्मत्वे चैतन्यसमानाधिकरण्यानुपपत्त्यात्मधर्मत्वमेव तं विषयीकुर्वता प्रत्यक्षेणाप्यात्मनो विषयीकरणादिति चेदुच्यते—

आत्मा तावत्स्वयप्रकाश इति सर्वैरभ्युपगन्तव्य । अन्यथा जगदव भासानुपपत्ते । नन्वात्मा स्वसमवेतज्ञानेनैव जगदवभासयिष्यतीति चेत्तत् किं ज्ञानं जडप्रकाश· उत चैतन्यप्रकाश । आद्येपि किं प्रकाश मान सदर्थमवभासयति । उताप्रकाशमानम् । नाद्य । अनवस्थाप्रसङ्गात् । न द्वितीय· । स्वयमप्रकाशमानस्य विषयप्रकाशत्वानुपपते । प्रदीपादे स्वय प्रकाशमानस्य विषयप्रकाशत्वदर्शनात्कल्पनाया दृष्टानुरोधि त्वस्यैव न्याय्यत्वात् । स्वयमप्रकाशमानस्य घटादितुल्यत्वेनान्यप्रकाश त्वानुपपत्तेश्च । न च चक्षुरादिवदप्रकाशमानस्यापि ज्ञानस्यार्थप्रकाश त्वमिति वाच्यम् । चक्षुर्हि प्रकाशजनकतयार्थप्रकाशकमेव न तु तत्प्रकाश । ज्ञानन्तु प्रकाश एव न तु प्रकाशक प्रकाशान्तराजननात् । किं च— घटप्रतीत्यनन्तरमेव प्रतीयते घट इति प्रतीतिविशेषणकतया घटप्रतीतिर्दृश्यते । विशिष्टप्रतीतिश्च विशेषणप्रतीतिपूर्विकैवेति नियम । तत्र कथ ज्ञानस्यास्वप्रकाश वे विशेषणीभूतप्रतीति— प्रतीतिं विना तद्विशिष्टप्रतीति स्यात् । ननु तत्रापि प्रतीत्यन्तरेण विशेषणप्रतीत्युपस्थितौ सत्यामेव तद्विशिष्टप्रतीतिरिति चेन्न । प्रतीति विषयप्रतीतेरननुभवपराहतत्वात् न हि घट इति प्रतीत्य घट प्रतीयत इति विशिष्टप्रतीते पूर्वं नियमेन प्रतीतिविषयप्रतीत्यन्तर कश्चिदनुभवति । किञ्चास्ति तावत्सर्वेषा नियमेन स्वसमवेतज्ञान-विषयसशयविपर्यासविरह । स च ज्ञानस्य जडप्रकाशत्वपक्षे किं-निमित्त इति वक्तव्यं सशयादिसामग्रीविरहप्रयुक्त इति चेत्स वा किंनिमित्त । किं विशेषादर्शनविरहप्रयुक्त । उत कोटिस्मरणादि विरहप्रयुक्त । न चरम । नियमेन तद्विरहस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्रथमे विशेषादर्शनविरहो नाम विशेषदर्शन तच्च ज्ञाने ज्ञानत्वेन तद्दर्शनमेव तच्च यद्युत्पन्नमात्रज्ञाने नियमेनाङ्गीक्रियते तदा ज्ञानस्य नियमेन ज्ञानान्तरवेद्यत्वाभावादन्यथा सुषुप्त्याद्यभावप्रसङ्गात् व्यव साय एव तादृग्रूप इति वक्तव्यम् । तथा च कथ तस्य परप्रकाश्यत्वम् ।

एतेन विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्य तया प्रतीतिविषयज्ञानान्तर मध्ये त्वयापि वाच्यम् घटज्ञानस्यैव ज्ञानत्वप्रकारत्वाभावादिति निरस्तम्। किंचा जिज्ञासितस्य ज्ञानस्या-नुव्यवसायवेद्यत्वे सुषुप्त्यादिविरामप्रसङ्ग । न च सामग्रयन्तर-प्रतिबद्धत्वादजिज्ञासितमपि सर्वदा न ज्ञायत इति न सुषुप्त्यादि विरामप्रसङ्ग इति वाच्यम् इम घट जानामीति सन्निकृष्टानुव्यवसा यस्थले घटज्ञानसामग्रया विद्यमानायामेवानुव्यवसायदर्शनेन साम-ग्र्यन्तरस्य तदप्रतिबन्धकत्वात्। जिज्ञासितस्य च तस्य ग्राह्यत्वेऽन्यो-ऽन्याश्रय । अज्ञाते जिज्ञासाऽयोगात् । ज्ञानज्ञाने सति जिज्ञासा तस्या च सत्या तज्ज्ञानमिति। किंच ज्ञानभेदे तत्क्रमे च तत्कारणमन सयोगभेदक्रमावेव प्रयोजकौ वक्तव्यौ । अन्यथा धारावहनस्थले ज्ञानभेदतत्क्रमयोरनुपपत्त । न च तत्र प्रागभावभेदाद्भेद । सजा तीयप्रत्यक्षविभुविशेषगुणाना पर्यायेणोत्पत्तिस्वभावाच्च क्रम इति वाच्यम्। प्रागभावस्य प्रतियोगिभेदाधीनभेदकत्वेन प्रतियोगिभेदस्य तद्भेदाधीनत्वेऽन्योऽन्याश्रयात् । कारणक्रमाधीनकार्यक्रमोपपत्तौ निर्बीजस्वभावकल्पनानुपपत्तश्च । तथा च व्यवसायानुव्यवसाय-योर्भिन्नसयोगजन्यतयाऽनुव्यवसायक्षणे व्यवसायस्य नष्टत्वात् तस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्ति । ननु सामग्रीभेदतत्क्रमयोरेव कार्यगततत्प्रयो जकत्व सर्वत्रैव दर्शनात् तौ चात्र सुलभावनुव्यवसायसामग्रया व्यवसायस्यानुप्रवेशादिति चेत्तथापि ज्ञानविषयसविकल्पकनिर्विक ल्पकाद्यनेकक्षणव्यवहितत्वात् व्यवसायस्य प्रतीयत इति वर्त्तमान-त्वप्रतीत्यनुपपत्ति । ननु स्वप्रकाशत्व नाम स्वविषयत्व तच्च न सभवति ज्ञानजनकेन्द्रियप्रत्यासत्त्याश्रयत्वस्यैव ज्ञानविषयत्वे प्रयोजकत्वात् ज्ञानस्य च तादृशप्रत्यासत्त्याश्रयत्वाभावात् तत स्वप्रकाशत्वानुपपत्त्यैव परप्रकाश्यत्वमिति चेत्। न हि स्वप्रकाशत्व स्वविषयत्वमङ्गीक्रियते विरोधात् । किन्तु प्रकाशान्तरसम्बन्ध विना

प्रकाशमानत्वं, स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तज्ञानान्तरानपेक्षत्व वा। ततश्च न तादृशप्रत्यासत्याश्रयत्वापेक्षा। न च तदपि ज्ञानविषयत्वेऽनुगत प्रयोजक घटादीनामीश्वरज्ञानविषयत्वाभावप्रसङ्गात्। जन्यज्ञानेऽय नियम इति चेन्न। आत्मादेरपि घटादिज्ञानविषयत्वप्रसङ्गात्। प्रमेयमिति ज्ञानस्याविषयत्वेन स्वयप्रकाशत्वप्रसङ्गाच्च। ननु तस्यापि प्रमेयत्वलक्षणप्रत्यासत्याश्रयत्वमस्तीति चेत्। न ह्येतावता स्वयम स्वय भवति। न वा स्वविषयप्रकाशोऽप्रकाश। कि च ज्ञानस्यास्वयप्रकाशत्वे धारावहनबुद्धिर्न सिध्यति। सा कि प्रत्यक्षेण कि प्रकारान्तरेण। नाद्य। धाराविरामप्रसङ्गात्। चरमक्षणे च पूर्वसविदा विनष्टत्वेन तदनुपपत्ते। अस्तु तर्हि व्यवहारलिङ्गेन तज्ज्ञानमिति चेन्न। तत्तद्बुद्धिजन्यव्यवहारस्य तदा तदा ज्ञाने घटबुद्धिधाराविरामप्रसङ्गात्। चरमक्षणे च पूर्वपूर्वबुद्धिजन्यव्यवहाराभावात्। ननु तत्तद्बुद्धिजन्यस्मृत्या तदनुमानमिति चेत्। सापि न तावत्पूर्वोत्तरबुद्ध्योर्मध्ये भवति दत्तदोषात्। नापि चरमबुद्ध्यनन्तर तत्रापि प्रतिज्ञान स्मृतिभेदे तावद् घटानुभवमात्रसिद्धावपि नाविरतधारा तत्सिद्धि। स्मृत्यभेदे तु नतराम्। नन्वेका स्मृतिस्तावत्कालावच्छिन्न घट विषयीकरोतीति तावत्कालावच्छिन्नधारानुभवोपि सिद्धयतीति चेन्न। अनुभवस्य कालाविषयकत्वेन स्मृतेरपि तदविषयत्वात्। घटमात्रविषयिण्या च स्मृत्या तदसिद्धे। एकविषयानेकसंस्कारस्यैकस्मृतिजनकत्वाच्च। स्वयप्रकाशत्वपक्षे तु तत्तद्घटादिज्ञानेन वा तज्जन्यतत्तदज्ञानविषय तत्तत्सस्कारेण वैकस्मृत्यानेकवर्णावगाह्येकस्मृत्या वर्णानामिव तत्सिद्धा तस्माज्ज्ञानस्य जडप्रकाशत्वमनुपपन्नम्। अस्तु तर्हि ज्ञान स्वप्रकाशमात्मा च तेनैव विषयान् कर्मतया पश्यन् स्वय च तदाश्रयतया सिद्धयति। तस्यापि स्वप्रकाशत्वे उभयस्वप्रकाशत्वकल्पनागौरवात् ज्ञानकर्मत्वे च जडत्वप्रसङ्गादिति चेत्तर्हि तादृशी सविदात्मैव स्यात्। तथा ह्यात्मा सविदभिन्न सवित्कर्मतामन्तरेणा

परोक्षत्वात्सविद्वत् । न चाप्रयोजको हेतु विपक्षे बाधकाभावादिति वाच्यम् । सविद्विषयत्वानात्मत्वापत्त्योरेव बाधकत्वात् सविदति रिक्तस्य सविदधीनप्रकाशस्य तदुभयसद्भावनियमात्सविद आत्माति-रिक्तत्वे कल्पनागौरवापाताच्च । तथा हि—यदि स्वप्रकाशसंविद आत्मातिरिक्ता इति कल्प्येरन् प्रतिविषयमन्यदन्यदेव ज्ञान कल्पनीयम् । तथाभिन्नेष्वेकरूपानुभवसिद्धयर्थं ज्ञानत्व चापर कल्पनीयम् । सविद आत्मत्वे तु नैवमिति । ननु ज्ञानभेदो नास्माभि कल्पनीय घटज्ञान पटज्ञानमित्यनुभवसिद्धत्वात्तस्येति चेन्न । सवित्स्वसजातीयप्रतियोगिकभेदशून्या निष्प्रतियोगिकत्वे सत्युपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमान भेदत्वाद्गगनवदिति । तदैक्यस्य प्रमाणसिद्धत्वेन भेदप्रत्ययस्य घटादि-भेदेनेवाकाशस्य विषयभेदेनान्यथासिद्धत्वात् । ननूत्पादविनाशाभ्यां भेदोऽनुभूयत इति चेन्न । सविदुत्पादाद्यसिद्धे । ननु घटज्ञानमुत्पन्न पटज्ञान नष्टमिति तावनुभूयेते इति चेत् न तयोरपि घटादिसम्बन्ध-विषयत्वेन सविद्विषयत्वाभावात् । तस्मात्स्वयप्रकाशज्ञानाभिन्नतया आत्मा स्वप्रकाश इत्येव सर्वैरुपगन्तव्यम् । अत्राय पुरुष स्वय ज्योतिरितिश्रुतिरपि साक्षात्स्वरूपप्रकाशत्वमेव दर्शयति । नन्वह जानामीति ज्ञानाश्रयतया प्रतीयमान आत्मा कथ तदभिन्न स्यादिति चेत् न ह्यत्रात्मा ज्ञानाश्रयत्वेन प्रतियते किन्त्वहकार एव । स एवात्मेति चेत् किमेष प्राभाकर उतान्य नाद्य । मामह जानामीति ज्ञानकर्म तया प्रतीयमानस्यैव ज्ञानाश्रयत्वानुभवात् । ज्ञानकर्मत्वेनानुभूयमान तया ऽहङ्कारस्य घटादिवदनात्मत्वानुमानस्य निरङ्कुशत्वात् । न च ज्ञानानाश्रयत्वमुपाधि सुषुप्त्यादावात्मनोपि ज्ञानानाश्रयत्वेन तस्य साधनव्यापकत्वात् पक्षेतरत्वाच्च । न च ज्ञानासमवायिकारणानाश्रय-त्वमुपाधि । मनसि साध्याव्यापकत्वात् । सयोगस्याप्यव्याप्यवृति त्वेनात्मनोपि तादृशसयोगानाश्रयतया साधनव्यापकत्वाच्च । तस्मा ज्ज्ञानवेद्यस्यानात्मत्वनियमात्तस्यैव तदाश्रयतया प्रतीयमानत्वात् ।

नात्मनो ज्ञानाश्रयत्व कथ तर्हि चैतन्यस्य ज्ञानस्यानात्माश्रयत्वमिति चेद् न कथञ्चित्का तर्हि जानामीति प्रत्ययस्य गति । तस्यान्त करण वृत्त्याश्रयत्वविषयत्वेनोपपत्ते । न चान्त करणस्य ज्ञानाश्रयत्वे प्रमाणाभाव । ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्व मन एवेत्यादिश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । तथाचाहकारस्य ज्ञानकर्मतया घटादिवदनात्मत्वात् तत्साधन स्वप्रकाशसाक्षिस्वरूपत्वादात्मनस्तयोर्भेद एवोचित । किचाहमिति पराग्व्यावृत्तो ज्ञानाश्रयोहकारोऽनुभूयते । चैतन्य तु घट स्फुरति पट स्फुरति अह स्फुरामीति चाहकारे पराच्यपि सर्वत्रानुवृत्ततया प्रतीयते । स्फुरणस्यैव चैतन्यत्वात् । चैतन्य चात्मेति साधित तत्र कथमनुवृत्तचैतन्यात्मरूपत्व व्यावृत्ताहकारस्य स्यात् । व्यावृत्तानुवृत्त-योरेकत्वायोगात् । कि चात्मा यद्यहकारतावन्मात्र स्यात्तदा सुषुप्त्या दावात्मनि प्रतीयमानेऽहकारोपि प्रतीयेत । ननु तदा विषयानुभवा भावान्नाहकार प्रतीयत इति चेत्तर्हि तदभिन्नात्मापि न प्रतीयत स च प्रतीयत एव उत्थितस्य परामर्शात् । नन्वहकारोपि स्वापादौ प्रतीयत एव तस्य स्वप्रकाशचैतन्यात्मत्वादिति चेत्तर्हि कदाचिदह मित्यभिमन्यमानोऽस्वाप्समिति स्मृतिरापद्येत नतु सुखमहमस्वाप्स मिति । स्वापकालीनसुखानुभवितृत्वेनाहकारोपि स्मर्यत इति चेन्न । तस्य प्रत्ययस्य स्थविरोह बाल्ये पितरावन्वभूवमित्यत्र स्थाविर्यवद हकारस्य तदानीं स्मर्त्रवच्छेदकत्वविषयत्वेनोपपत्ते । अन्यथा ह्यस्तना हकार इव पूर्वोक्तानुसंधानापत्तिप्रसङ्गात । श्रुतिरप्यथात आत्मा देश इति प्रकृतादहकारात् पृथगेवात्मान दर्शयति । भगवत्स्मृतिर प्यहकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यत इत्यात्मन कर्तृत्वादिप्रयोज कमहकार दर्शयन्ती तद्भिन्नमेवात्मानमुपदिशति । तस्मादहकारस्य चैतन्यकर्मत्वात् चैतन्याद्व्यावृत्तत्वात् चैतन्ये प्रतीयमानेप्यप्रतीयमा नत्वादित्यादिन्यायात् श्रुतिस्मृतिभ्या चात्मान्यत्वमेव । तर्हि कथ भिन्नयोरात्माहकारयोरेकत्वानुभव घटादिवत् तद्गतरूपादिवच्चा

हकारतद्धर्मावात्मन सकाशात् किमिति पृथक् नानुभूयेते इति चेच्छरीरैक्याभिमानवन्मिथ्यातदात्म्याध्यासादेकत्वावगम इत्यवेहि। ननु शरीरेऽहमित्यहकारैक्यावभासो न मिथ्या किन्तु गौण एव । अहमिति शरीराद्विविक्तस्यैवात्मन प्रतीतेर्भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोश्च सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्य गौणत्वादिति चेत । न तावदत्राविवेकिनामात्मन शरीरात्पृथगवभासोऽस्ति तथात्वे परलोकसम्बन्धिनि आत्मनि चार्वाकादीनामपि विवादाभावप्रसङ्गात्। न च विवेकिना शरीरेऽहमिति प्रत्ययो गौण अध्यासहेत्वविवेकाभावादिति वाच्यम् । अपरोक्षाध्यासस्य ह्यपरोक्षविवेकाभावो हेतु । स च विवेकिनामप्यस्त्येव न च विविक्ततया प्रतीतिमात्र गौणत्वे प्रयोजकमध्यासविरोधिविविक्तप्रत्ययस्यैव गौणत्वप्रयोजकत्वदर्शनात् । तस्मादहकारात्मनोर्भिन्नत्वात्तदभेदावगमस्य च तादात्म्याध्यासनिमित्तत्वात् सिद्धमहकारधर्मकर्तृत्वाद्यवगाहिप्रत्यक्षादेरात्मनोऽसङ्गताद्यावेदकवेदान्ताद् भिन्नविषयत्वमित्यलमतिविस्तरेण ॥ १०३ ॥

इदानीमारोपितभेदविषयत्वादपि न तेनाद्वैततत्त्वावेदकवेदान्ताना बाध इति वक्तुमादौ प्रत्यक्षादेस्तत्तद्वस्तुमात्रविषयत्वमेव न भेदविषयत्वमित्याह—

अभिन्न एवैष पटः समीक्ष्यते
न भेदगन्धोऽपि पटे समीक्ष्यते ।
पटेऽपि भेदा यदि कल्प्यते तदा
पटो विदीर्येत कुतस्तदा पटः ॥ १०४ ॥

अभिन्न इति । भेदरहित एव पटो गृह्यते । पटस्वरूपमात्रमेव गृह्यत इति यावत्। एवकारव्यावर्त्यमाह—न भेदगध इति । अल्पोपि

भेदो न प्रतीयत इत्यर्थ । ननु घटो भिन्न पटो भिन्न इति भेदोपि प्रत्यक्षेण प्रतीयत इति चेत्सत्यम् । सा प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव । न च बाधकाभाव । यौक्तिकबाधस्य सत्त्वात् । तथा हि किं वस्तुस्वरूप भेद उत तद्धर्म । नाद्य इत्याह—पटेऽपीति । भेद स्वरूपभूतभेद कल्प्यतेऽङ्गीक्रियते । विदीर्येत द्विधा भवेदित्यर्थ । तत किं तत्राह—कुत इति । पट एव न स्यादित्यर्थ भेदो हि विदारणात्मा यदि पटादिस्वरूप स्यात् । तदा पटो द्विधा भवेत् । एवं तत्तद्भेदस्वरूप तया तत्तद्वस्तुनो विदीर्णत्वेन न किञ्चिदप्येकं स्यादित्यर्थ ॥ १०४ ॥

ननु यदपेक्षया यस्य स्वरूप भेद तत्स्वरूप तदपेक्षया विदारणात्मक भवति पटादिस्वरूप च घटाद्यपेक्षया भेदरूप तदपेक्षया विदीर्ण भवति न स्वरूपापेक्षयापि तत्स्वरूपस्य स्वापेक्षया भेदस्वाभावादित्याशङ्क्याह—

घटात्पटो भिन्न इतीष्यते यदि
स्फुट प्रसज्येत विकल्पिता भिदा ।
न सत्यमापेक्षिकमीक्षित क्वचि-
त्तथा च यत्नेन निवेदयिष्यते ॥ १०५ ॥

घटादिति । घटात्पटो भिन्न इति प्रतीतेरितरापेक्षितस्वरूपमेव भेदोऽङ्गीक्रियते यदीत्यर्थ । विकल्पिता आरोपिता भिदा भेद यदि घटापेक्षपटस्वरूपमेव भेद इत्युच्येत तदा भेदस्यारोपितत्वमेव स्यात् । सापेक्षस्वरूपस्य कल्पितत्वदर्शनादित्यर्थ । ननु सापेक्षत्वेपि वास्तवत्वं किं न स्यात्तत्राह—न सत्यमिति । निरपेक्षस्वरूपस्यैव रज्ज्वादे सत्यत्वदर्शनादित्यर्थ । आपेक्षिकस्य सत्यत्व नेत्येतत्तृतीयाध्याये वक्ष्यत इत्याह—तथा चेति । निरूपयिष्यते पदार्थनिरूपणप्रकरण इत्यर्थ । किं

च यदि स्वरूप भेद स्यात् तदा तस्य सापेक्षत्वमपि न स्यात्। स्वरूपस्य निरपेक्षत्वात् । नचैकस्य स्वरूपद्वयमस्ति अन्यतरस्य स्वरूपाद् भिन्नत्वेनास्वरूपत्वात् । किंच स्वरूपस्यैव भेदत्वे दूरे वृक्षादि स्वरूपे ज्ञायमाने तद्भेदविषय सशयो न स्यात् तस्यापि ज्ञातत्वात्। नन्वसाधारणधर्मवत् स्वरूपज्ञान भेदज्ञान तच्च न दूरतोऽनुभूयमान वृक्षादावस्तीति सशय स्यादिति चेत्कि वस्तुगत्या साधारणधर्म वज्ज्ञान भेदज्ञानम्। अथवा असाधारणधर्मवानयमित्यसाधारणध र्मवत्त्वप्रकारक ज्ञानमाहोस्विदसाधारणधर्मवृक्षत्वादिप्रकारक ज्ञानम्। नाद्य । प्रमेयत्वेन ज्ञातेषु दूरस्थतरुषु भेदसशयाभावप्रसङ्गात्। तदा- तस्यापि वस्तुगत्याऽसाधारणधर्मवृक्षत्वादिमज्ज्ञानत्वात् । द्विती येपि धर्मस्य किमिदमसाधारणत्व किमेतद्वृत्तित्वमात्रम् । किं वाऽन्यावृत्तित्वे सत्येतद्वृत्तित्वम् । नाद्य । तेष्वेव तरुषु सशयानु पपत्ते । तत्रापि प्रमेयत्वस्य वृक्षवृत्तित्वज्ञानसभवात्। द्वितीयेऽपि किं यत्किंचिदन्यावृत्तित्वमन्यावृत्तित्वपदार्थ उत सकलान्यावृत्तित्वम् अथवा प्रकृतान्यसकलावृत्तित्वम । नाद्य । वृक्षत्वेन ज्ञायमानेषु दूरस्थतरुषु तत्सशयानुपपत्ते । तत्रापि वृक्षान्यघटाद्यवृत्तित्वेन वृक्षवृत्तित्वेन च वृक्षत्वाद्यनुभवसभवात्। न द्वितीय । असभवात्। सवस्यापि सर्वापेक्षयान्यत्वेन तदवृत्तिधर्मस्याभावात् । व्याघाताच्च सकलान्यावृत्तेरेतद्वृत्तित्वानुपपत्ते । न तृतीय । परस्परा- श्रयादिपातात् । घटादे सकलस्य वृक्षान्यत्वपरिज्ञाने सति वृक्षवृत्तिधर्मस्य वृक्षान्यसकलावृत्तित्वज्ञान भवति । घटादेश्च सकलस्यान्यत्वपरिज्ञान नाम भिन्नत्वज्ञानं तच्च घटाद्यन्यावृत्तित्वेन घटादिवृत्तिधर्मज्ञान तच्च वृक्षस्य घटाद्यन्यत्वपरिज्ञानं विना न सभव तीति । असम्भवि चेतादृश ज्ञान नहि वृक्षव्यतिरिक्त सर्व केन चिदसर्वज्ञेन ज्ञातु शक्यम् न च सर्वज्ञान विना सर्वसर्वस्य वृक्षान्यत्व परिज्ञान सम्भवति । न च तद्विना धर्मस्य तदवृत्तित्वज्ञान सम्भवतीति ।

नापि तृतीय । अय घट इत्येतद्घटत्वेन ज्ञातेपि सोऽय न वेति भेदसश दर्शनात् । किं च व्यावृत्तेषु घटेष्वनुवृत्तभेदप्रत्ययो दृश्यते भिन्नोऽय भिन्नोऽयमिति । न च सोऽनुगतभेद विना सम्भवति । न च वस्तुस्व रूपमनुगतमेक दृश्यते । ननु व्यावृत्तवस्तुस्वरूपत्वेपि भेदस्यानुगतैक धर्मावच्छेदेनानुगत प्रत्ययो भविष्यतीति चेतर्ह्यावश्यकस्य तस्यैव भेदत्वेन स्वरूपस्य तदसिद्धिप्रसङ्ग । ननु वस्तुस्वरूपस्य भेदत्वव्य तिरेकेण स एव धर्मो न सिद्ध्यति तस्य भिन्नाभिन्नवृत्तिविकल्पास हत्वादिति चेन्न । अनिर्वचनीयभेदस्यानुपपत्त्यभावात् । तस्यानुपप त्त्येकशरीरत्वात् । किञ्च घटो भिन्न पटो भिन्न घटस्य भेद पटस्य भेद इति वस्तुविशेषणतया वस्तुविशेष्यतया च भेदग्रहण दृश्यते । न च तत्तस्य वस्तुस्वरूपत्वे युज्यते । एकस्य स्व प्रति विशेषणविशेष्य-भावानुपपत्ते । किं चास्मिन्स्वरूपभेदपक्षे भिन्नो घट इति सह प्रयोगानुपपत्ति । पर्यायतापातात् । ननु प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् न पर्यायतापत्तिरिति चेत् । न तदनिरूपणात् । ननु किमिति तदनिरूपण भिन्नतया प्रकाशमानत्वस्यैव भेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति चेत् किमिद भिन्नतया प्रकाशमानत्व किं भिन्न इति प्रतीतिविषयत्व किं वा भिन्न इतिप्रतीतिरूपत्वम् । नाद्य । ज्ञान भिन्नमिति प्रयोगानुपपत्ते । ज्ञानस्य तादृशप्रतीतिविषयत्वाभावात् । न द्वितीय । घटो भिन्न इति प्रयोगानुपपत्ते । घटस्य तादृशप्रतीतिरूपत्वाभावात् । एकस्मिन्नेव भेदभ्रमेणायमस्माद्भिन्न इति प्रयोगस्य साधुत्वप्रसङ्गश्च । प्रवृत्ति निमित्तवैशिष्ट्यस्य सत्त्वात् । ननु तथा प्रमीयमाणत्व तदिति चेन्न । तादृशधर्मपरिज्ञानदशायामपि भेदशब्दप्रयोगात् । भिन्नो घटो भिन्नतया प्रमीयत इत्यनयोरर्थभेदाभावप्रसङ्गाच्च । नन्वऽन्योन्याभावो भेदपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति चेत्तर्हि स एव भेदोऽस्तु किमनेन । न च घटादि पदस्य घटत्वादिक प्रवृत्तिनिमित्त भेदपदस्य तु तत्स्वरूपमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति वाच्यम् । तत्तद्वस्तुस्वरूपाणामनन्तत्वेन

तदनुपपत्ते । नस्मात्स्वरूपभेदपक्षोऽनुपपन्न इति भाव । अत्र कश्चि ज्जल्पति—यथा भव मतेऽभेदस्य वस्तुस्वरूपत्वेपि देवदत्तादिस्वरूप ग्रहणेपि तदभेदविषय सशयोऽनुगतप्रत्यय सहप्रयोगादिश्चोपपद्यते । एवं स्वरूपभेदपक्षेपि किं न स्यादिति तत्र न तावदभेदस्य स्वरूपत्व पक्षे सशयानुपपत्ति ज्ञातेपि देवदत्तस्वरूपेऽभेदाज्ञानात् तत्संशयो पपत्ते । ननु कथं ज्ञातेपि देवदत्तस्वरूपे तावन्मात्राभेदविषयाज्ञानं तिष्ठतीति चेन्न। अन्वयव्यतिरेकाभ्या कालद्वयसम्बन्धप्रकारकदेवदत्त स्वरूपविषयैन्द्रियकज्ञानस्य कालद्वयसम्बन्धानुपपत्तिज्ञानजन्यशाब्द ज्ञानस्य वा तदज्ञाननिवर्त्तकत्वेन तदभावे तदनिवृत्तेरुपपत्ते । ननु यथानियतान्वयव्यतिरेकाभ्या कालद्वयसम्बन्धप्रकारकस्वरूपज्ञानस्यै- वाभेदज्ञानादिनिवर्तकत्वम् । एव भिन्नत्वेन ज्ञानमेव भेदसंशयादि विरोधी तया तन्निवर्त्तकं तथा च स्वरूपज्ञाने सत्यपि तादृशज्ञानाभा वात्सशयादिरिति चेत्। नत्र यदि भिन्नत्वं नाम भेदवत्त्व तदसभवि स्वरूपस्यैव भेदत्वेन धर्मधर्मिभावायोगात् । यदि च घटत्वादिवद खण्डो धर्मस्तदा तेनेव भेदव्यवहारोपपत्तौ न स्वरूपभेदकल्पनया कृत्यमस्ति। नाप्यनुगतव्यवहारानुपपत्ति । अनिर्वचनीयभेदाभाव मादाय तदुपपत्ते । न चैव स एवाभेदोऽस्त्विति वाच्यम्। तदाश्रय वस्तुस्वरूपस्य भिन्नत्वानुपपत्तेरभेदात्मकत्वस्याप्यभावे वस्तुन एवासिद्धिप्रसङ्गाद्भेदाभेदात्मकव्यतिरेकेण वस्तुनो रूपान्तराभावात् कल्पितभेदाभावस्य शास्त्रप्रतिपाद्यत्वानुपपत्तेश्च स्वरूपाभेदोऽङ्गीकर णीय । अनिर्वचनीयभेदाभावमादायैव च सहप्रयोगादेरप्युपपत्ति रित्यलम् ॥ १०५ ॥

ननु मा भूत्स्वरूप भेद धर्मस्तु भविष्यति। स च वस्तुस्वरूपे ज्ञातेपि धर्मिप्रतियोगिज्ञानसापेक्षज्ञानस्तदभावे न ज्ञायत इति नोक्त सशयाद्यनुपपत्तिरिति चेत् स किं धर्मोऽन्योऽन्याभाव । किं वाऽभ्य एव पृथक्त्वलक्षण । नाद्य सम्भवतीत्याह—

न भेदबुद्धिर्घटते प्रमाणतो
विनाऽपि धर्मिप्रतियोगिसंविदा ।
न भेदबुद्धिं विरहय्य कल्प्यते
तथैव धर्मिप्रतियोगिधीरपि ॥ १०६ ॥

न भेदबुद्धिरिति—अन्योन्याभावलक्षणभेदबुद्धिरपि धर्मिप्रतियोगिसंविदा विना धर्मिज्ञानेन विना प्रतियोगिज्ञानेन च विनेत्यर्थ । इदमस्माद्भिन्नमिति धर्म्यादिघटितस्यैव भेदस्यानुभवात् । धर्म्यादिज्ञानं विना भेदज्ञानं न सिद्ध्यतीत्यर्थ । अस्तु धर्म्यादिज्ञानं तत्राह—न भेदेति । तथैव यथैव धर्मिप्रतियोगिज्ञानं विना भेदज्ञानं न संभवति । तथैव भेदबुद्धिमिदमिदं न भवतीत्यन्योन्याभावलक्षणभेदबुद्धिं विरहय्य विना धर्म्यादिज्ञानमपि न संभवति । अन्यथा एकस्मिन्नपि वस्तुनि धर्मिप्रतियोगित्वज्ञानं स्यात् । तथा चान्योऽन्याश्रयादिदोषाद्भेदज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थ । यद्यपि भेदोऽनुभूयते तथाप्युक्तरीत्या प्रमाणसिद्धत्वाभावान्न वास्तवत्वमित्यभिप्रेत्योक्तम् । प्रमाणत इति ॥ १०६ ॥

पृथक्त्वलक्षणो भेद इति द्वितीयपक्षन्निरस्यति—

परस्पराभावधिया न भेदधी-
र्विनोपपन्ना न तया विनेतरा ।
इतीदमन्योन्यसमाश्रयं यतो
मतिद्वयं तेन तदस्तु कल्पितम् ॥ १०७ ॥

परस्परेति । अन्योन्याभावज्ञानेन विना पृथक्त्वधीर्नोपपन्ना तया पृथक्त्वधिया विनेतराऽन्योन्याभावधीर्नोपपन्ना । इदमस्मात्पृथगिति

धर्मप्रतियोगिघटितमेव पृथक्त्वमनुभूयते । तत्र च धर्मिप्रतियोगिज्ञान-स्यान्योन्याभावज्ञानपूर्वकत्वेऽऽत्माश्रयाद्यापातात् पृथक्त्वज्ञानपूर्वक-त्वमेव वक्तव्यम् । तथा चान्योऽन्याभावज्ञाने सति धर्मिप्रतियोगि ज्ञानसभवात् पृथक्त्वज्ञान पृथक्त्वज्ञाने सति धर्म्यादिज्ञानसभवाद-न्योऽन्याभावज्ञानमित्यनेन प्रकारेण मतिद्वयमन्योऽन्याभावज्ञान पृथ क्त्वज्ञान चान्योन्यसमाश्रय यत इति सम्बन्ध । ननु भेदज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानजन्यस्य तत्सापेक्षत्वेपि न धर्म्यादिज्ञानस्य भेदज्ञा नापेक्षा । अनुपयोगात् । नचैव सत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि धर्मिप्रतियो-गिज्ञानसभवेन तन्निष्ठभेदप्रतियोगित्वबुद्धि कि न स्यादिति वाच्यम् । न हि धर्मिप्रतियोगित्वज्ञान भेदज्ञाने कारणम् । येन भेदज्ञानाभावेन धर्मिप्रतियोगित्वज्ञान न सम्भवति । सम्भवति चेदेकस्मिन्नपि तज्ज्ञान स्यादित्यापद्येत । किन्तु वस्तुनो यौ धर्मप्रतियोगिनौ तज्ज्ञानमेव अस्तु वा धर्मिप्रतियोगित्वज्ञानमपि तत्र कारण तथापि न भेदज्ञानापेक्षा नवैकस्मिन्नमपि तत्त्वज्ञानप्रसङ्ग विद्यमानभेदयो स्वरूपेण ज्ञायमान योरेव हि धर्मित्व प्रतियोगित्व वा गृह्यते न गृह्यमाणभेदयो । अतो नान्योऽन्याभावपक्षे ऽन्योऽन्याश्रय इत्याशङ्कामुपसहारव्याजेनापा करोति—तनेति । तस्मादन्योन्यसमाश्रितत्वात् तदन्योन्याभावलक्षणभे दज्ञान पृथक्त्वलक्षणभेदज्ञान चेति मतिद्वयमपीत्यर्थ । कल्पितमारोपि तविषयम् । एतदुक्त भवति । इदमस्माद्भिन्नमिति प्रतियोगित्वप्रकारक हि भेदज्ञान भवति । पञ्चम्या अवध्यर्थत्वादवधेश्च प्रतियोगित्वात्पूर्वो पस्थितस्यैव च प्रकारत्व दण्डादौ तथैव दर्शनात् । तथैव भवदङ्गी कृतेश्च । ननु गत्यन्तराभावात्प्रतियोगित्व पूर्वानुपस्थितमपि प्रकार इति चेन्न । खाण्डनिक प्रत्येवमुपन्यासस्यानर्हत्वात् । नन्वस्तु पूर्व प्रतियोगित्वज्ञान तच्च भेदज्ञान विनापि विद्यमानभेदस्य स्वरूपेण गृह्यमाणस्य भवतीति नान्योन्याश्रय इति चेन्न । भेदज्ञान विनापि विद्यमानभेदमात्रेण प्रतियोगित्वज्ञाने मिलितयो नीरक्षीरयोरपि

परस्परभेदप्रतियोगित्वज्ञान किं न स्यात् । ननु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मप्रकारेण ज्ञायमानयोर्विद्यमानभेदयोरेव परस्परभेदप्रतियोगित्वज्ञान नीरक्षीरयोश्च भेदसत्त्वेपि न प्रतियोगितावच्छेदकधर्मप्रकारेण ज्ञानमिति न प्रतियोगित्वज्ञानमिति चेत्किं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवानयमितिज्ञान प्रतियोगित्वज्ञाने कारणमुच्यते । किं वा वस्तुगत्या य प्रतियोगितावच्छेदको धर्म तत्प्रकारक ज्ञानम् । नाद्य । प्रतियोगित्वज्ञान विना तदवच्छेदकधर्मवानयमिति ज्ञानानुपपत्तेरन्योऽन्याश्रयात् । न द्वितीय । अहमित्यात्मत्वाकारेणात्मनि ज्ञायमाने शरीरत्वप्रकारेण च शरीरे ज्ञायमानेपि शरीरात्मनो परस्परभेदप्रतियोगित्वज्ञानादर्शनात् प्रतियोगित्वज्ञाने वा सर्वेषामपि शरीराद्भिन्नत्वेनात्मन साक्षात्कृतत्वात् तद्विषयसंशयविपर्ययाद्यनुपपत्तिप्रसङ्ग । किं च शुक्ल पट इति प्रतियोगितावच्छेदकधर्मप्रकारेण ज्ञायमानेपि शौक्ल्येन पटनिष्ठभेदप्रतियोगित्व गृह्यते । शौक्ल्य पटयोरभेदेनानुभवात् । ननु समवायलक्षणदोषात्तद्ग्रहणमिति चेत्तर्ह्यक्षचरणचरणपरिचरणप्राप्तगुणगुणिविवेकज्ञानदशायामपि तद्ग्रहण न स्यात् । समवायलक्षणदोषस्य तदापि भावात् तथा चाक्षचरण परिचरण व्यर्थमेव स्यात् । किञ्च घटस्य पटभिन्नत्वसशयदशाया तद्व्यतिरेकनिश्चयदशाया च पटनिष्ठभेदप्रतियोगित्वनिश्चयविरह इति प्रतियोगित्वज्ञानं भेदनिश्चयसाध्यमेव । तथा च भेदज्ञानमन्योन्याऽश्रयाद्यजगरग्रस्तमेवेति । तस्मात्प्रत्यक्षादेरनिर्वचनीयभेदविषयत्वान्न तेनाद्वैतप्रतिपादकवेदान्तबाध इति भाव । अथवा अस्तु प्रत्यक्षादेरपि तत्त्वावेदकत्व तथापि नाद्वैतसमन्वयस्य तेन बाध स हि स्वविषयाद्वैतविरुद्धभेदावगाहिमानेनैव बाध्यते न तु मानमात्रेण । प्रत्यक्षादिक च न तथा वस्तुमात्रविषयत्वादित्यभिप्रेत्य वास्तवमाह किंच प्रत्यक्षादीति । अद्वैतवस्तुनि पराचि बाह्यवस्तुस्वरूपे मेयविभागसिद्धे । अविरुद्ध मेयविभागसिद्धे । ननु कथ प्रत्यक्षादीना स्वरूपमात्रविषयत्व

प्रपञ्चनिष्ठस्यात्मप्रतियोगिकभेदस्य परस्परप्रतियोगिकभेदस्य च विषयीकरणादिति चेत् । न तावदात्मप्रतियोगिको भेदो ग्रहीतु शक्य । आत्मन स्वप्रकाशतया प्रमाणविषयत्वासभवेन तत्प्रतियोगिकभेद स्यापिप्रमाणतो ग्रहीतुमशक्यत्वात् । नापि प्रपञ्चभेदो ग्रहीतुं शक्य । वस्तुविदारणादन्योन्याश्रयादिदोषग्रस्तत्वात् । क्वचित्प्रतीतेश्चानिर्वनीयभेदविषयत्वेनाप्युपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह -- आभन्न एवत्यादिना । तदस्तु कल्पितमित्यन्तेनार्थस्तु पूर्ववत् ॥ १०७ ॥

किं च सफलस्यैव प्रमाणस्य प्रामाण्य न तु निष्फलस्य जड प्रपञ्चविषयप्रत्यक्षादेश्च न किञ्चित्फल सम्भवति तदनिरूपणात् । तथा च प्रत्यक्षादेर्निष्फलत्वेनाप्रमाणत्वादपि न तेन वेदान्तबाध इति वक्तु किं प्रत्यक्षादेरज्ञाननिवृत्ति फलम् उत प्राकट्यमिति विकल्प्याद्य न्निरस्यति --

असन्निवृत्तिर्न च सन्निवृत्ति-

र्न चोपपन्ना सदसन्निवृत्तिः ।

जडप्रमाणस्य फल ततोऽपि

न तेन वेदान्तजबुद्धि बाधः ॥ १०८ ॥

असदिति । किन्निवर्त्यमज्ञानमसत् उत सत् किं चोभयरूपमुतानिर्वचनीयम् । नाद्य इत्याह--असनिवृत्तिरिति । असतो निवृत्तिर्नोपपन्ना । तस्य तुच्छत्वात् । तथा च प्रत्यक्षादिनिवर्त्याज्ञानस्यासत्त्वे तन्निवृत्तेरेवानुपपत्ते । साफल्य न भवतीत्यर्थ । न द्वितीय इत्याह-नच सन्निवृत्तिरिति । सतोपि निवृत्तिर्नोपपन्ना सत आत्मवत्सर्वदा सत्त्वनियमात्तथा च तस्य सत्त्वे तन्निवृत्यनुपपत्ते सफलन्न भवतीत्यर्थ । न तृतीय इत्याह--न चोपपन्ना सदिति । सदसद्रूपस्यापि वस्तुनो निवृत्तिर्न सभवति । विरोधेन

सदसद्रूपवस्तुन एवाभावादित्यर्थ । न चतुर्थ इत्याह—जडप्रमाणस्येति । प्रमाणाना हि स्वविषयाज्ञाननिवृत्तिरेव फलम् । अनिर्वचनीयाज्ञानस्य जडविषयत्वाभावात् भवद्भिरनङ्गीकाराच्च न तत्प्रमाणस्य तन्निवृत्ति फलमुपपन्ना न फलत्वेनोपपन्नेत्यर्थ । फलितमाह—ततोऽपीति । यस्मात्सदादिनिवृत्तिर्न फल ततो हेतो अपिशब्दात् पूर्वोक्तहेतोरपि तेन प्रत्यक्षादिज्ञानेन वेदान्तजबुद्धिबाध वेदान्तजन्याद्वयादिबोधबाधो नेत्यर्थ ॥ १०८ ॥

द्वितीयेपि किं प्राकट्य परप्रकाश्य ज्ञानफलमुत स्वप्रकाशरूपं नाद्य इत्याह—

असत्प्रसूतिर्न च सत्प्रसूति—
र्न चोपपन्ना सदसत्प्रसूतिः ।
जडप्रमाणस्य फल ततोऽपि
न तेन वेदान्तजबुद्धिबाधः ॥ १०९ ॥

असदिति । ज्ञानजन्य प्राकट्यमसत् । उत सत् । उतोभयरूप नाद्य इत्याह—असत्प्रसूतिरिति । असत प्रसूतिरुत्पत्तिर्न सम्भवति । न हि शशविषाण कदाचिदुपपन्न दृष्ट तथा च प्राकट्यस्यासत्वे ज्ञानजन्यत्वानुपपत्तेर्न तदुत्पत्तिर्जडप्रमाणस्य फलमुपपन्नेत्यर्थ । न द्वितीय इत्याह—न च सत्प्रसूतिरिति । सतोपि प्रसूतिरनुपपन्ना । सत्वादेव न हि सतो घटादे कदाचिदुत्पत्तिर्दृष्टा । तथाच प्राकट्यस्य सत्वेप्युत्पत्त्यनुपपत्ते । न तत्प्रसूतिस्तत्फलमित्यर्थ । न तृतीय इत्याह—नचोपपन्ना सदसत्प्रसूतिरिति । विरोधेन सदसद्रूपवस्तुन एवाभावादित्यर्थ । तत यत प्राकट्यस्य सदादिरूपत्वे तत्प्रसूति फलन्न सम्भवति ॥ १०९ ॥

अस्तु—तर्हि स्वप्रकाश प्राकट्यं प्रमाणस्य फलमिति चेन्न - प्रमाणफलस्य विषयनिष्ठत्वनियमेन स्वप्रकाशसविदो जडाश्रितत्वेनो त्पत्त्यनुपपत्ते । किं च तत्प्राकट्य व्यापारवत फलमुत व्यापारशून्यस्य नाद्य इत्याह—

जडार्थसंविन्न च कुर्वतः फल

तदा हि कुर्वस्त्वमपीदृश भवेत् ।

अकुर्वतस्तत्फलमित्युदीरय-

न्विहस्यते दुर्मतिरर्भकैरपि ॥ ११० ॥

जडार्थसंविदिति । जडपदार्थनिष्ठस्वप्रकाशप्रकाश्यलक्षणा संवित्कुर्वत व्यापारवतो न फल तत्रोपपत्तिमाह—तदा हीति । तदा कुर्वत फल-मङ्गीकारे कुर्वत्त्व व्यापारवत्त्व व्यापार इति यावत् । ईदृश प्राकट्यव-त्कुर्वत एव फल स्यादित्यर्थ । प्राकट्यस्य व्यापारवत्फलत्वे व्यापारस्यापि कार्यत्वाद्व्यापारवज्जन्यत्व वक्तव्यम् । एव तस्य तस्यापीति व्यापारानवस्थानात् जागराद्यकालप्रमाणफलानुपपत्ति रित्यर्थ । न द्वितीय इत्याह—अकुर्वत इति । व्यापारशून्यस्य तत्प्राकट्य व्यापारवत एव कारकत्वात्कारकस्यैव फलजनकत्वात् । अकुर्वतस्त त्फलमितिवदन् बालानामप्युपहास्यो भवतीत्यर्थ । अथवा तादृश सवित्स्वात्मजनकस्य फलमुत स्वात्माजनकस्य । नाद्य । स्वात्मज नकत्व हि स्वजननानुकूलव्यापारवत्त्व तथा च तत्तद्व्यापारानुकूल तत्तद्व्यापारवत्त्वेनानवस्थाप्रसङ्ग । द्वितीये तदजनकस्य तत्फलमिति वदन् मूढधीरर्भकाणामप्युपहास्य इत्याह—जडेति । कुर्वत स्वजनकस्य ईदृश स्वजनकफलमितरत्समानम् । एतच्च प्राकट्यस्य स्वप्रकाशत्व पक्षोक्तदूषण परप्रकाशत्वपक्षेपि द्रष्टव्यम् ॥ ११० ॥

इदानीं स्वप्रकाशत्वपक्षं परप्रकाश्यत्वपक्षवत्सदादिविकल्पेनापि

दूषयति—

सती न संवित्क्रियते हि सत्त्वा-
न्न चासती तद्वदसत्त्वहेतोः ।
न चोपपन्नं सदसत्त्वमस्या-
स्ततो न कार्यत्वमुपैति संवित् ॥ १११ ॥

सतीति । संविद्विषयनिष्ठस्वप्रकाशप्राकट्यं क्रियते जन्यते । इतरत्स्पष्टम् ॥ १११ ॥

किं चोत्पत्त्यनुकूलशक्तिविशिष्टं प्राकट्यमुत्पाद्यते । उत तदुपलक्षितम् । नाद्य । शक्तेरपि जन्यत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीय । नभसोपि चूर्णीकरणप्रसङ्गादिति प्राकट्यपक्षे दोषान्तरमाह —

न शक्यमुत्पाद्यमिति प्रशस्यते
तदा हि शक्तेरपि जन्यताऽऽपतेत् ।
अशक्यमुत्पाद्यमितीष्यते यदि
द्रुतं नभश्चूर्णय मुद्गरादिना ॥ ११२ ॥

न शक्यमिति । शक्यमुत्पादनशक्तिविशिष्टं न प्रशस्यते सम्यङ् न भवति । तत्र हेतुमाह—तदा हीति । तदा शक्यस्य जन्यत्वे शक्तेरपि जन्यताऽऽपतेत् । हि यत शक्तिविशिष्टस्यैव शक्यत्वात् शक्तेश्च जन्यत्वे शक्तिविशिष्टाया एव तस्या जन्यत्वमिति शक्त्यानन्त्यप्रसङ्ग इत्यर्थ । अशक्यमुत्पादनशक्तिशून्यं द्रुत शीघ्र चूर्णय घटवत् चूर्णं कुरु अतस्तन्न सम्भवतीत्यर्थ । ननु न कार्यानुकूलव्यापारवदेव कारणं येनानवस्था भवेत् नापि शक्यमेव कार्यं येन शक्तेरपि

जन्यतापतेत् किन्तु नियतपूर्ववर्त्तिकारणं नियतपश्चाद्भावि कार्यं तथा च न कुर्वन्त्वशक्यत्वादिविकल्पदोष इति चेन्न—पूर्ववर्तित्वं हि प्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तित्वं पश्चाद्भावित्वं च कार्यसत्तावच्छिन्न कालवृत्तित्व स्वत कालस्य पूर्वापरभागशून्यत्वात् तथा च प्राग भावकालयोरकारणत्वप्रसङ्ग कार्यस्य चाकार्यत्वप्रसङ्ग प्रागभावस्य स्वावच्छिन्नकालवृत्तित्वासम्भवात् कालस्य चावृत्तित्वात् स्ववृत्तित्वासम्भवाच्च। कार्यस्य च स्वावच्छिन्नकालवृत्तित्वानुपपत्ते। पूर्वभावित्वपश्चाद्भावित्वयो कार्यकारणस्वरूपापेक्षायामन्योन्याश्रयत्वाच्च। तथा च व्यापारवत एव कारणत्व शक्यस्यैव कार्यत्वमिति कुर्वत्वादिविकल्पदोषस्तदवस्थ एवेति न प्राकट्य प्रत्यक्षादिज्ञानफलमिति भाव ॥ ११२ ॥

ननु व्यवहारस्तत्फलमिति चेत्तस्य प्रमाणफलस्फुरणजन्यत्वात् हानादिरूपेणाननुगतत्वादसार्वत्रिकत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य जडप्रमाणानामद्वैतप्रमाणबाधकत्वनिरसनमुपसहरति—

जडप्रमाणस्य फलानिरूपणा-
ज्जडस्य तत्त्व न निरूपणक्षमम् ।
अतो न मानान्तरमर्थतोऽपि न
त्रयीशिरोवस्तु निराकरिष्यति ॥ ११३ ॥

जडप्रमाणस्येति । जडविषयप्रमाणस्य फलानिरूपणात् न तस्य स्वतो वेदान्तबाधकत्वमित्यर्थ । किं च प्रत्यक्षादिप्रमेयघटादितत्त्वमपि दुर्निरूप तथा हि-तत्सत्। उतासत्। उतोभयरूपम्। तत् त्रेधापि जन्यत्वविनाशत्वदृश्यत्वाद्यनुपपत्तेर्विरोधाच्चातो विषयतोपि प्रत्यक्षादेर्न वेदान्तबाधकत्वमित्याह—जडस्य तत्त्वमिति । न निरूपणक्षम सदादि रूपेणेत्यर्थ । अत यतो जडवस्तुन स्वरूपमपि सदादिरूपेण न

निरूपणाक्षममत अर्थतो विषयतोपि न अस्माक त्रयीशिरोवस्तु वेदान्तप्रतिपाद्यवस्तु ॥ ११३ ॥

एवमान्तरबाह्यप्रत्यक्षादीनामात्मविषयत्वाभावेन भिन्नवस्तु विषयत्वासम्भवेन प्रपञ्चस्वरूपमात्रविषयतया च वेदान्ताविरुद्धमेय कत्वात् फलवत्वस्य च दुर्निरूपत्वात् प्रत्यक्षादिविषयस्य च दुर्निरूप त्वान्न तैर्वेदान्तबाध इत्युक्तम् । इदानीमस्तु वा कर्तृत्वाद्यवगाहि प्रत्यक्षादेरात्मविषयत्व बाह्यप्रत्यक्षादेश्च भिन्नप्रपञ्चविषयत्वमस्तु च तादृशप्रत्यक्षेणासङ्गाद्वितीयब्रह्मावेदकवेदान्ताना विरोध । तथापि न प्रत्यक्षादिना वेदान्तबाध किन्तु वेदान्तैरेव तद्बाध इत्याह—

आत्मन्येव समस्तमस्तु यदि वा मानान्तर तेन च
स्पष्टं वेदशिरोविरुद्धमिति च स्वीकुर्महे कामतः ।
एव सत्यपि पूर्वभाविसकल मानान्तरं बाधते
पश्चात्कस्यचिदेव वेदशिरसो जाता परब्रह्मधीः ॥११४॥

आत्मन्येवेति । यदि वा यद्वा मानान्तर कर्तृत्वाद्यवगाहिप्रत्यक्षादिक समस्तमात्मन्येवास्तु आत्मविषयमेवास्त्वित्यर्थ । तेन मानान्तरेण वेदशिर असङ्गताद्यावेदकवाक्य विरुद्धमिति स्वीकुर्महे। चकाराद्बाह्य प्रत्यक्षादिक च भिन्नप्रपञ्चविषयमेवास्तु तेन चाद्वितीयावेदकवेदान्त वाक्य विरुद्धमिति स्वीकुर्महे । किं च प्रत्यक्षादिकमप्यात्मविषयमेव घट सन् पट सन्निति प्रपञ्चानुगततत्कारणपरमात्मसत्ताया विषयी करणात्तथा च सप्रपञ्चब्रह्मण प्रत्यक्षादिना विषयीकरणात् तेन ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वावेदकवेदान्तवाक्य च विरुद्धमिति स्वकुर्मह इति योज्यते । तर्हि कथमसङ्गाद्वैतनिष्प्रपञ्चब्रह्मसिद्धि वेदान्ताना तद्विरुद्ध प्रत्यक्षादिभिर्दूषितत्वादित्यत आह-एव सत्यपीति । विरोधे सत्यपीत्यर्थ ।

पूर्वभावि वेदान्तापेक्षया पूर्वप्रवृत्त प्रत्यक्षादेश्च पूर्वप्रवृत्तत्वमज्ञान सिद्धत्वात् वेदान्तजन्यधियश्च पश्चाद्भावित्व श्रवणादिसापेक्षत्वा द्वेदशिरसो निमित्तात् पश्चाज्जाता पश्चात्व च प्रत्यक्षाद्यपेक्षया पर ब्रह्मधी असङ्गाद्वैतनिष्प्रपञ्चब्रह्मसाक्षात्कार साप्यतिशुद्धाशय स्यैवेत्याह—कस्याचिदिति ॥ ११४ ॥

ननु कथवेदान्तजन्यज्ञानस्य परत्वेन प्रत्यक्षादिबाधकत्वमुच्यते । प्रत्यक्षादेरेवासजातविरोधित्वेनोत्पन्नतया वलवत्वेन तद्बाधकत्वस्य युक्तत्वादित्याशङ्क्य सोपपत्तिकं दृष्टान्तमाह—

पूर्वोत्पन्नमृगाम्बुविभ्रमधियो बाध विना नोत्तरं
विज्ञानं समुदेतुमूषरभुवो याथात्म्यमावेदयत् ।
शक्नोतीति यथा मृगाम्बुधिषणामुन्मृद्गदुत्पद्यते
तद्वद्वेदशिरोवचोजनितधीर्भेदभ्रम ब्रह्मणि ॥ ११५ ॥

पूर्वोत्पन्नेति । मृगाम्बुविभ्रमो मृगतृष्णिकायामुदकभ्रान्ति । ऊषर भुवो याथात्म्ये ऊषरभूमित्वमावेदयत् प्रकाशयत् । धिषणा धी उन्मृद्गत् बाधमान यथापूर्वोत्पन्नसजातविरोधिनमपि भ्रान्तिप्रत्यय निराकुर्वदेवोत्तरम् ऊषरत्वावगाहिज्ञानमुत्पद्यते । तत्कस्य हेतो तद्बाध विना अस्योत्पत्त्यनुपपत्ते पूर्वं तु न तथा तत्काले उत्तरस्यानुत्पन्न त्वादित्यर्थ । दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । ब्रह्मणीति विषयसप्तमी । तथा तत्त्वमादिवेदान्तवाक्यजन्यब्रह्मविषयधी पूर्वोत्पन्नमसजातविरोधिन मपि प्रत्यक्षादिजन्यप्रपञ्चभेदभ्रममुन्मृद्गदेवोत्पद्यते । नत पूर्वोत्पन्न तयाऽसजातविरोधित्वमकिञ्चित्करमित्यर्थ ॥ ११५ ॥

उत्तरस्य पूर्वबाधकत्व मीमासान्यायेनापि दर्शयितुमाह—

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमाह
षष्ठेऽध्यायेऽवस्थितो जैमिनिर्यत् ।
वक्ष्यामस्तत्सर्वमानीय तुभ्यं
बुद्धि स्वीया सम्यगत्रावधत्स्व ॥ ११६ ॥

पौवापय इति । निमित्तयो पूर्वापरभावे सति पूर्वस्य दौर्बल्यमिति षष्ठाध्यायप्रमेयविचारे स्थितो जैमिनिराचार्यो यदाह तत्सर्वमानीय तुभ्य वक्ष्याम । बुद्धि सम्यगवधत्स्व । अवहिता कुरु समाहितमना भवेत्यर्थ ॥ ११६ ॥

तदुक्तमेवार्थमधिकरणरचनारूपेण दर्शयति—

उद्गातृप्रतिहर्तृकर्तृकतया जातौ वियोगौ क्रमा-
द्यस्मिन्कर्मविधिप्रयोगसमये तत्रैष नः सशयः ।
कि सर्वद्रविणव्ययो भवतु वा संस्थापन दक्षिणा-
हीनस्येति तदा पर बलवदित्यूचे मुनिर्जैमिनिः ॥११७॥

उद्गात्रिति । उद्गातृप्रतिहर्त्तारौ ऋत्विग्विशेषौ कर्त्तारौ ययोर्वियोग योस्तयोर्भावस्तत्ता तयेत्यर्थ । वियोगौ हस्तविश्लेषौ यस्मिन् ज्योतिष्टोमादौ कर्मणि कर्मविधिप्रयोगसमये विधीयत इति विधि अन्योन्य हस्तादानेन हविर्धानतो बहिर्निष्क्रमणलक्षण तस्य प्रयोगोऽनुष्ठान तत्समये यस्मिन्कर्मणि प्रसर्पणकाले उद्गातृविच्छेद प्रतिहर्तृविच्छेदश्च क्रमाज्जात इत्यर्थ । तत्र तस्मिन्कर्मणि । अनेन विषयो दर्शित सशयमाह—एष इति । न एष सशयो जायत इत्यर्थ । सशयप्रकारमेवाह—किमिति । सर्वद्रविणव्यय सर्वस्वत्याग । कि वा दक्षिणाहीनस्य प्रकृतयागस्य सस्थापन समाप्ति कि प्रतिहर्तृविच्छेदनिमि

त्तेन य याग सर्वस्वदक्षिण कर्त्तव्य किं वोद्गातृविच्छेदनिमित्तेना-यमदक्षिण एव समापनीय इति सशयो भवतीत्यर्थ । पूर्वपक्षस्तदेत्यनेन सूचित । यो विच्छेद पूर्व संजात तत्प्रयोज्यमेव कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्त इत्यर्थ । सिद्धान्तमाह—परामात । पश्चाद्भाविनिमित्तमेव पूर्वापेक्षया वलवत्स्वकार्य प्रयोजयतीत्यर्थ । अत्रेद विवक्षितम् । ज्योतिष्टोमे तावदध्वर्य्वाद्यृत्विजामन्योन्यहस्तादानेन यज्ञशालातो बहिर्निष्क्रमण श्रूयते । अध्वर्यु निष्क्रामन्त प्रस्तोता सतनुयात् तमुद्गाता त प्रतिहर्ता त ब्रह्मेति तत्र प्रतिहर्तृविच्छेदे सर्वस्वदक्षिणया यागसमाप्ति श्रूयते सर्ववेदस दद्यादिति । उद्गातृविच्छेदे च दक्षिणाराहित्येन यागसमाप्ति श्रूयते । अदक्षिण स यज्ञ सस्थाप्य इति । तत्रोभयोर्युगपद्विच्छेदे च ऐच्छिकविकल्प तुल्यबलवत्वादिति निर्णय । यत्र च पूर्वापरभावेन विच्छेद तत्र सशय किं पूर्वविच्छेद स्वकार्य प्रयोजयति । उतोत्तरविच्छेद इति । तत्रासजातविरोधित्वात्प्रबल पूर्व एव स्वकार्य प्रयोजयतीति प्राप्ते राद्धान्त पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्य प्रकृतिवदिति निमित्तयो पूर्वापरभावे सति पूर्वस्य दौर्बल्य पूर्वोपमर्दमन्तरेणोत्तरस्यानुपपत्ते । तथा चोत्तर एव स्वकार्य प्रयोजयति । तदुक्त—भट्टपाद । पूर्वात्परबलीयस्त्व तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणा यत्र जन्मधिया भवेदिति ॥ ११७ ॥

एव पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमित्यस्य भागस्यार्थमुक्त्वा प्रकृतिवदितिभागस्यार्थमाह—

यद्वत्प्राकृतवैकृतावतितरामन्योन्यसस्पर्धिनौ
धर्मौ बाध्यनिवर्तकावभिमतौ बुद्धौ क्रमेणान्वयात् ।
पाठव्यत्ययसम्भवेऽपि हि तयोर्बुद्धिक्रमो विद्यते
पूर्वा प्राकृतधर्मधीरितरधीरन्त्या तथैवोत्थितेः ॥ ११८ ॥

यद्वदिति । प्राकृतवैकृतौ प्रकृत्युपदिष्टो धर्म प्राकृत विकृत्युपदिष्टो धर्मो वैकृत तावतितरामत्यन्तमन्योन्यसस्पर्धिनावन्योन्यविरोधिनौ । इद च बाध्यबाधकत्वे हेतुत्वेनोक्त धर्मौ बर्हिष कुशमयत्वशरमयत्व लक्षणौ बाध्यनिवर्त्तकाभिमतौ प्राकृतकुशमयत्व बाध्यम् । वैकृत शरमयत्व बाधकमित्यभिमतौ । तत्र हेतुमाह—बुद्धिक्रमेणान्वयादिति । पूर्वप्रतीत हि पूर्वमन्वययोग्य चरमप्रतीत तु पश्चात् प्राकृत च कुशमय त्वादिक पूर्वप्रतीतमिति पूर्वमन्वीयते । वैकृत तु शरमयत्वादिक तद्वैपरीत्येन पूर्वमन्वीयमान च कुशमयत्वादिकं चरमभावि शरम यत्वादिकमनुपमृद्यैवान्वयाय कल्पते । पूर्वप्रतीतिकाले चरमभावि नोऽनुपस्थिते उपस्थितयोरेव बाध्यबाधकत्वात् । पश्चादन्वीयमान च शरमयत्वादिकं पूर्वप्रतीतकुशमयत्वादिकमुपमर्द्यदेवान्वेति । पूर्व प्रतीतबाधं विनोत्तरस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्तथा च यथा प्राकृत विकृ तावतिदेशेन प्राप्त पूर्वप्रतीत कुशमयबर्हि विकृत्युपदिष्टेन पश्चादु पस्थितेन शरमयबर्हिषा बाध्यते । तद्वत्पूर्वविच्छेदनिमित्तयागोप्यु त्तरविच्छेदनिमित्तयागेन बाध्यत इत्यर्थ । ननु यदि प्रथमोपस्थित तया कुशमयबर्हिषो बाध्यत्व तर्हि प्रथम केनचिद्विकृतिप्रकरणे पठ्य माने तत्रोपदिष्टशरमयबर्हिष प्रथममुपस्थिततया कुशमयबर्हिषा बाध स्यादिति चेत्तत्राह—पाठव्यत्ययसभवेपीति । व्यत्ययो व्यतिक्रम तयो प्राकृतवैकृतयो बुद्धिक्रमो ज्ञानक्रम तमेव दर्शयति—पूर्वेति । प्राकृत धर्मधी कुशमयत्वधी पूर्वा इतरधी शरमयत्वधी अन्त्या पश्चाद्भा विनी बुद्धिक्रमो विद्यत इति सम्बन्ध । तत्र हेतु —तथैवोत्थितेरिति । कुश मयत्वादे पूर्वत्वेन शरमयत्वादेश्चान्त्यत्वेनोपस्थितेरित्यर्थ । यद्यपि विकृतिप्रकरणस्य कदाचित्प्रथमपाठोऽस्ति तथापि विकृतिरिति कर्त्तव्यमाकाङ्क्षमाणा स्वसन्निधावुपदिष्टमपि धर्ममसम्पूर्णत्वात् नादौ स्वीकरोति किन्तु प्रकृतावुपदिष्टान् धर्मान् चोदकत प्राप्तानादौ स्वीकरोति । तदनन्तरमेव स्वसन्निधावुपदिष्टधर्मं स्वीकरोतीति

तद्‌बुद्ध्योर्नियतपूर्वापरभावस्य सत्त्वात् बाध्यबाधकभावोपि व्यवस्थित एवेति भाव ॥ ११८ ॥

ननु यदि पौर्वापर्ये पूर्वस्य दौर्बल्य न्यायसिद्धमिति व्युत्पाद्यते तर्हि परदौर्बल्यमपि न्यायसिद्धमङ्गीकर्त्तव्यम् । अस्ति हि पूर्वोत्तर मीमासयो प्रथमावगत्यनुरोधेन चरमावगत नेयमिति न्याय तत किमत्र विनिगमनकारणं तत्राह—

सापेक्षावुदितौ यदा तु भवतः पूर्वापरौ प्रत्ययौ
पूर्वस्तत्र निवर्त्तको भवति तत्रान्त्यो निवर्त्यो यथा ।
वेदोपक्रमजा मतिर्बलवती नर्गादिसहारजा
वेदोपक्रममुख्यभाग्भवति तत्रगादिवाणी गुणात् ॥११९

सापेक्षाविति । अन्योन्यसापेक्षावुदितावुत्पन्नौ तत्र तयोर्मध्ये यदा ह्यन्योन्यनिरपेक्षयो पूर्वापरीभूतप्रत्यययोर्विरोध तदा तयोर्मध्ये चरम• प्रत्यय एव प्रबल पूर्वस्य निवर्त्तक• तस्य पूर्वोपमर्दन विनानुत्पत्ते यदा पुनरन्योन्यसापेक्षयोस्तयोर्विरोधस्तदा प्रथमप्रत्यय एव प्रबल- उत्तरबाधक चरमप्रत्ययो हि पूर्वप्रत्ययमुपजीव्य जायमानस्तदविरोधे सत्येवोत्पत्तुमर्हति । अन्यथोपजीव्यविरोधेन तदुत्पत्त्यनुपपत्ते । प्रथमप्रत्ययस्तु न स्वोत्पत्तौ चरमप्रत्ययमपेक्षते पूर्वमेवोत्पत्ते । किन्तु क्वचिदुत्पन्नस्य स्वस्य विषयविशेषपर्यवसानायैव तथा चोत्तरनिरपेक्ष तया पूर्वस्योत्पन्नत्वात् उत्तरस्य च पूर्वसापेक्षत्वेनोत्पन्नत्वेनोपजीव्य- बाधकत्वानुपपत्तेस्तत्र पूर्वमेव बलवदिति न विनिगमनाभाव इत्यर्थ । अत्र पूर्वतन्त्रोदाहरणमाह—यथा वेदोपक्रमेति । वेदशब्देनोपक्रमो वेदोप- क्रमस्तस्माज्जाता तथा उपक्रमस्थवेदशब्दजनितेति यावत् । ऋगादि- सहारजा ऋगादिशब्देन य• सहार उपसहार तस्माज्जाता उपसहा• रस्थगादिशब्दजनितेति यावत् न बलवतीत्यनुषज्यते । एव प्राबल्या-

द्विव्यवस्थाया फलितमाह—वेदेति । तत्रैव प्राबल्यादिव्यवस्थाया वेदोपक्रममुख्यता उपक्रमस्थवेदशब्दस्य मुख्यार्थप्रतिपादकत्व-मित्यर्थ । ऋगादिवाणी उपसहारस्थ ऋगादिशब्द गुणात् लक्षणा वृत्त्या स्वार्थं बोधयतीति शेष । उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषे त्यादिविधिवाक्ये मन्त्रवाचिनामृगादिशब्दानां प्रयोगात् । यजुर्वेदो-त्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अपि ऋच उच्चै पठितव्या इत्युच्चैष्ट्वादिक मन्त्रधर्म एवेत्याशङ्कायामसजातविरोधित्वात्प्रबलमुपक्रममनुसृत्य तद नुसारेणोपक्रमापेक्षोपसहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे च त्रयो वेदा असृज्यन्तेत्यादौ वेदशब्दसमावेशात् मुख्यार्थवेदशब्दाऽनुसारेण विध्युद्देशगतानामपि ऋगादिशब्दाना लक्षणया वेदपरत्वमेवेति ऋग्वेदोत्पन्ना एव ऋच उच्चै पठनीया ऋचोपि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांश्वे-वेत्युच्चैष्ट्वादिक वेदधर्म एवेति स्थितमिति भाव ॥ ११६ ॥

उत्तरमीमासायामपि प्रथमश्रुतानुसारेण चरमश्रुतन्नेतव्यमित्य त्रोदाहरणमाह—

ब्रह्मपुच्छमिति वाक्यगामिनो-
र्ब्रह्मपुच्छमितिशब्दयोर्द्वयोः ।
ब्रह्मशब्दबलवत्तरत्वत-
पुच्छशब्दपरिपीडनं मतम् ॥ १२० ॥

ब्रह्मपुच्छमिति । ब्रह्मपुच्छमिति ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठेति वाक्यस्थयोश्च रमश्रुतपुच्छशब्दस्य मुख्यार्थमादाय ब्रह्मपदस्य स्वप्रधानब्रह्मपरत्व विरोधे सति प्रथमश्रुतब्रह्मश्रुत्यनुरोधेन चरमश्रुत पुच्छशब्द मुख्या र्थात्प्रच्याव्य पुच्छवत् पुच्छमितिलक्षणयाधारमात्रपर इति सर्वा धिष्ठानस्वप्रधानब्रह्मैव तत्प्रतिपाद्यमिति समतमित्यर्थ । तथा च पारमर्ष सूत्र "मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत" इति ॥ १२० ॥

नन्वेमुपक्रमानुरोधेनोपसहारस्य नेतव्यत्वे बहूनामधिकरणानां बाध स्यात् तथा ह्याकाशस्तल्लिङादित्यधिकरणेऽस्य लोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवाचेत्यत्राकाशशब्दस्य भूताकाशरूढस्यापि प्रथमश्रुतस्यापि सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्त यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाश परायणमिति वाक्यशेषस्थसर्वभूतकारणत्वलयाधारत्वज्यायस्त्वादिलिङ्गैरेवकारश्रुत्या च ब्रह्मपरत्व निर्णीतम् । तथा "अत एव प्राण" इत्यत्र प्राण इति होवाचेत्युपक्रमस्थ प्राणशब्द पञ्चवृत्तिवायुविकारे प्राणे रूढतरोपि सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहत इति वाक्यशेषस्थसर्वभूतसवेशनोद्गमनादिलिङ्गैर्ब्रह्मपरो निर्णीत । एवमेवान्यत्रापि गायत्र्यादिशब्दा निर्णीता तथा च तत्सर्वं पीडित स्यादिति चेत् यत्र हि वाक्यशेषे उपक्रमस्थप्रमाणापेक्षया बहूनि लिङ्गानि सन्ति तत्र तद्विरोधे प्रथमश्रुतमप्यन्यथा नेयम् । यत्र तु नैव तत्र प्रथमश्रुतानुरोधेनैव चरमश्रुत नेतव्यमित्यभिप्रेत्याह—

अथ यद्युपक्रमणमल्पतर
भवति प्रभूतमुपसहरणम् ।
बलवत्तदा चरममेव भवे-
दुभयोर्विरोधसमये नितराम् ॥ १२१ ॥

अथ यदीति । अथशब्द प्रकृतादर्थान्तरपर । उपक्रमणमुपक्रम । अल्पतरमल्पप्रमाणोपेतं प्रभूतमनेकप्रमाणोपेतमुभयोरुपक्रमोपसहारयो नितरा विरोधसमये उपक्रमण यद्यल्पतरमित्यन्वय ॥ १२१ ॥

अयमपि न्याय सापवाद एव । यत्राल्पधर्मोपक्रमणमपि प्रतिपाद्यपरमनन्यथासिद्ध च तत्रानेकधर्मकोप्युपसहारोऽन्यथा नेतव्य । यथा आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यत्रोपक्रमस्थाव-

धारणश्रुतिबलात् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाल्ँलोकानसृजत ताभ्यो गामानयत ताभ्योऽश्वमानयदित्यादिवाक्यशेषप्रतिपन्नसविशेषात्मलिङ्गान्यथासिद्धानि बहून्यपि बाधित्वा आत्मशब्द परमात्मपर इति दर्शित इत्याह—

अथ यद्युपक्रमणमल्पमपि
प्रतिपाद्यवस्तुविषय भवति ।
अविवक्षितार्थविषय चरम
भवति प्रभूतमपि बाध्यमदः ॥ १२२ ॥

अथेति । अथशब्द पूर्ववत् । अल्पमप्यल्पप्रमाणोपेतमपि प्रतिपाद्यवस्तुविषय प्रयोजनवत्त्वेन प्रतिपाद्यवस्तुपरम् । तदा चरममुपसहरण प्रभूतमपि बाध्य तत्र हेतु — अविवक्षितार्थविषयमिति । प्रयोजनशून्यविषयत्वेन विवक्षितार्थत्वाभावादित्यर्थ । अद इद तस्माद्वेदान्ताना प्रतिपाद्यपरत्वात् प्रत्यक्षादीना च प्रतिपाद्यवस्तुविषयत्वाभावात् प्रत्यक्षादिबाधकत्व तेषा युक्तमिति सिद्धम् ॥ १२२ ॥

एव प्रसङ्गागत विचारं परिसमाप्य प्रकृतं वेदान्ताना प्रत्यक्षादिबाधकत्व न्यायान्तरेणाप्युपपादयति—

आसन्नवस्तुविषयेण यथाऽक्षजेन
बाधो भवत्यनुमितेर्व्यवधानयोगात् ।
प्रत्यक्त्वमात्रविषयेण तथाऽऽगमेन
युक्तोऽक्षजादिविषयावगमस्य बाधः १२३ ॥

आसन्नवस्त्विति । प्रमात्रव्यवहितवस्तुविषयेणाक्षजेन प्रत्यक्षज्ञानेन व्यवधानयोगादनुमितिविषयस्य व्यवधानसभवात् व्यवहितवस्तु-

विषयत्वादित्यर्थ । प्रत्यक्त्वमात्रविषयेणातिशयेन प्रत्यक्स्वरूपात्म-विषयेणाक्षजादिविषयावगमस्य प्रत्यक्षादिजन्यप्रपञ्चविषयज्ञानस्य लोके हि वह्न्युष्णत्वाद्यवगाहिप्रत्यक्षेण तद्विरुद्धतदनुष्णत्वादिविषयानुमितिर्बाध्यत इति सर्वसमतं तत्कस्य हेतो प्रमात्रव्यवहितवस्तु विषयतया प्रत्यक्षस्य बलत्वात् तद्व्यवहितवस्तुविषयतयानुमानस्य दुर्बलत्वात् । नन्वासन्नविषयत्वस्य प्रबलत्वप्रयोजकत्वे निकटवर्त्ति वह्न्यनुष्णत्वानुमानेऽप्यासन्नविषयत्वमस्तीति तस्य बाध्यत्व न स्यादिति चेत् । न ह्यासन्नत्व निकटदेशवर्तित्व किन्त्वव्यवधानेन प्रमातृसम्बद्धत्व तच्च मुख्यममुख्य च मुख्य त्वात्मस्वरूपस्यैव प्रमातृस्वरूपतयाऽत्यन्तसन्निहितत्वात् । अमुख्य तु प्रत्यक्षविषयघटादिवस्तुन तद्धि स्वसप्रयुक्तेन्द्रियद्वारानिस्सृतान्त करणसम्बद्धत्वेनान्त करणोपाधिकप्रमातृसम्बद्ध भवति । अनुमितौ तु विषयेन्द्रियसयोगाभावात् न तद्द्वाराप्यन्त करणोपाधिकप्रमातृसम्बन्धो विषयस्य यत्रापि चक्षु-सयुक्तवह्न्यादावनुष्णत्वाद्यनुमितिर्भवति तत्रापि नानुमितिविषयस्यानुष्णस्पर्शस्येन्द्रियसम्बन्ध इति न तद्द्वारा प्रमातृसम्बन्ध । तथा च वेदान्तानामपि सर्वान्तरप्रत्यक्स्वरूपविषयतया बलवत्ता प्रयोजकासन्नवस्तुविषयत्वस्य सत्त्वात् प्रत्यक्षादिबाधकत्वमुपपद्यत इति भाव ॥ १२३ ॥

किं च प्रत्यक्षाद्युपजीव्यवस्तुविषयत्वादपि वेदान्तानां बलवत्त्व-मित्याह—

किञ्चाऽऽम्नायवचः प्रमेयबलतः सर्वं प्रमाणान्तरं
स्वार्थं साधयतीति तत्सकलमेवाऽऽयत्तमस्मिन्भवेत् ।
यद् यत्राऽऽयतते विरोधसमये तेनास्य तद्बाधने
सामर्थ्यं न च विद्यते श्रुतिवचोबाधे यथा हि स्मृतेः॥१२४॥

किञ्चेति । आम्नायवच्च प्रमेयबलत वेदान्तप्रतिपाद्यसच्चिदानन्द-स्वरूपब्रह्मबलात् स्वार्थं स्वविषयं साधयति प्रकाशयति इति यतस्तस्मात्तत्प्रत्यक्षादिप्रमाणमस्मिन्वेदान्तप्रतिपाद्ये ब्रह्मण्यायत्तम-धीनं तादृशवस्तुप्रतिपादकवेदान्ताधीनमित्यर्थः । प्रत्यक्षादिप्रमितिर्हि प्रकाशमानैव स्वस्वविषयं प्रकाशयतीति वक्तव्यम् । अप्रकाशमाना यास्तस्या स्वविषयप्रकाशकत्वानुपपत्ते । प्रदीपादे प्रकाशमानस्यैव प्रकाशकत्वदर्शनाच्च । न च तत्प्रकाशं प्रमाणान्तरेण भवति । तत्प्र वृत्तिसमये नियमेन प्रमाणान्तरानुत्थानात् । अनवस्थानाच्च । नापि स्वत सम्भवति जडत्वात् । अत स्वत प्रकाशतत्साक्षिवेदान्तमेय ब्रह्मानुभवमहिम्नैव प्रकाशमाना स्वविषयं प्रकाशयति । ब्रह्मणश्च स्वप्र काशानुभवरूपत्वं वेदान्तैरेव सिद्ध्यतीति भवति प्रत्यक्षादिकं तादृश-वेदान्ताधीनमित्यर्थः । अस्तु प्रत्यक्षादेर्वेदान्ताधीनत्वं तथापि प्रत्य क्षादिनैव वेदान्तबाधः किं न स्यात्तत्राह—यदिति । यद्वस्तु यत्र विषये आयतते आयत्तं भवति यदधीनं भवतीत्यर्थः । तेनोपजीव्येन विरो धसमयेऽस्यायत्तस्योपजीवकस्य तद्बाधने उपजीव्यबाधने सामर्थ्यं न विद्यते तत्र दृष्टान्तमाह—श्रुतीति । यथा स्वप्रमाण्ये वेदमपेक्षमा णाया स्मृतेर्वेदविरोधे तद्बाधकत्वं नास्ति किन्तु स्वयमेव तेन बाध्यते तस्योपजीव्यतया बलवत्त्वात् । एवं प्रत्यक्षादिना न वेदान्त बाधः किन्तु तेनैव प्रत्यक्षादिबाध इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

तस्माद्वेदान्तानामुत्तरप्रमाणत्वादत्यासन्नवस्तुविषयत्वादुपजी व्यत्वाच्च तज्जन्याखण्डाकारवृत्तिः सविषयं प्रत्यक्षादिकं समूलं निवर्तयत्येवेत्युपसंहरति —

ब्रह्माज्ञानसमुद्भवं ग्रहगणं सातिग्रहं ब्रह्मणः

स्वाकारग्रहणेन वेदशिरसो जाता मतिर्बाधते ।

विद्या वस्तुबलेन जन्म लभते माया तु निर्वस्तुका
सा तामुद्भवमात्रतः क्षपयति ध्वान्तं यथा भस्करः॥१२५

ब्रह्माज्ञानेति । ब्रह्माज्ञानात्समुद्भवो यस्य स तथोक्त गृह्यन्ते एभिर्विषया इति ग्रहा चक्षुरादयस्तेषा गणा ग्रहगणा अतितरां गृह्यते बाध्यते पुरुषोऽनेनेत्यतिग्रह शब्दादिविषयस्तेन सहित सातिग्रह सविषयं समूल प्रत्यक्षादिकमिति यावत् । वेदशिरसस्तत्वमादिवाक्यात् जाता मतिरखण्डाकारवृत्ति बाध्यते । ननु वेदान्तजन्य ब्रह्मज्ञान सविलासाज्ञानबाधकमित्यनुपपन्न श्रुतवाक्यानामनुष्ठितविचाराणामप्यज्ञानतत्कार्यानुवृत्तिदर्शनादिति चेत् । न तेषा ब्रह्मैकाकारतज्ज्ञानाभावादित्यभिप्रेत्याह—ब्रह्मण स्वाकारग्रहणेनेति । अखण्ड-सच्चिदानन्दस्वरूपब्रह्मण स्वाकारत्वेन ग्रहणादखण्डसच्चिदानन्दैकाकारविषयत्वादित्यर्थ । ननु वृत्तेरप्यविद्याकार्यतया कथमेतादृशं सामर्थ्यं तत्राह—विद्येति । विद्या शाब्दात्मसाक्षात्कार वस्तुबलेन स्वविषयबलेन वस्त्वधीना हि विद्येत्यर्थ । माया तु नैवमित्याह—माया त्विति । निर्वस्तुका निस्तत्त्वा । एतदुक्त भवति—विद्या हि लक्षणावृत्त्या तत्त्वमादिशब्दाज्जायमाना यथा शब्दसामर्थ्यमेव जायते । शब्दसामर्थ्यं चाखण्डसच्चिदानन्दस्वरूपविषयमिति वस्तुस्वभावानुसारिण्येव विद्या तथा च यथा वस्त्वनुसारित्वलक्षण विद्यात्व विद्याया वस्त्वधीनमेव मायाया मायात्वन्तु न वस्त्वधीन वस्तुविपरीतरूपप्रदर्शकत्वस्यैव मायात्वात् । तथा च वृत्तेरविद्याकार्यत्वेन स्वत सामर्थ्याभावेपि स्वविषयवस्तुबलात् सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् । मायायाश्च विषयस्वभावानुसारित्वाभावेन निस्तत्त्वत्वात् । निस्तत्त्वाविद्यानिवर्त्तकत्वमुपपन्नमित्यर्थ । ज्ञानाभ्यासादिक व्यावर्त्तयति—उद्भवमात्रत इति । क्षपयति निवर्त्तयति । तत्र दृष्टान्त — ध्वान्तमिति । अन्धकार यथा सूर्य स्वोदयमात्रेणैवान्धकार निवर्त्तयति नान्यापेक्षया । एव विद्यापीत्यर्थ ॥ १२५ ॥

ननु विद्याऽविद्या निवर्त्तयतु नाम विरोधात् कर्तृत्वादिसंसारं तु कथं निवर्त्तयेत्। तस्याविद्यात्वाभावात्। विद्याया अविद्यैकनिवर्त्तकत्वादित्याशङ्क्य विद्यया अविद्याया निवृत्तौ तत्कार्यकर्तृत्वादिसंसारस्यापि निवृत्तिर्मूलच्छेदे वृक्षनाशवद्भवतीत्यभिप्रेत्य संसारं वृक्षत्वेन निरूपयति—

रागद्वेषप्रशाखं विषयगुणसमुद्भासिधीवृत्तिशाखं
धर्माधर्मप्रवृत्तिप्रचुरसुखसमुद्वेगभोगप्रवालम् ।
छिन्द्याः संसारवृक्षं निशितमतिमहाशास्त्रनिक्षेपदक्षः
प्रत्यक्तत्त्वस्थलीगं निबिडतमतमोमूललब्धप्ररोहम्॥१२९॥

रागद्वेषेति । हे शिष्य त्वं संसारवृक्षं छिन्द्या इति सम्बन्धः । संसारस्य कथं वृक्षत्वं वृक्षधर्मवत्त्वादित्याह—रागेति । रागद्वेषावेव प्रकृष्टा प्रधाना शाखा यस्य तं प्रसिद्धो हि वृक्षः प्रधानशाखयैवाविचलं तिष्ठति उत्तरोत्तरं वर्द्धते च संसारोपि रागद्वेषाभ्यामेवोत्तरोत्तरं वर्द्धते अविचलश्चेति तयोः प्रधानशाखात्वरूपणं विषयगुणसमुद्भासिधीवृत्तिशाखं विषयाः शब्दादयः गुणा इत्यगुणस्याप्युपलक्षणं शब्दादिविषयेषु समीचीनत्वेनासमीचनत्वेन च समुद्भासिन्यः प्रकाशमाना धीवृत्तय एव शाखा क्षुद्रविटपा यस्य तं शब्दादिगोचरशोभनाध्यासरूपबुद्धिवृत्तिक्षुद्रविटपमित्यर्थः । प्रसिद्धस्य वृक्षस्य क्षुद्रशाखा महाशाखाजन्या भवन्ति शब्दादिगोचरशोभनाध्यासरूपधीवृत्तयश्च रागादिमता रागद्वेषाख्यमहाशाखाजन्या भवन्तीति तासां क्षुद्रशाखात्वेन रूपणं धर्माधर्मप्रवृत्तिप्रचुरसुखसमुद्वेगभोगप्रवालंधर्माधर्मरूपा या प्रवृत्तिः तया प्रचुरौ यौ सुखसमुद्वेगौ सुखदुःखे तद्भोगस्तत्साक्षात्कार एव प्रवालं पल्लवं यस्य तं प्रसिद्धपल्लवं हि मलयानिलादिसहकारिसमागमे सति क्षुद्र

शाखाया जन्यते। सुखदु खानुभवोपि धर्मादिना शोभनाशोभनाध्यास रूपितधीवासनाया जन्यत इति तस्य प्रवालत्वरूपणम् । यद्वा प्रवाल पदेन पल्लवकुसुमफलाना त्रयाणामपि ग्रहण धर्माधर्मप्रवृत्ते प्रचुरसु खसमुद्वेगयोश्च भोगस्य च यथाक्रम पल्लवादिभावरूपणं पूर्वपूर्वस्यो त्तरोत्तरजनकत्वात् । ननु रागद्वेषादीना परमार्थत्वात्तन्निरूपितससार-वृक्षोपि परमार्थ एव । अत कथ विद्यया तन्निवृत्तिस्तत्राह—नाषडोत । अतिशयेन निविड दुरवगाह सदसदादिरूपेण विवेक्तुमशक्य यत्तमो ऽविद्यातस्मादेव मूलात्कारणात् लब्ध प्ररोह उत्पतिर्यस्य तं रागद्वेषा दीनामसङ्गे आत्मनि परमार्थतोऽसभवादाविद्यकत्वमेवेतितन्निरूपित ससारवृक्षोप्याविद्यक इत्यर्थ । ननु ससारवृक्षस्याविद्योपादानतया विद्याश्रितत्वादात्माश्रितत्वन्न स्यात्तथा च ब्रह्मण सर्वाधिष्ठानत्व प्रसिद्धिर्विरुद्ध्यते आत्माश्रयया विद्यया निवृत्तिश्च न स्यादित्या शङ्क्याह—प्रत्यक्सत्त्वस्थलागमिति । प्रत्यक्तत्त्व प्रत्यगात्मा स एव स्थली आश्रय तन्निष्ठमित्यर्थ । प्रत्यगात्मनोपि विवर्त्तमानाविद्याधिष्ठानत्व-लक्षणोपादानत्वस्य विद्यमानत्वात् सर्वाधारत्वप्रसिद्धिर्न विरुद्ध्यते । विद्याससारयो समानाश्रयत्व चास्तीत्यर्थ । अथवा ससारवृक्षस्य तमोमूलजन्यत्वे जडत्वेन चैतन्यसम्बन्धाभावादन्धीभावप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य चैतन्यसम्बन्धोप्यस्तीत्याह—प्रत्यागात । एव संसारस्य निवृत्त्युपयोगित्वेन वृक्षत्वन्निरूप्य तन्निवृत्तिसाधनमाह—नाशतेति । निशित तीक्ष्णं यन्मतिमहाशस्त्रमखण्डसाक्षात्कारलक्षणमहाशस्त्र तस्य च तैक्ष्ण्य परमसूक्ष्मब्रह्मविषयत्वात् महत्त्व च पाशुपतादि शस्त्रेणाप्यनुच्छेद्यससारमहावृक्षच्छेदकत्वात् । तस्य निक्षेपे तदुत्पादने दक्ष समर्थ । अविद्यानिवर्तनक्षमाखण्डसाक्षात्कारलक्षणमहाशस्त्र-वानित्यर्थ । अस्य च त्वमित्यनेन सम्बन्ध । एतदुक्त भवति । प्रत्यगात्मा-श्रितानाद्यनिर्वचनीयाविद्याया पूर्वपूर्वभोगवासनाकर्मचित्रभित्ते प्रथम रागद्वेषाध्यासो भवति। तत केषु चिद्विषयेष्वनित्यदु खा

शुचिषु नित्यत्वसुखत्वशुचित्वभ्रान्तिर्भवति । केषु चिद्योक्तविपरीतेषु विपरीतबुद्धि तत कर्तृत्वाद्यभिमानपूर्वक तत्तदर्थविषयप्रवृत्तिनिवृत्ती भवत ततो धर्माधर्मौ तत सुखदु खानुभव । तथा च प्रत्यग्विद्यया तदविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यरागादिनिवृत्तिद्वारा सुखदु खानुभवलक्षण स्यानर्थस्य निवृत्तिरिति छिन्द्याइत्यनेन प्रत्यक्षादिविरोधबुद्ध्यैतादृशी-बुद्धिर्न त्याज्या विरोधस्य निरस्तत्वात् । किन्तूपादेयैवानर्थनिवृत्ति फलतयेति सूचितम् ॥ १२६ ॥

नन्विन्द्रो मायाभिरि यादिवाक्यान्मायाया एव जगत्कारणत्व प्रतीयते नत्वविद्याया अविद्या च मायाया भिन्नैव अत कथ जगत आविद्यकत्ववर्णनमित्याशङ्क्याह—

प्रत्यग्वस्तुन एव तत्र विषये माया तमः कारण
ध्वान्त बीजमबोध इत्यपि गिराऽविद्यैव सकीर्त्यते ।
तस्या एव विलास एष भवता गुर्वादिभेदान्वितः
सक्लृप्तो न तु विद्यते पृथगसौ सान्ध्ये यथा धामनि ॥१२७॥

प्रत्यग्वस्तुन एवेति । प्रत्यगात्मनस्तत्त्वविषये स्वस्वरूपभूतब्रह्मणि विषये या अविद्या सैवात्माश्रयविषयाविद्यैव मायादिगिराप्युच्यते । अथवा—प्रत्यग्वस्तुनोऽविद्यैव तत्र विषये तत्र तत्र स्थले इन्द्रो मायाभि तम आसीदित्यादौ मायादिगिरोच्यते । तथा च मायाया कारण त्वोक्तौ अविद्याया एव कारणत्व पर्यवस्यति । तद्भेदश्चोपरिष्टान्निरा करिष्यते अतो नोक्तदोष इत्यर्थ । नन्वस्तु जडप्रपञ्चस्याविद्यकत्व तथापि नाद्वैतात्मसिद्धि गुरुशिष्यादिभावेन चेतनभेदस्य प्रतीयमान त्वादित्याशङ्क्याह—तस्या इति । मायादिशब्दवाच्याविद्याया एष परि-दृश्यमानविलासो विवर्त्तभूत संसार भवता गुर्वादिभेदान्वित गुरु

शिष्यादिभेदसहित कल्पित नन्वसौ गुर्वादिभेद पृथक् परमार्थतो स्तीत्यर्थ । तत्र दृष्टान्तमाह—साध्यमिति । जाग्रत्सुषुप्त्योरन्तरालवर्त्तित्वात्सन्ध्य स्वप्नं सन्ध्यसम्बन्धि सान्ध्यं भेदव्यपदेश औपचारिक धाम स्थान यथा स्वप्नस्थाने गुर्वादिना चेतनभेद प्रतीयमानोपि कल्पित एव न तु परमार्थ । एव जाग्रत्यपि ततश्च वस्तुतो जीवस्यैकत्वात् तत्त्वबोधादद्वैतब्रह्मात्मत्वमुपपद्यत इत्यर्थ ॥ १२७ ॥

इदानी गुर्वादिदृष्टान्तार्थ (१) स्पष्टयति—

मुक्तामुक्तौ विद्वदज्ञौ त्वदन्या-
वाकाशादि क्ष्मावसानं च विश्वम् ।
स्वाविद्योत्थस्वान्तनिष्पन्दन त-
द्विज्ञातव्य माग्रहीरन्यथैतत् ॥ १२८ ॥

मुक्तेति । यथाकाशादि पृथ्व्यन्त विश्व प्रामाणिकत्वेन प्रसिद्धमपि स्वाविद्योत्थस्वान्तनिस्पन्दन स्वाविद्याकल्पितान्त करणविजृम्भितमेव न तु परमार्थसत्तथामुक्तोऽमुक्त विद्वान् अज्ञ त्वमन्य इत्येतदपि स्वाविद्याकल्पितमनोविजृम्भमात्र विज्ञातव्यम्। अन्यथा परमार्थत्वेन माग्रहीरित्यर्थ । न च प्रपञ्चस्य मनोविजृम्भणत्वे पूर्वोक्तविरोध । तत्रापि मनोद्वारा अज्ञानस्य प्रपञ्चहेतुत्वेनोक्ते । अथवा—सर्वमविद्याविजृम्भितमेव । तत्र चान्त करणमपि भोक्तृकोटिनिविष्टतया भोग्यविश्वकल्पनहेतुरिति स्वान्तनिष्पन्दनमित्युक्तम् । तथा चोभयमपि विश्वहेतुरित्यर्थ ॥१२८॥

नन्वनादौ काले न कश्चिदपि मुक्त इत्यतिसाहसमस्मदादीना मुक्तिर्भविष्यतीत्यत्रानाश्वासप्रसङ्गात् गुरुशिष्यादिभावसुखित्वदु खित्वादिव्यवस्थाविलोपप्रसङ्गाच्च श्रुतिस्मृतिसिद्धा च वामदेवादीना मुक्ति तत्कथं मुक्तामुक्तादिभेद कल्पित इत्यभिप्रायेण शङ्कते—

(१) आदर्शपुस्तकेऽत्रपाठस्य त्रुटिरिव लक्ष्यते ।

कालोऽतीतोऽनादिरेष्यन्ननन्तो
मुक्तामुक्तौ तत्र पूर्वं तथोर्ध्वम् ।
तस्मादेतद्दुर्घटं शङ्कसे चे-
न्माशङ्किष्ठाः स्वप्नदृष्टान्तदृष्टेः ॥ १२६ ॥

कालोऽतीत इति । अतीतकालोनादि एष्यन्नागामी कालोऽनन्त तत्रातीतागामिकालयोर्मध्ये पूर्वमतीतकाले मुक्तामुक्तौ आस्तामिति तथोर्ध्वमेष्यत्कालेपि मुक्तामुक्तौ भविष्यत इति शेष । तस्माद्यत अनाद्यतीतकाले आगामिन्यनन्तकाले च मुक्तामुक्तावास्ता भविष्यतश्च तस्मादेतज्जगदेकजीवकमेव वस्तुत मुक्तामुक्तादिभेदस्तु मनोमात्रविजृम्भित इत्येतद्दुर्घटमसम्भवीति शङ्कसे चेत्तत्र किं मुक्तामुक्तादिभेदान्यथानुपपत्त्या जीवभेद सिषाधयिषित किं वा जीवभेदाभावे न्यायसिद्धमुक्तामुक्तभेदस्तद्व्युत्पादकश्रुतिस्मृतिसुखित्वदुःखित्वादिव्यवस्था चेत्येतत्सर्वं नोपपद्यत इति चोद्यते । आद्येपि किं पारमार्थिकजीवभेद सिषाधयिषित उतौपाधिकतद्भेद । नाद्य । तस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । द्वितीयेपि किमन्त करण जीवोपाधिरित्यङ्गीकृत्य तद्भेद सिषाधयिषित उताज्ञान नाद्य तस्य जीवोपाधित्वानुपपत्ते । अन्यथा सुषुप्तावन्त करणाभावेन तदुपाधिकजीवस्यापि नाशप्रसङ्गात् । न च सुषुप्तावप्यन्त करणमस्तीति वाच्यम् । तत्सत्त्वे प्रमाणाभावात् । न चोत्थानानुपपत्ति प्रमाण, तस्यान्यथापि सम्भवात् । न च प्राणनादिव्यापारस्तत्र प्रमाण क्रियाशक्तिभावेनापि तदुपपत्ते । प्राणस्यान्त करणभिन्नत्वाच्च । सति सपद्य न विदु स्वमपीतो भवतीति श्रुत्या सुप्तौ स्थूलोपाधिविलयप्रयुक्तसत्सपत्तिसल्लयश्रवणविरोधाच्च । अस्तु वा सुषुप्ते तत्सद्भाव प्रलये तु नैव तस्य सर्वकार्यविलयरूपत्वात् । तथा च तदुपाधिकजीवस्यापि नष्टत्वात् कृतहान्यादिदोषप्रसङ्ग । ननु तत्रापि कारणात्मना तत्सत्त्वमिति

चेद्विक्षेपशक्तिमदज्ञानाख्यकारणसद्भावव्यतिरेकेण कारणात्मना सत्त्व स्यानिरूपणात् । किंचान्त करणमपि स्वातन्त्र्येण किं चैतन्यमुपद धाति उताज्ञानोपहित । नाद्य । अज्ञानकार्यस्य तस्य स्वातन्त्र्येण चैतन्योपधातृत्वायोगात् । द्वितीये लाघवादावश्यकाज्ञानमेव जीवोपा धिरस्तु किमन्त करणस्याप्युपाधित्ववर्णनेन । नन्वाचार्याणामन्त कर णशबलिते जीववाचकाहमादिशब्दाना व्युत्पत्तिं दर्शयतामन्त करणमेव जीवोपाधिरितिसमत तत्कथमन्त करणस्य जीवोपाधित्व निराक्रियत इति चेत् न ह्यहमादिशब्दस्यान्त करणशबलिते व्युत्पत्तिप्रदर्शनमात्रे णान्त करणस्य जीवोपाधित्वमभिप्रेत भवति । व्युत्पत्तिर्हि व्यवहार-बलाद्भवति । व्यवहारश्च स्पष्टमनुभूयमान इत्यन्त करणशबलितस्य स्पष्टमनुभूयमानत्वेन तत्राहमादिशब्दाना व्युत्पत्तिरित्युच्यते न तु तस्य जीवोपाधित्वमभिप्रेत्य । न चैव सत्यहमादिशब्देन जीवमनूद्य तस्य ब्रह्मात्मत्वविधानानुपपत्ति । अज्ञानोपहितस्यैवान्त करणेनाप्यु पहिततया तदनुवादोपपत्ते । न चैव किमिति तदभिप्रायो वर्ण्यते । अन्त करणस्यैव जीवोपाधित्व तदभिप्रेत किं न स्यादिति वाच्यम् । तथात्वेऽन्त करणानामनेकतया तदुपहितजीवस्याप्यनेकत्व स्यात् । तच्च नोपपद्यते अनेकजीवत्वस्य "जीवा सर्वे त्वा प्रति प्रस्फुरन्त" [२—१४१] "किंचाज्ञानम्" [२—१५५] इत्यादिना च निराकरिष्यमाणत्वात् । न चान्त करणमेकमेवेति शङ्क्य वक्तुम् । तथात्वे कर्मफलभोगार्थमात्मन उत्क्रान्त्याद्यनुपपत्ति प्रसङ्गात् । तस्मान्नान्त करण जीवोपाधि । अस्तु तर्ह्यज्ञान तदुपाधि रित्यङ्गीकृत्य तद्भेदस्सिषाधयिषित इति चेन्न । तथात्वे उपाधेरज्ञान स्यैकत्वेन तदुपहितजीवस्याप्येकतया तद्भेदसाधनानुपपत्ते । अज्ञा नैकत्व चानुपदमेव वक्ष्यते । न चाज्ञानस्यैकत्वे तस्यैव च जीवोपा धित्वे जीवेश्वरयोरौपाधिकभेदस्याप्यनुपपत्ति उपाधिभेदाभावा दिति वाच्यम् । उपाधिभेदाभावेऽप्यज्ञानप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य जाव

तया तत्प्रतिबिम्बापेक्षितबिम्बचैतन्यस्येश्वरतया नयोर्भेदसम्भवात् । अथवा—अज्ञानं हि त्रिगुणात्मकं तत्राज्ञानस्य सत्त्वमात्रगुणावच्छेदेन ईश्वरोपाधित्वं तदुपहितेश्वरश्च तद्गुणोद्रेकसहायेन जगत्पालनादिकं करोति । गुणत्रयावच्छेदेन जीवोपाधित्वमितिभेदः । अथवा—अज्ञानं हि विक्षेपावरणशक्तिद्वयवत् तत्र तस्य विक्षेपशक्तिप्राधान्येनेश्वरोपाधित्वम् । अत एवेश्वरस्य जगदुपादानत्वविभ्रमः आवरणशक्तिप्राधान्येन जीवोपाधित्वम् । अत एव जीव आवृतस्वभावो भ्रान्त इति विभ्रमः । तथाचैकस्यैवाज्ञानस्य शक्तिभेदेनोभयोरुपाधित्वादुभयभेदः सगच्छते । नन्वेवमपि जीवभेदाभावे पूर्वोक्तसुखदुःखादिव्यवस्था मुक्तामुक्तव्यवस्था गुरुशिष्यभावव्यवस्था मुक्तत्वादिप्रतिपादकश्रुत्यादयश्च पीड्येरन् । तथा हि यदि जीवः सर्वशरीरेष्वेक एव स्यात्तदा देवदत्ते सुखिनि दुःखिनि वा यज्ञदत्तस्यापि तत्त्वापातः तदभेदात् । ननु यथा नानात्मवादिनामपि प्रतिशरीरमात्मनः एकत्वेन हस्तपादादिप्रदेशेष्वात्मनः एकत्वेपि पादावच्छेदेनकण्टकवेधादिजनितदुःखं पादावच्छिन्न एवानुभवति न हस्तावच्छिन्नः हस्ते मे वेदनेत्यनुभवात् । एवमेव जीवस्यैकत्वेपि शरीरभेदान्नैकशरीरावच्छिन्ने सुखिनि दुःखिनि वा शरीरान्तरावच्छिन्नस्य सुखित्वादिप्रसङ्ग इति चेत् नर्हि तद्वदेवाप्यननुसन्धानप्रसङ्गः अनुसन्धत्ते हि तत्र हस्तादिप्रदेशेषु विद्यमान एक मम आत्मा। पादे मे सुखन्न हस्त इति न चात्र कश्चिन्ममाऽस्मिन् शरीरे सुखमस्मिन् शरीरे दुःखमित्यनुसन्धत्ते अतो जीवैकत्वप्रयोजकानुसन्धानाभावात् न सकलशरीरेष्वेक एव जीवो भवतीति चेत् । तत्र किं शरीरविशिष्टस्य शरीरान्तरे सुखाद्यनुसन्धानमापाद्यते उत शरीरोपहितस्य किं वा तदुपलक्षितस्य । नाद्यः विशिष्टस्य जडतयानुसन्धातृत्वस्यैवाभावात् । न द्वितीयः । कर्णशष्कुलीभेदेन तदुपहितश्रोत्रभेदवत् शरीरपाधिभेदेन तदुपहितजीवस्यापि भिन्नतया तदनुसन्धानाभावोपपत्तेः । न हि वास्तवभेदाभावेनानुसन्धानापादनं

युक्तिमत् भेदमात्रस्य तद्विरोधित्वात् । अन्यथा –देवदत्ते सुश्रवसि यज्ञदत्तस्य बधिरस्यापि शब्दोपलम्भप्रसङ्ग । सर्वश्रवसा वस्तुतो भेदाभावात् । न तृतीय । जीवस्यान्त करणवच्छेदेनैव कर्तृत्व भोक्तृत्व च । तत्रा चान्त करणानामनेकत्वात् । यदन्त करणावच्छिन्नेन यत्कर्म क्रियते तदन्त करणावच्छिन्नस्य तद्वासनारब्धान्त करणावच्छिन्नस्य तत्फलभोक्तृत्व नान्यस्य धर्माधर्मौ ह्यन्त करणसमवायिनौ यदन्त करणसमवेतौ यौ तत्रैव सुखदु खे जनयत तयो स्वाश्रयमात्रसमवेत सुखदु खजनकत्वस्य परैरभ्युपगमात् । तथा चान्त करणान्तरसमवेत-धर्माधर्मफलीभूतसुखदु खयोर्नान्त करणान्तरावच्छिन्नात्मसम्बन्धिता-पादयितु शक्यते । अत एव देवदत्ते ब्रह्महन्तरि न तत्फलभोक्तृत्व यज्ञदत्तस्य नापि बहूना यागादिप्रवृत्त्यनुपपत्ति । एकस्यापि बहुतरो पाधिभेदेन भोगार्थ बहुधा प्रवृत्त्यनुपपत्ते । तथा चान्त करणावच्छिन्नस्यैव भोक्तृत्वात् । भोक्तुरेव चानुसन्धानादन्त करणाना च भिन्नत्वात् । नोपलक्षितस्यानुसन्धानप्रसङ्ग । किं च किमनुसन्धान नाम सुखादिज्ञानमात्रमुत ममेति स्वीयत्वेन, तत्परिज्ञानम् । नाद्य । तस्याङ्गीकृतत्वात् । अविद्याप्रतिबिम्बितसाक्षिणा सर्वस्यापि विषयीकरणात् । न द्वितीय । शिर पाण्यादिनिखिलावयवोपलक्षितस्यात्मनो भोगायतनैकशरीरावच्छेदवत् निखिलशरीरोपलक्षितस्य जीवस्य भोगायतनैकशरीरावच्छेदाभावेन ममेति तदनुसन्धानप्रसङ्गायोगात् । कि च यथा त्वन्मते आत्मन एकत्वपि जन्मान्तरानुभूतस्य जन्मान्तरेऽननुस्मरण शरीरभेदात् । एवमस्मन्मतेपि जीवस्यैकत्वेपि शरीर भेदात् शरीरान्तरेऽनुभूतस्य शरीरान्तरे ऽननुस्मरणमुपपद्यते । ननु तत्र जन्मान्तरत्वमेवाननुस्मरणे प्रयोजक न शरीरभेद इति चेन्न । विनिगमकाभावात् । ननु विनिगमकाभावासिद्धि एकस्मिन्नपि बाल्यकौमाराद्यवस्थाभेदन शरीरभेदे सत्यप्यवस्थान्तरानुभूतस्या वस्थान्तरे ऽनुस्मरणदर्शनादिति चेन्न । अवस्थाभेदेन शरीरभेदाभावात्

योह बाल आस स एवैतर्हि वृद्धो भवामीति शरीरविषयप्रत्यभिज्ञा दर्शनात्। नचेय भ्रान्ति बाधकाभावात्। ननु विरुद्धपरिमाणत्वेन भेदोऽनुमीयत इति चेन्न। प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधे भेदानुमानस्यानुत्थानात्। न चैव प्रदीपज्वालादेरप्येकत्व स्यादिति वाच्यम्। तत्र प्रत्यक्षेणापि भेदस्यानुभूयमानत्वात्। कि च क्वचिद्विरुद्धपरिमाणवत्त्वेपि बलवद्बाधकवशात् प्रत्यभिज्ञयैकत्वेङ्गीकृते न सर्वत्रापि मानान्तरविरोधे तदङ्गीकर्त्तव्यमिति नियम। तथा सति विरुद्धधर्मवत्तया प्रदीपादेर्भेदवत् तारमन्दादिविरुद्धशब्दाश्रयत्वेन गगनस्यापि नानात्वप्रसङ्गात्। अस्ति चात्र शरीरभेदे बलवद्बाधक शरीरकारणस्य शुक्रशोणितधातुविशेषस्य भेद तस्य चावस्थान्तरशरीरेऽभावात् प्रथमशरीरस्थ विनाशकारणाभावाच्च द्वितीयशरीरस्याकर्म्मिकत्वप्रसङ्गो विशिष्टमातापितृजन्यत्वलक्षणब्राह्मण्यादिव्यञ्जकस्य द्वितीयशरीरेऽभावेन तद्वयङ्ग्यब्राह्मण्यादेरप्यभावप्रसङ्गश्चेति। किं च न परिमाणभेदस्य स्वाश्रयभेदेन व्याप्ति। दृश्यते ह्येकस्मिन्नपि पटे सकुचिते विस्तृते च परिमाणभेद। ननु माभूत्परिमाणभेद स्वाश्रयभेदप्रयोजक गुरुत्वभेदस्तु भविष्यति। अस्ति चावस्थाभेदेन गुरुत्वभेद इति चेन्न। एकस्मिन्नपि समानपरिमाणे फलादौ कालभेदेन गुरुत्वभेदस्य सर्वानुभवसिद्धत्वान्नियनभोजकादृष्टबलेन सुवर्णादाविव गुरुत्वभेदोपपत्ते। अस्तु वा जन्मान्तरत्वमेवाननुस्मरणे प्रयोजक तच्च प्रकृतेपि सुसपाद शरीरावच्छेदेनात्मनो योन्यन्तरसम्भूतत्व हि जन्मान्तरत्वन्नाम तच्चैकजीवकानेकशरीरेष्वप्यस्तीतिकथमनुसन्धानप्रसङ्ग। तस्मात्तत्वदर्शनप्रद्वेषमात्रविजम्भितमेवैकजीववादे सर्वत्रभोगानुसन्धानप्रसञ्जनम्। ननु सुखादिव्यवस्थासम्भवेपि मुक्तामुक्तत्वव्यवस्था न सम्भवतीति चेन्न। तत्त्वज्ञानात्प्रागमुक्ति तदूर्ध्वमुक्तिरितिव्यवस्थोपपत्ते। नन्वनादौ ससारे एकस्यापि मुक्तिसम्भवे सर्वस्यापि मुक्तिप्रसङ्ग इदानीं ससारानुपलम्भप्रसङ्गश्च। नन्वनन्तजीववादिनामप्यनन्तकल्पाना

प्रतीततया प्रतिकल्प च भूयसामात्मना मुक्तत्वेन संसारानुपलम्भदोष स्तुल्य इति चेन्न। अनन्तकल्पात्ययेऽपि इदानींतनकल्पोपलम्भवदनन्ताना मुक्तावप्यमुक्तानामप्यनन्तानां सम्भवात्। न चेत पूर्वं कस्यापि मक्तिर्ना-सीदिति वाच्यम्। सर्वज्ञहिरण्यगर्भादीनामप्यमुक्तौ भविष्यन्मुक्तौ प्रत्य-याभावापातादिति चेत्। न तावदेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग एकजीव वादे ससारिण एकत्वेन सर्वपदार्थाभावेन सर्वमुक्त्य पादनस्यानवसर-दु स्थत्वात्। ननु दृश्यन्ते बहवो जीवा इति चेन्न। दृश्यमानाना शरीर तदवच्छिन्नानामजीवत्वात्। जीवस्य सतोऽविद्यावच्छिन्नस्यैकत्वात्। नापीदानी ससारानुपलम्भप्रसङ्ग। पूर्वं जीवस्य मुक्त्यभावात्। न च सर्वज्ञानामतीतानेकहिरण्यगर्भादीनामवश्यंमुक्तत्वनियम। तेषां सृज्यमानाविधकसर्वपदार्थपरिज्ञातृत्वेऽपि सर्वस्वरूपात्मपरिज्ञाने प्रमाणाभावात् तेषामैश्वर्यं च तादृशमेव नत्वनतिशयानन्दस्वरूपमुक्ति। न च भविष्यन्मुक्तौ प्रत्याशानुपपत्ति। अनेकात्मवादेऽप्यनादिकालमा रभ्य एतावन्त कालप्रयुक्तस्य स्वस्य मुक्तौप्रत्याशैव एकजीववादेऽपिशा स्त्रप्रमाण्यादेव मुक्तिसद्भावनिश्चयेन तत्प्रत्याशोपपत्ते। ननु व्यास भगवत्पादादयो मुक्त इति चेन्न। तेषामसम्सारीश्वराशतया ससारप्रस क्तेरेवाभावात्। ते हि स्वेच्छाधीनशरीरपरिग्रहा रामकृष्णादिवदी श्वरा एव सन्त ससरन्तीव तथा च स्मृतिरपि"द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्या सरूपी महामुनि। चतुर्भि सहित शिष्यै शकरोऽवतरिष्यति" इति च। तथा च तेषाममुक्तत्वेऽपि न ससारानुपलम्भप्रसङ्ग। तस्मान्न मुक्तामुक्त व्यवस्थाया असम्भव। नन्वेवमपि गुरुशिष्यव्यवस्था न सभवति। जीवस्यैकत्वात् गुरुशिष्यभावस्य भेदगर्भितत्वादिति चेन्न। जीवस्यै-कत्वेऽपि कल्पिताचार्यमादाय तदुपपत्ते। नन्वाचार्यस्य कल्पितत्वे तस्य शुक्तिरूप्यवज्जडत्वेन शिष्यतदुपसदनानुपपत्ति। शिष्यस्यापि स्वशिष्येणाचार्यत्वेन कल्पिततया तत्तच्छिष्याणामप्येवमेव कल्पितत्वेन निर्जीवक च जगत्स्यादिति चेन्न। न तावदुपसदनानुपपत्ति। कल्पि

तस्यापि विद्वत्तया परिकल्पितत्वेन शिष्यस्य तदुपसदनाद्युपपत्ते। ननु शिष्यस्य तदुपसदनादिसंभवेपि कथमाचार्यस्य कल्पितस्योपदेष्टृत्वम् न च वाच्य सर्पत्वेन कल्पितस्य दशनादिजनकत्ववद्रजतत्वेन परिकल्पितस्य कंकणादिहेतुत्ववच्च विद्वत्तया कल्पितस्य विद्योपदेष्टृत्वमिति युज्यते तु कल्पितस्यापि जडस्य बाह्यार्थक्रियाकारित्व तद्वदेवाचार्यत्वेन परिकल्पितोपि कश्चिदर्थक्रिया करोतु विद्योपदेष्टृत्वन्तु तस्य न भविष्यति। तद्धि विद्यावत एव सम्भवति न त्वविदुष। ब्रह्मसाक्षात्काराभावे ब्रह्मोपदेष्टृत्वानुपपत्ते। विद्यावत्त्वं च कल्पितस्यानुपपन्नमिति चेन्न। कल्पितविद्वत्तायास्तत्रापि सत्वात् उपदेशे हि विद्यावत्वमात्रमपेक्ष्यते। न वस्तुतो विद्यावत्वम्। स्वप्नोपलब्धपित्राद्युपदिष्टविद्याया अपि जाग्रति फलजनकत्वदर्शनात्। नापि शिष्यस्यापि कल्पितत्वेन जगतो निर्जीवकत्वप्रसङ्ग। शिष्यदेहस्यान्येन कल्पितत्वेपि तद्देहद्वारा श्रवणादौ प्रवर्त्तमानस्य तदुपलक्षितजीवस्य ब्रह्मस्वभावस्यान्येनाकल्पितत्वात्। वस्तुतस्तु नित्यशुद्धमुक्तस्वभाव सर्वज्ञ ब्रह्मैव स्वाध्यस्तानाद्यनिर्वचनीयाविद्याप्रतिबिम्बभावेन संसारमनुभवति। तद्बिम्बभावेनेष्टे। न च ब्रह्मण संसारित्वेऽपसिद्धान्त ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया मुच्यत इत्यङ्गीकारात्। तत्र कदाचित्स्वस्याविद्याकल्पितसंसारनिवृत्तये आचार्यवानित्यादिशास्त्रादविद्यानिवर्त्तकविद्याया आचार्याधीनत्वमुपश्रुत्यैकेन देहेन प्रतिबिम्बभूतं ब्रह्म श्रवणादिकमनुतिष्ठति। देहान्तरेण बिम्बभूत सर्वज्ञ ब्रह्मोपदिशतीति न विद्योपदेशानुपपत्ति। न च सर्वज्ञबिम्बचैतन्यस्यैवोपदेष्टृत्वे तस्य शिष्योपदेशात्पूर्वं स्वस्य विद्यार्थ श्रवणादिव्यापारानुपपत्तिरिति वाच्यम्। ईश्वरस्य प्रवृत्त्यनभ्युपगमात् सर्वेष्वपि हि शरीरेषु जीवचैतन्यवत् बिम्बभूतेश्वरचैतन्यमप्यन्तर्यामित्वेन सन्निहित तथा च—जीवस्य श्रवणादिशून्यप्रवृत्तावपि नोपदेष्टुरीश्वरस्य श्रवणादिप्रवृत्ति। नचैव श्रवणादिशून्यदेहेनापीश्वरस्यो

पदेष्टृत्व किन्न स्यादिति वाच्यम्। शिष्यस्य ह्याचार्यवचनविश्वासो विद्योत्पत्तावङ्ग भवति। विश्वासश्च श्रवणादिप्रवृत्तिमद्देहविशेष एव दृश्यते न तु सर्वत्र तदुपदेष्टापि कृपालुरीश्वर श्रवणादिमद्देहद्वारेणै वोपदिशति न देहान्तरद्वारेणेति न कश्चिद्दोष । न च शिष्यशरीरानु स्यूतान्तर्यामिणापि शिष्यस्य विद्योपदेश किन्न स्यादिति वाच्यम्। परमेश्वरो हि यथाशास्त्रमेव जीवमनुगृह्णाति शास्त्रं च गुरूपसदना दिपूर्वकमेव विद्याप्राप्तिमाह। गुरूपसदनादिक च देहान्तरसापेक्षमि ति नोपदेष्टुर्देहान्तरोपादानानुपपत्ति । न चैव सत्युपदेष्टुर्गुरोर्देहा भावाद्देहिनश्च जीवस्यानुपदेष्टृत्वादन्योपसदनादिनान्यस्योपदेष्टृ मित्यसामञ्जस्यापत्ति । उपदेष्टुरन्तर्यामिण स्वनियम्यजीवाभिन्न-त्वपरिज्ञानात्। तदुपसदनादिनापि स्वस्योपसन्नत्वाद्यभिमानोपपत्ते । नचैवमपि जीवस्योपदेष्टृत्वाभिमानो न स्यात् । उपदेष्ट्रीश्वराभिन्न त्वज्ञानाभावादिति वाच्यम् । उपदेष्ट्रन्तर्याम्यधिष्ठितदेहादिद्वारैवो पदेशदर्शनात्। जीवस्य च देहतादात्म्यात् भ्रान्त्या तदभिमानोपपत्ते । नचैवमपीश्वरस्य सर्वज्ञतयानधिकारिण प्रत्युपदेशानुपपत्तेरधि कारिण प्रत्युपदेशे चाधिकारिण प्रमितिजनको वेद इतिन्यायेन तदा-नीमेव तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अधिकारिणोप्यन्त करणमालिन्यादिना असभावनाग्रस्तत्वेन तदानीं तत्त्वज्ञानाभावो पपत्ते । अत एव तत्रासकृत् श्रवणादिक श्रूयते। नचेश्वरस्योपदेष्टृ त्वेऽहमेव त्वमित्युपदेशप्रसङ्ग न तु त्व ब्रह्मेतीति वाच्यम्। तदाका रज्ञानस्यैव पुरुषार्थत्वेन तथोपदेशोपपत्ते । दृश्यते च तथाप्युपदेश त्व वा अहमस्मि भगवो देवते अह वा त्वमसोति। नचान्तर्यामिण उपदेष्टृत्वे प्रमाणाभाव, "यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो वै वेदाँश्च प्रहिणोति तस्मै" "तेने ब्रह्महृदा य आदिकवय" इत्यादिश्रुतिस्मृत्यो-रेव प्रमाणत्वात्। नन्वेवमप्येकस्मिन्कालेऽनेकेषा शरीरिणा सन्यासपूर्व श्रवणादिप्रवृत्तिर्न सभवति। एकप्रवृत्त्यापि तत्फलसभवात्। न च

स्वर्गादाविवात्र फलभेदोऽस्ति। अविद्यानिवृत्तिरूपाया मुक्तेरेकरूपत्वात्। न च यथैकस्यापि प्रभोरेकग्रामे फलासंभवशङ्कया ऽनेकग्रामेष्वनेकमनुष्यद्वारा कृष्यादौ प्रवृत्तिः एव जीवस्याप्येकप्रवृत्त्या फलासंभवशङ्कयान्यद्वारापि प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। शास्त्रीयात् साधनात् फलासंभवशङ्कानुपपत्तेरिति चेन्न। शास्त्रीयं हि साधनं साङ्गमनुष्ठितमेव फलायालमिति नियमः। अङ्गं चात्रातिदुर्लभविवेकवैराग्यादिकमति दुष्करगुरुशुश्रूषादिकं च। विवेकवैराग्यादिकं च प्रतिशरीरं भिन्नमेव तदाश्रयान्तःकरणानामनेकत्वात्। तथा च फलासंभवशङ्काभावेऽप्येकस्मिन्देहे साधनापौष्कल्याशङ्कया युगपदनेकशरीरद्वारा श्रवणादिप्रवृत्तिर्युक्तैव। नन्वेवमपि मुक्तामुक्तप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोध इति चेन्न। तस्य निरसिष्यमाणत्वात्। तस्मादनुपपत्तिलेशस्याप्यभावात्। जगदेकजीवमेवेत्येतत्सुघटमेवेत्यभिप्रायेण परिहरति—माशङ्किष्ठा इति। जगदेकजीवमेवेत्यत्र त्वयाशङ्का न कर्त्तव्या। उक्तयुक्तिभिस्तत्संभवस्योपपादितत्वादित्यर्थः। युक्तिभिरुपपादितोऽप्यर्थो निदर्शनप्रदर्शनं विना न शिष्यबुद्धिमध्यारोहतीति मत्वा सकलसमतनिदर्शनप्रदर्शनमुखेन तदेव हेतुत्वेनाह—स्वप्नदृष्टा तदृष्टान्तोऽरात। स्वप्ने हि द्रष्टृपुरुषाविद्याकल्पितद्रष्टैक एव जीवः अन्ये गुरुशिष्यादिरूपेण प्रतीयमाना जीवाभासा इति सर्वसमतम्। ततश्च स्वप्ने जीवैकत्वेपि सुखित्वदुःखित्वमुक्तामुक्ताभेदगुरुशिष्यादिव्यवस्थादर्शनात् जाग्रत्यपि तथैवोपपन्नमिति न शङ्का कार्येत्यर्थः ॥ १२९ ॥

स्वप्नदृष्टान्तमेव प्रपञ्चयति—

सुप्तो जन्तुः स्वल्पमात्रेऽपि काले
कोटीः पश्यंद् वृन्तसंवत्सराणाम्।
पश्येत्कोटीरेवमागामिनां च
जाग्रत्काले योजयेत्सर्वमेतत् ॥ १३० ॥

सुप्त इति । निद्राणा स्वल्पमात्रेपि काले क्षणमात्रेपीत्यर्थ । वृत्त सवत्सराणा गतसवत्सराणा कोटी पश्येत् । एवमागामिनां सवत्सराणा कोटी पश्येदित्यनुषङ्ग । निद्राणो हि पुरुष निद्रावशेन क्षणमात्र एवातीतानेकसम्वत्सरा भविष्यन्तश्चानेके तत्र चानेके मुक्ता अनेके च मोक्ष्यन्त इति पश्यति । न च तत्रातीतानागत सवत्सरा मुक्तामुक्ताश्च सम्भवन्ति तत्र वास्तवकालाद्यभावात् वास्तवस्य च तदोपलब्धुमशक्यत्वात् । ननु तदा तस्य स्मरण भविष्यतीति चेन्न । अथ गज एतत्कालीन इत्याविद्यकगजादिविशेषण तयानुभूयमानस्य तस्य स्मर्यमाणत्वानुपपत्ते जीवस्य चैकत्वान्न वास्तवमुक्तामुक्तत्वादिसम्भव । तथा च यथा तत्र वस्तुतोऽतीता द्यभावेपि जग्राद्बोधपर्यन्त तथा प्रप्रीति एवमेव जाग्रत्यपि वस्तुतोती तागामिकालमुक्तामुक्तत्वाद्यभावेऽपि परमात्मबोधपर्यन्तं प्रतीतिमात्रेण तादृशव्यवहार उपपद्यत इति दार्ष्टान्तिकमाह—जाग्रत्काल इति । एतत्सर्वं कालातीतत्वानतीतत्वमुक्तत्वामुक्तत्वादिकं योजनीयमित्यर्थ ॥ १३० ॥

दार्ष्टान्तिक प्रपञ्चयति—

कालोऽनादिस्तत्र मुक्तः शुकादिः
कालोऽनन्तो मोक्ष्यते तत्र चान्यः ।
इत्येव ते बन्धमोक्षव्यवस्था-
संसिद्धिः स्यादापरात्मप्रबोधात् ॥ १३१ ॥

कालोऽनादिरिति । इत्यनेन प्रकारेण एव स्वप्नवत् ॥ १३१ ॥

एव जीवस्यैकत्वेप्यविद्यया सुखदु खगुरुशिष्यभावमुक्तामुक्तव्यवस्थाया स्वप्न इवातत्त्वबोधे सम्भवात् बन्धमोक्षव्यवस्था घटते अतो नाद्वितीयत्वक्षतिरित्युक्तम् । इदानी स्वमत विमलीकरणाय प्रकारान्तरेण बन्धमोक्षव्यवस्था दूषयितु मतान्तराण्युपन्यस्यति ।

तत्रादौ चैतन्याशा एत्र जोवा ते च ईश्वराद्भिन्ना चैतन्यप्रतिबिम्ब-रूपा न वास्तवभेदवन्त । अज्ञान च चैतन्याशभूतसकलजीवाश्रय ब्रह्मविषयमेक तच्च सर्वेषु जीवेषु जातिरिव व्यक्तिषु परिसमाप्य निष्ठति । तदेव बाह्याध्यात्मिकसकलानर्थप्रपञ्चहेतु । तत्र कदाचित्त त्वमस्यादिवाक्याद्यस्य तत्त्वबुद्धिरुदेति त विहायाज्ञानमन्यमाश्रयते जातिरिव नष्टव्यक्तिं विहायानष्टव्यक्तिमज्ञाने च गते तत्कार्य सकलानर्थोऽप्यस्य नश्यति ब्रह्मात्मसम्पत्तिश्च भवति अन्यश्च ससरतीत्येव केचिद्बन्धमोक्षव्यवस्थामाहु । तन्मतमनुवदति -

अज्ञान सकलभ्रमोद्भवनकृत्पिण्डेषु सामान्यव-
ज्जीवानां प्रतिबिम्बकल्पवपुषां बिम्बोपमे ब्रह्मणि ।
विद्वास पुरुष जहाति भजते विद्याविहीन नरं
नष्टानष्टमिवाऽऽत्मपिण्डमधुना जातिस्तथैके जगुः॥१३२॥

अज्ञानमिति । सकलभ्रमोद्भवनकृद्बाह्याध्यात्मिकविविधविश्वविभ्रमोत्पत्तिहेतु । पिण्डेषु गवादिव्यक्तिषु सप्तमी चाधारे सामान्यवत् गोत्वादिसामान्यवत् जीवानामिति सम्बन्धषष्ठी स चाश्रयाश्रयिभाव प्रतिबिम्बकल्पवपुषा चेतनस्य परस्याशभूताना बिम्बोपमे ऽशीभूते ब्रह्मणि विषयसप्तमी । सामान्यमिव पिण्डाश्रित ब्रह्मविषयमज्ञान जीवाश्रित तच्च सकलहेतुरित्यर्थ । तादृश चाज्ञान विद्वास ब्रह्माहमस्मीतिवृत्तिसाक्षात्कारवन्त जहाति परित्यजति विद्या तादृशवृत्तिसाक्षात्कार तद्विहीन भजते । तत्र दृष्टान्त । नष्टेति । नष्ट चानष्ट चेति समाहारद्वन्द्व आत्मपिण्ड स्वव्यक्तिं नष्ट जहाति अनष्ट भजत इति यथायोग्य सम्बन्ध इवशब्दो यथार्थ जगुरूचु ॥ १३२ ॥

अपरे पुनरेवमाहु -अज्ञानानि ब्रह्मविषयाणि प्रतिजीव भिद्यन्ते।

तानि च ससारहेतु माया चाज्ञानाद् भिन्ना । सा चेश्वराश्रया सैव प्रपञ्चहेतु । तत्र यदा यस्य तत्त्वज्ञान भवति। तदा तन्निष्ठमज्ञान नश्यति ततश्च मुक्तो भवति अन्यश्च स्वाज्ञानेन ससारतीति तन्मतमनुवदति—

अज्ञानानि बहून्यसङ्ख्यवपुषो जीवान्मुमुक्षूनपि

ज्ञानाज्ञानसमाश्रयाननुयुग तेषां च निःश्रेयसम् ।

मायामीश्वरसश्रयामनुगमात्ससारसवर्तिनी

केचिद्दैवविघातनिघ्नमनसः स्वीचक्रुरल्पश्रुताः ॥१३३॥

अज्ञानानीति । अज्ञानानि बहूनि प्रतिजीवमन्यानि स्वीचक्रु अङ्गीचक्रु । असङ्ख्यवपुष अपरिमितान् ज्ञानाज्ञानसमाश्रयान् ज्ञानिनोऽविवेकिनश्च मुमुक्षून् मोक्षेच्छूनपि जीवान् स्वीचक्रु । अनुयुगं प्रतियुग यदा तत्त्वसाक्षात्कार तदेत्यर्थ । तेषा जीवाना निश्रेयसं स्वीचक्रु । नन्वज्ञानस्य प्रतिपुरुषमन्यत्वे कथं तत्कार्यप्रपञ्चस्य साधारण्यमित्याशङ्क्याज्ञानस्य च मायाया एव साधारणेश्वराश्रिताया सर्वविश्वहेतुत्वात् प्रतिजीवमसाधारणसुखदु खादिकार्ये सहकारिमात्रत्वात् साधारण्य सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह—मायामीश्वरसश्रयामिति । ननु किं मायाया जगज्जननसामर्थ्यं स्वत न किन्त्वीश्वरसम्बन्धवशादित्याह—अनुगमात ससारसवर्तिनामिति । ईश्वरसम्बन्धात् सर्वं जगज्जननी स्वीचक्रु । मायाया अज्ञानातिरिक्तत्वे अज्ञानतदधीनमात्रविरोधिज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्पुनरपि तत्प्रयुक्तससार स्यादित्यतिकष्टतापत्त्या भ्रान्तप्रलपितमेवैतदित्यभिप्रेत्य तन्मतानुवादावसर एव तदस्वारस्य दर्शयति—दैवेति । दैवप्रातिकूल्यापहतमनस इत्यर्थ । अत एवाल्पश्रुता सकलशास्त्राश्राविण ॥ १३३ ॥

अपरे पुनरित्थं वर्णयन्ति निरवयवनिर्भेदस्वप्रकाशब्रह्माश्रित मेवाज्ञान तच्चैकमेव चाब्रह्मऽज्ञानसम्बन्धात् तत्कार्यद्वारानेकता भजते। तत्र यदा यस्यात्मनो ब्रह्मात्मज्ञानं तस्य ब्रह्माश्रित तदज्ञानन्नश्यति। यस्य तु तन्न तस्य ससारहेतुत्वेन तस्मिन्ब्रह्मण्यज्ञानं तिष्ठति। न च निरवयवे तस्मिन्नेकदाऽज्ञानभावाभावासंभव । निरवयवेप्याकाशे पक्षितदभावदर्शनादिति तन्मतमनुवदति—

आकाशे विहगोऽस्ति नास्ति च यथा तद्वत्परब्रह्मणि
स्वच्छे चिद्वपुषि स्वभावविमलेऽसङ्गे शिवे शाश्वते।
निर्भेदेऽनुदयव्ययेऽनवयवेऽविद्या भवेन्नो भवे-
दित्येवं निरवद्यमाहुरपरे पक्षव्यवस्थार्थिनः ॥ १३४ ॥

आकाश इति। विहग पक्षी स्वच्छे वस्तुतोऽविद्यादोषशून्ये अत एव स्वभावविमले स्वभावादेव कर्तृत्वादिदोषशून्ये हेत्वन्तर चाह असङ्गे रागादिदोषशून्ये शिवे सुखरूपे अनुदयव्यये आद्यन्तशून्ये अत एव शाश्वते अनवयवे निरवयवेऽविद्येति च्छेद । निरवयवे गगने एकदा पक्षितदभावदर्शनात् न निरवयवात्मन्यज्ञानतदभावानुपपत्ति दोषोपीत्यभिप्रेत्याह—निरवद्यमिति। पक्षव्यवस्थार्थिन स्वमते बन्धमोक्ष व्यवस्थार्थिन इत्यर्थ ॥ १३४ ॥

केचित्पुनरेवमूचु निरवयवे ब्रह्मण्येवाज्ञान विद्यते तत्सम्बन्धेन चात्मनोनेकात्मत्व यस्य च तत्त्वज्ञानं तस्य तदज्ञानं नश्यति अन्यस्य तत्तस्मिन् तिष्ठतीत्येतत्सर्वं तुल्य किन्त्वेकस्मिन्निरवयवे एकदा भावाभावयोर्वृत्त्यनुपपत्तेरन्त करणतदभावौ द्वारीकृत्यैवाज्ञानतद भावौ ब्रह्मणि वर्तेते न केवलम् ततश्च न भावाभावयोरेकत्र वृत्ति दोषोपीति तन्मतमनुवदति—

शुद्धे वस्तुनि यद्यपि प्रविशति ध्वान्तं मनः कारणं
स्वीकृत्यैव तथाप्युपाधिमपरं ब्रह्मस्वरूपे विशेत् ।
तत्रान्तःकरणे सुसूक्ष्मवपुषा तिष्ठद् बहिः सर्वदा
चैतन्ये तमसो नियामकमिति स्वीचक्रुरन्ये पुनः ॥१३५॥

शुद्धे वस्तुनीति । शुद्धेऽनात्माविशिष्टे वस्तुनि आत्मनि कारणं जगत्कारण ध्वान्तमज्ञान प्रविशति वर्तते यद्यपि तथापि अपरमात्मनोन्य मनोलक्षणमुपाधि स्वीकृत्यैवादायैव ब्रह्मस्वरूपे विशेत् वर्तेत । नन्वत करणस्योपाधित्वे सुषुप्त्यादौ तदभावात् तदा कथमज्ञान तिष्ठेत् । किंचान्त करणमादाय ब्रह्मण्यज्ञानप्रवेशेऽन्त करणस्यापि तदाश्रयत्व स्यादित्याशङ्का परिहरति—तत्रेत्यादिना । तत्राज्ञानप्रवेश स[illegible]न करण तमसोऽज्ञानस्य चैतन्ये नियामक आश्रयत्वनियाम[illegible]त् चैतन्यस्याज्ञानाश्रयत्वप्रयोजक स्यादित्यर्थ । सर्वदा आमोक्ष सूक्ष्मवपुषा कारणात्मना अज्ञानशक्त्यात्मना कार्यात्मना चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सुप्त्यादौ सूक्ष्मरूपेण जाग्रदादौ स्थूलरूपेण चेत्यर्थ । बहि अज्ञानाश्रयचैतन्याद्बहि, तथा च नान्त करणस्याज्ञानाश्रयत्वप्रसङ्ग न वा ब्रह्मणि सुप्त्यादावज्ञानवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थ । अत्र चान्त करण स्याज्ञानवर्त्तननियामकत्व वदतान्त करणाभावोऽज्ञानाभाववर्त्तननियामक इति सूचितम् ॥ १३५ ॥

केचित्त्वेव वदन्ति—अज्ञानमेकमेव तच्च परमात्माश्रित परमात्मा चाज्ञानवशात् कार्यद्वारेणानेकात्मकता भजते तत्र यस्य ज्ञान तस्य तदज्ञानं नश्यतीत्येतत्सर्व तुल्यमेव किन्तु विनश्यदज्ञानमशभेदेनैव नश्यति न तु सर्वात्मना एकस्य सर्वात्मना नाशेऽन्यत्र ससाराभावप्रसङ्गात् अत एव आत्मनि बन्धमोक्षव्यवस्थेति तन्मतमनुवदति—

अज्ञानि ब्रह्म बुद्धीरनुसरति ततः स्थावरं जङ्गमं च
स्वाज्ञानादेव भूत्वा क्वचिदवगतितो मुक्तमन्यत्र बद्धम् ।
तच्चाज्ञानं विनष्टं स्थितमथ च तदेवांशभेदोपपत्ते-
रेव सर्वव्यवस्था परमपुरुषगा जाघटीतीति केचित्॥१३६॥

अज्ञानीति । अज्ञानाश्रय बुद्धी अन्त करणान्यनुसरति तत्र प्रतिफलतीत्यर्थ । तत तत्र प्रतिफलनानन्तर स्वाज्ञानादेव स्थावर वृक्षादि जङ्गम मनुष्यादि भूत्वा स्थावरादिभावमापद्येत्यर्थ । क्वचि दुपाधिविशेषेऽवगतित तत्त्वसाक्षात्कारान्मुक्त भवतीति शेष । अन्यत्र तत्त्वबोधरहितस्थले बद्ध ससारि भवतीति शेष । नन्वज्ञान-नाशाभावे कथ मुक्तिस्तत्राह—तच्चेति । तद्ब्रह्माश्रित पुनरन्त करणादि-रूपेण परिणत चाज्ञानं विनष्टमवगतित इत्यनुषङ्ग । नन्वज्ञानस्य नष्टत्वे कथमन्यत्र ससारस्तस्यैकत्वादित्यत्राह—अथ च तदेव स्थितमिति । अथाप्यज्ञानस्य नष्टत्वेपीत्यर्थ । तदेवाज्ञान तिष्ठति । नन्वेकस्यैव तदा नष्टत्व विद्यमानत्व चानुपपन्न तत्राह—अंशभेदेति । अंशभेदसंभवादुप पद्यत इत्यर्थ । ततश्चैवमेव बन्धमोक्षव्यवस्था संभवतीत्याह—एवमिति । अज्ञानस्यांशभेदेन नाशानाशाभ्यामित्यर्थ । सर्वव्यवस्था बन्धमुक्त्यादिव्यवस्था परमपुरुषगा परमात्मविषया जाघटीति । भृशमुपपद्यते केचिदाहुरिति शेष ॥ १३६ ॥

केचित्त्वेवमाहु —यथा लोके दाश स्वेच्छया काश्चित् मत्स्यान् प्रति जालं प्रसारयति काश्चित्प्रति सकोचयति । एवमेवेश्वर कर्म-सहाय सन् स्वेच्छया बन्धनीं मायां काश्चिदज्ञानिनो जीवान् प्रति प्रसारयति कांश्चित् विदुष प्रति संकोचयति मिथ्या मायैव च बाह्याध्यात्मिकसकलप्रपञ्चकारणमज्ञान तु भगवत्तत्वावारकमेव न विक्षेपहेतु सा च माया सत्या वास्त्विति तन्मतमनुवदति--

बाह्याध्यात्मिकवस्तुजातजननी माया हरेर्बन्धनी
शक्तिर्दाशकजालवत्प्रसरणं प्राप्नोत्यविद्यावतः ।
जीवान्संकुचतीच्छया भगवतः सत्याऽस्तु मिथ्याऽथवा
सकोचश्च विलक्षणश्च भवतः स्वाभाविकावित्यपि॥१३७॥

बाह्याध्यात्मिकेति । बाह्य साधारण वियदादि आध्यात्मिकं प्रत्यात्मनि यत सुखदु खादि तदुभयवस्तुविशेषजननी अत एव बन्धनी जीवस्य ससारकरी परमेश्वरस्य शक्ति । अनेन मायास्वातन्त्र्य निरस्तम् । दाशकजालवत् । दाशो वागुरिक स्वार्थे क तस्य जाल वागुरा यथा मृगादीन् प्रति प्रसरण प्राप्नोति संकुचति च तद्वद्भगवत कर्मसहायस्येश्वरस्येच्छयाऽविद्यावतोऽविवेकिनो जीवान् प्रति प्रसरण प्राप्नोति । ते चेश्वरेच्छया प्रसारितमायाबन्धेनावृता सन्त स्वर्गनरकादिगर्ते पतन्ति । यदा त्वीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितयज्ञादिना तेषा भगवान् तुष्यति । तदा तत्कृपावशात् बन्धनी माया तान् प्रति सकुचति निवर्तते । ननु मायाया अज्ञानान्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्व न स्यादित्याशङ्क्य भगवदनुग्रहादेव तन्निवृत्तेरङ्गीकृतत्वादिष्टापत्ति । ज्ञानानिवर्त्यत्वेपि न क्षतिरिति परिहरति—सत्यास्त्विति । अथवेत्यना स्थाया वस्तुतस्तु सत्यैवेत्यर्थ । नन्वेव सति ज्ञानस्योपयोगो न स्यात्तस्य सत्यनिवर्तकत्वाभावादित्याशङ्क्य भगवत्समर्पितकर्मादिना शुद्धाशयस्य ज्ञानिन एव भगवदनुग्रह इत्येतावन्मात्रे तस्योपयोगात् । सत्यत्वेपि तदुपपत्तिरित्याह—सकोच इति । विलक्षण विकास अस्मि न्पक्षे एकस्य विद्यमानस्य निवृत्त्यनुपपत्ति । सकोचरूपत्वान्निवृत्ते रित्यर्थ । इत्यपि केचित्स्वीचक्रुरिति शेष ॥ १३७ ॥

मण्डनमिश्रादयस्त्वेवमाहु —विक्षेपसंस्कारलक्षणैवाविद्या सैव नि खिलजगत्कारण न तु तदुपादानभूता आमोक्ष दण्डायमाना काचि

दविद्यास्ति। सा च जीवाश्रया ब्रह्मविषया प्रतिजीवं भिन्ना च प्रवाहरूपेण चानादि ज्ञानकर्मसमुच्चयाच्च तन्निवृत्त्या मोक्ष तद्रहितानां च ससार इति तन्मतमनुवदति—

संस्कारभ्रमसन्तति प्रतिनर भिन्नां परब्रह्मणि
स्वीचक्रुर्विषये प्रवाहवपुषाऽनादि तमः केचन।
तामुच्छिद्य समुच्चयेन घटते मोक्षाय कश्चिन्नरः
कश्चित्तद्विरहेण संसरति ना जीवाश्रया सेति च॥१३८॥

सस्कारेति। सस्कार विक्षेपसस्कार भ्रमो मिथ्याज्ञानं तयो सन्तति प्रवाह तां प्रतिनर प्रतिजीव परब्रह्मणि विषये परब्रह्मविषयिणीमित्यर्थ। ननु सस्कारस्य भ्रमस्य च जन्यस्य कथमनादिप्रपञ्चकारणत्व तत्राह—प्रवाहेति। प्रवाहरूपेणानादिं प्रवाहानादित्व नाम सस्कारभ्रमान्यतरव्याप्तकालत्वम्। तथा च जगतोपि प्रवाहरूपेणैवानादित्वात्प्रवाहरूपेणानादिसस्कारजन्यत्व युज्यत इत्यर्थ। केचन्मण्डनादय। उक्तविशेषणविशिष्टां संस्कारभ्रमसन्ततिं तम स्वीचक्रुरिति सम्बन्ध। तन्निवर्त्तकमाह—तामिति। सस्कारभ्रमसन्ततिं समुच्चयेन ज्ञानकर्मसमुच्चयेनोच्छिद्य निरस्य मोक्षाय घटते मुक्तो भवतीत्यर्थ। तद्विरहेण ज्ञानकर्मसमुच्चयविरहेण ना नर जीव इत्यर्थ। सा च जीवाश्रयेत्याह—जीवाश्रयेति। सा संस्कारभ्रमसन्तति इति च स्वीचक्रुरित्यनुषङ्ग॥१३८॥

एव सप्तपक्षानुपन्यस्य तत्राद्यपक्षद्वये चाज्ञानस्य प्रत्यगात्माश्रयत्वमङ्गीकुर्वन् जीवभिन्नब्रह्मविषयत्व साधकाभावेन निराकर्त्तुं विकल्पयति—

अज्ञस्तावत्प्रत्यगात्माऽहमज्ञ
इत्येवं नः सिद्ध्यति स्वप्रकाशात्।

अज्ञात तु ब्रह्म सिद्ध्येत् कुतो वः
सम्यग्ज्ञानाद्भ्रान्तितः स्वप्रकाशात् ॥१३९॥

अज्ञस्तावदिति । अज्ञ अज्ञानाश्रय तावदिति वाक्यालङ्कारे प्रत्यगात्मा तावन्नोऽस्माकं सर्वेषा जीवानामज्ञ सिद्ध्यति । एव स्वप्रकाशादिति सम्बन्ध । एवशब्दार्थमाह—अहमज्ञ इतीति । अहमज्ञ इत्यज्ञानाश्रयत्वेन स्वस्य प्रतीचो भानादित्यर्थ । एतस्मादिति पाठ सुयोज । अज्ञातमज्ञानविषयस्तु ब्रह्म न कुत अस्मात्साधकात् सिद्ध्येदित्यर्थ । कुत शब्दपरामृष्टान्विकल्पानाह—सम्यग्ज्ञानदित । किं प्रमाणज्ञानादज्ञात ब्रह्म सिद्ध्येत् किं वा भ्रान्तिज्ञानात् । अथवा स्वप्रकाशरूपानुभवादितिविकल्पार्थ ॥ १३९ ॥

तत्राद्य दूषयति—

सम्यग्ज्ञानाद्ब्रह्मणः सिद्धिपक्षे
जाड्य तस्य स्याद्घटादेर्यथैव ।
सम्यग्ज्ञानाद्ब्रह्मणोऽज्ञानसिद्धौ
तस्यापि स्यात्सत्यता तद्वदेव ॥१४०॥

सम्यग्ज्ञानादिति । प्रमाणज्ञानादज्ञातब्रह्मण सिद्ध्यङ्गीकारे तस्य ब्रह्मणो यथा घटादे प्रमाणवेद्यत्वेन जाड्य तद्वज्जडत्व स्यादित्यर्थ । ननु भवद्भिरपि तस्य वेदान्तप्रमाणवेद्यत्वमङ्गीक्रियत इति चेन्न । स्वयप्रकाशप्रत्यगभिन्नस्य वेदान्तजन्याखण्डाकारवृत्तिमात्रविषयत्वस्यैव स्वाकारसमर्पकत्वलक्षणस्यास्माभिरङ्गीकारात् । तर्हि तादृशमेव प्रमाणवेद्यत्वमस्माभिरप्यज्ञातब्रह्मण स्वीक्रियत इति चेन्न त्वन्मते स्वप्रकाशप्रत्यगभिन्नस्य तद्विषयचैतन्यप्रकाश विना तत्सिद्ध्यनुपपत्तेरित्यर्थ । दूषणान्तरमाह—सम्यग्ज्ञानाद्ब्रह्मणोऽज्ञानसिद्धाविति ।

अज्ञानेतिच्छेद । ब्रह्मणोऽज्ञानसिद्धौ ब्रह्मविषयाज्ञानसिद्धौ तद्वत् ब्रह्मवत् अज्ञातस्य ब्रह्मण प्रमाणसिद्धौ नागृहीतेति न्यायेनाज्ञान स्यापि तस्मात्सिद्धिर्वक्तव्या । तथा च तदपि ब्रह्मवत् वास्तव स्यादित्यर्थ । ननु यथा युष्माकमज्ञानस्यानुमानादिप्रमाणगम्यत्वेपि न वास्तवत्व तद्वत्स्यादिति चेन्न । यतोऽस्माभि प्रमाणेनाज्ञानस्या भावव्यावृत्तिरेव क्रियत इत्यङ्गीक्रियते । ननु न प्रमाणेनाभावव्यावृत्ति कर्त्तुं शक्या तस्याकारकत्वाद्व्यावृत्तेरनादित्वाच्च । न चाभावव्या वृत्तिबोध क्रियत इति वाच्यम् । तत्र किं प्रमाणेनाभावव्यावृत्ति मात्रमेव बोध्यते । उत व्यावृत्तिविशिष्टमज्ञानमपि । नाद्य । केवल व्यावृत्तिरित्यप्रतीते प्रत्येतुमशक्यत्वाच्च । न हि धर्म्याद्यविशिष्टा व्यावृत्ति कचित्प्रतीयते । द्वितीयेऽज्ञानस्यापि प्रमाणवेद्यत्वममतमेवेति चेन्न प्रमाण ह्यज्ञाताशे प्रमाण्यमश्नुते न तु ज्ञाताशेप्यज्ञान च स्वप्रकाशानुभवरूपमात्माश्रित तेन सिद्धमेव अतो नानुमानादिकमज्ञानाशेपि न प्रामाण्य भजते । येनास्मन्मते तस्य प्रमाणिकत्वेन वास्तवत्वप्रसङ्ग । किन्तुभावत्वोपादानत्वाभावव्यावृत्तिमात्राश एव नैव त्वन्मतेऽज्ञातत्व ब्रह्मण केनचिन्सिद्ध तस्यैवाद्यविचारणा दित्यर्थ ॥ १४० ॥

द्वितीय दूषयति—

भ्रान्तिज्ञानाद्ब्रह्मण: सिद्धिपक्षे
तस्यापि स्यात्कल्पितत्व तमोवत् ।
अज्ञात चेद् ब्रह्म न: स्वप्रकाश
मा भाषिष्ठा: नानुभूतिस्तथा न: ॥ १४१ ॥

भ्रान्तिज्ञानादिति । भ्रान्तिज्ञानादेवाज्ञातब्रह्मण सिद्ध्यङ्गीकारे तस्य

ब्रह्मणोपि तमोवद्विशेषणीभूताज्ञानवत् कल्पितत्वं स्यादित्यर्थं । तृतीयमनूद्यासंभवेन दूषयति—अज्ञातमिति । अज्ञानविषयो ब्रह्म नो ऽस्माकं जीवानां स्वप्रकाशं चेत्स्वस्य प्रतीच प्रकाशेनैव प्रकाश इति चेत् मा संभाषिष्ठा मैव वद यतो नोऽस्माक तथा स्वप्रकाशत्वेनानुभूति अज्ञातब्रह्मण ॥ १४१ ॥

मायाऽज्ञानातिरिक्ता ब्रह्म तदाश्रय इति ब्रह्मणोमायावित्व तन्मायावित्वमपि ब्रह्मणोऽज्ञानविषयत्ववत्साधकाभावेन दूषणीयमित्यतिदिशति—

अज्ञातत्वे यानवोचाम दोषान्
मायावित्वे ब्रह्मणस्तानवेहि ।
मिथ्याज्ञानात्स्वप्रकाशात्प्रमाणा-
त्संसिद्धिः स्यात्तस्य तत्कथ्यतां नः ॥१४२॥

अज्ञातत्व इति । ब्रह्मणोऽज्ञातत्वपक्षे यान् दोषान् जडत्वापस्यादीन वोचाम तान्दोषान्मायावित्वेपि जानीहि साधकविकल्पस्यात्रापि सभवादित्यर्थ ॥ १४२ ॥

तानेव दोषान् वक्तु पूर्ववद्विकल्पयति—

मिथ्याज्ञानाद्ब्रह्मणः सिद्धिपक्षे
मायेव स्यात्कल्पितं तच्च तद्वत् ।
मानादिष्टं ब्रह्म मायावि चेन्नो
मायायाः स्यात्सत्यता जाड्यमस्य ॥१४३॥

मिथ्याज्ञानादिति । नोऽस्माक मिथ्याज्ञानातस्य मायाविब्रह्मण

ससिद्धिः स्यादथवा प्रमाणात् उत स्वप्रकाशादिति क्रमो द्रष्टव्यः। तत्केन साधनेन ससिद्धिः स्यादित्येतदाद्यपक्षद्वयं पूर्ववद्दूषयति— मिथ्याज्ञानादिति। ब्रह्मणो मायाविन तद्ब्रह्म तावदितिवाक्यालङ्कारे। तद्वदितिपाठे तद्वत् ब्रह्मवत् मायाया सत्यता स्यादिति सम्बन्धः। इष्ट सेद्धुमिति शेषः। व पूर्वपक्षिणाम्। अस्मिन्पक्षेपि मायाया सत्यता स्यात् प्रमाणगम्यत्वात्। तथा च तत्कार्यस्यापि सत्यतया निवृत्त्ययोगात्। निवृत्तावप्यात्यन्तिकनिवृत्त्ययोगात्। पुनरपि कदाचित्ससारः स्यादित्यर्थः। प्रमाणगम्यत्वादेवास्य ब्रह्मणोपि जाड्यं स्याद् घटादिवदित्यर्थः ॥ १४३ ॥

तृतीयमनुवदति—

तन्मायावि ब्रह्म चेत्स्वप्रकाशं
मायाऽपि स्याद्ब्रह्मवत्स्वप्रकाशा।
मायां पश्येद्ब्रह्म चेत्स्वप्रकाशं
तत्रापि स्यात्स्वानुभूत्या विरोधः ॥ १४४ ॥

तन्मायावीति। मायावि तद् ब्रह्म न स्वप्रकाशं चेदित्यर्थः। तत्र किं मायाविशिष्टं ब्रह्म न स्वप्रकाशम्। उत मायोपलक्षितम्। नाद्य इत्याह—मायाऽपीति। अन्यथा मायालक्षणविशेषस्यास्वप्रकाशत्वे तद्विशिष्टब्रह्मणोपि स्वप्रकाशत्वं न स्यादित्यर्थः। द्वितीयमनुवदति मायां पश्येदिति। मायासाधकं ब्रह्मैव न स्वप्रकाशं न तु मायाऽपीति चेदित्यर्थः। तत्र पूर्वोक्तमनुभवासभवमेव दूषणमाह—तत्रापीति। मायोपलक्षितं ब्रह्मैव स्वप्रकाशमित्यस्मिन् पक्षेऽपि प्रत्यगभिन्नस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया प्रतीचोऽनुभावाभावादेव विरोध इत्यर्थः ॥ १४४ ॥

अननुभवमेव व्यतिरेकदृष्टान्तपूर्वकमाह—

आत्मा मूढः स्वप्रकाशो यथायं
नैव मायि ब्रह्म नः स्वप्रकाशम् ।
अज्ञादन्यद्ब्रह्म चेत्स्वप्रकाशं
द्वे विस्पष्टे स्वप्रकाशे स्फुरेताम् ॥ १४५ ॥

आत्मेति । यथाऽयमात्मा प्रत्यगात्मा मूढ अज्ञानाश्रयस्वप्रकाश अहमज्ञ इतिस्वानुभवगम्य एव मायि मायावि ब्रह्म न स्वप्रकाश स्वानुभवगम्य न भवतीत्यर्थ । ननु प्रत्यगात्मवद् ब्रह्मापि न स्वप्रकाशमेवेति वदन्त प्रत्याह—अज्ञाद यदिति । अज्ञादज्ञानाश्रयात्प्रतीच यद्यज्ञानाश्रयप्रत्यगात्मव्यतिरेकेण मायावि ब्रह्मापि न स्वप्रकाश स्यात् स्वानुभवेन प्रतीयात् तदास्माक शास्त्रश्रवणविधुराणामपि प्रत्यक्षेणानुभूयमानवस्तुद्वयवदज्ञमायाविनोरुभयोरपि विविक्तत्वेनाप रोक्षप्रतीति स्यादित्यर्थ ॥ १४५ ॥

ननु पुरुषान्तरसवेदनस्य स्वप्रकाशत्वेपि पुरुषान्तरेण स्पष्ट स्वानुभवेनागृह्यमाणत्ववद् ब्रह्मण स्वप्रकाशत्वेप्यस्माभिरप्रतीयमान तया विस्पष्टमुभयप्रतीतिर्नास्तीति चेन्न—स्वप्रकाशत्व हि स्वस्य प्रतीच प्रमाणान्तर विना प्रकाशमानत्व तच्च पुरुषान्तरसवेदनेऽप्यस्ति तस्य स्वविषयप्रमाण विना तदाश्रयप्रत्यगात्मन प्रकाशमानत्वात् । ब्रह्म च 'प्रमाणान्तर विना प्रतीचो न प्रकाशत इति न तत्स्वप्रकाशम् । ननु प्रमाण विना स्वस्य प्रकाशमानत्वमेव स्वप्रकाशत्व न प्रतीच इति चेन्न—तथात्वे घटादेरपि स्वात्मान प्रति स्वय न प्रकाशत इत्यत्र मानाभावेन तस्यापि स्वप्रकाशत्वप्रसङ्गादित्यर्थ । तस्मात्प्रमाणाभावात् प्रत्यग्भिन्नस्य ब्रह्मणोऽज्ञानविषयत्व मायावित्व चानुपपन्नमिति न तद्भेद प्रामाणिक इति भाव । एव ब्रह्मणो जीवभिन्नत्वे जीवस्य साधकप्रमाणाभावेन ब्रह्मणोऽज्ञातत्व मायावित्व च न

सिद्ध्यतीत्युक्तम्। इदानीं ब्रह्मणो भिद्यमाना जीवा ब्रह्मणा ज्ञायन्ते। उत न। नाद्य । तेषां जडत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीय । ब्रह्मणोऽसर्वज्ञत्व प्रसङ्गादित्यतोऽपि जीवब्रह्मभेद प्रामाणिको न भवतीत्यभिप्रेत्याह—

ज्ञायन्ते चेद्ब्रह्मणा जीवभेदा
जाड्य तेषां कुड्यवन्निर्विवादम्।
न ज्ञायन्ते ब्रह्मणा चेत्तदानीं
सर्वज्ञत्वव्याहतिर्दुर्निवारा ॥ १४६ ॥

ज्ञायन्ते चेदिति। जीवभेदा भिद्यन्त इति भेदा भिद्यमानजीवा इति यावत्। जाड्य स्यादिति शेष । सर्वज्ञत्वव्याहतिर्ब्रह्मण इति शेष । साधकाभावेन भिद्यमानजीवानामसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४६ ॥

ननु साधकाभावोऽसिद्ध भिद्यमानजीवाना स्वयप्रकाशत्वादेव सिद्धिसंभवादिति शङ्कते—

जीवा एते स्वप्रकाशस्वभावा
निर्भासन्ते ब्रह्मणश्चेद्विभक्ताः।
तेषां भेदः स्वप्रकाशो न वा स्या-
द्दोष ब्रूमो दुर्निवार द्विधाऽपि ॥ १४७ ॥

जीवा एत इति। ब्रह्मणो विभक्ता भिन्ना स्वप्रकाशस्वभावा इति हेतु गर्भित विशेषण यत स्वप्रकाशा अतो निर्भासन्ते प्रकाशन्ते चेदिति सम्बन्ध तत्र किं जीववज्जीवनिष्ठभेदोऽपि स्वप्रकाश उत नेति विकल्प्योभयथापि दोष वक्ष्यामीति प्रतिजानीते—तेषामिति। जीवानां भेद ब्रह्मप्रतियोगिक द्विधापि पक्षद्वयेपीत्यर्थ ॥ १४७ ॥

आद्ये दोषमाह—

तेषां भेदः स्वप्रकाशो यदीष्टः
सत्यत्व स्यात्तस्य तेषां तथैव ।
वेद्योऽभीष्टस्तद्विभागो यदि स्या-
त्तानज्ञात्वा तद्विभागो न वेद्यः ॥ १४८ ॥

तेषामति । यदि ब्रह्मप्रतियोगिकजीवभेद स्वप्रकाश स्यात्तदा जीवाना तेषा यथा सत्यत्व तद्वत्तस्य भेदस्यापि सत्यत्व स्यात् । न च सत्यत्वमिष्टमेवेत्यपि शङ्क्यम् । तत्त्वमाद्येकत्वश्रुतिविरोधात् । नात्र का चनभिदास्ति नैवात्र काचन भिदास्ति । अत्र भिदामिव मन्यमान शतधा सहस्रधा भिन्न मृत्यो स मृत्युमाप्नोतीति भेदनिषेधश्रुति-विरोधाच्च । स्वप्रकाशस्य चैतन्यात्मत्वनियमेन भेदत्वानुपपत्तेश्चे त्यर्थ । द्वितीयमनुवदति—वेद्य इति । तद्विभाग जीवनिष्ठभेद । भेदो हि धर्म्यादिविशिष्ट एव ज्ञायते । केवलभेदमात्रस्य क्वचिदप्यप्रतीते । जीवाना च धर्मिभूताना प्रतियोगिब्रह्मणश्च स्वप्रकाशकत्वान्न भेद-प्रकाशकप्रकाश्यत्व सभवतीति धर्मिज्ञानाभावात् भेदज्ञानमपि न सभवतीति तत्र दूषणमाह—तानज्ञात्वति । तान् धर्मिभूतजीवान् ब्रह्म चाज्ञात्वा भेदप्रकाशकमानेनेत्यर्थ ॥ १४८ ॥

एव जीवब्रह्मभेदे जीवाना ब्रह्मासिद्धि ब्रह्मणश्च जीवासिद्धि सिद्धौ वा जडत्वादिप्रसङ्ग इति दूषणमुक्त जीवाना परस्परभेदेपि परस्परासिद्धि सिद्धौ वा जाड्याद्यापत्तिरिति दूषण वक्तु पूर्ववत् विकल्पयति—

जीवाः सर्वे त्वां प्रति प्रस्फुरन्तः
सम्यग् ज्ञानात् प्रस्फुरन्ति स्वतो वा ।

यद्वा मिथ्याज्ञानसामर्थ्यतोऽमी
पक्षः कस्ते रोचते ब्रूहि तन्मे ॥ १४९ ॥

जीवा इति । त्वामितिप्रतिवादिन प्रत्युक्ति । यदि जीवा परस्पर भिन्ना इति ब्रूषे तर्हि किं त्वया न ज्ञायन्ते उत ज्ञायन्ते । नाद्य तानज्ञात्वा तद्भेदस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन परस्पर भिन्ना इत्युक्त्यनुपपत्ते ज्ञायन्ते चेत् किं ज्ञायमाना जीवा प्रमाणेन त्वया ज्ञायन्ते, उत स्वत, किं वा भ्रान्त्या, एषु पक्षेषु मध्ये क पक्ष ते तुभ्य रोचते त पक्ष ब्रूहि तत्र दूषण वदाम इत्यर्थ ॥ १४९ ॥

पक्षत्रयेपि दूषण क्रमेण दर्शयति—

सम्यग्ज्ञानाज्जीवभेदप्रसिद्धा—
वद्वैतत्वं ब्रह्मणो न प्रसिध्येत् ।
जीवाः सर्वे मां प्रति स्वप्रकाशा
इत्युक्तिस्ते स्वानुभूत्या विरुद्धा ॥ १५० ॥

सम्यग्ज्ञानादित्यादिना उपेय इत्यन्तेन । यदि परस्पर भिन्ना जीवा त्वया प्रमाणेन ज्ञायन्ते तदा ब्रह्मण सजातीयादिभेदराहित्यलक्षण-मद्वयत्व श्रुतिप्रमित न सिद्ध्येत् । जीवाना च जाड्य स्यात् । यदि त्वया स्वत एव ज्ञायन्ते इदमतिसाहसवचन नह्यन्योऽन्येन स्वतोऽनुभूयते । यदि त्वया भ्रान्त्या ज्ञायन्ते तर्हि भ्रान्तिसिद्धस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वादेकत्वमेव परिशिष्यत इत्यस्मत्पक्षकुक्षिनिक्षेपे जीवाना बाध्यत्वं स्यादित्यर्थ ॥ १५० ॥

भ्रान्तिसिद्धस्य बाधे दृष्टान्तमाह—

मिथ्याज्ञानाज्जीवभेदप्रसिद्धौ
सम्यग्ज्ञानाद्बाध एवाभ्युपेयः ।
मिथ्याज्ञानाद्रज्जुसर्पः प्रसिद्धः
सम्यग्ज्ञानात्तस्य बाधोऽपि सिद्धः॥ १५१ ॥

मिथ्याज्ञानादिति । सम्यगज्ञानात् रज्जुतत्त्वज्ञानात् ॥ १५१ ॥

यत्पुनरुक्त प्रतिबिम्बकल्पवपुषामित्यादिना जीवेश्वरयोरशाशित्वमिति तत्तु तृतीयाध्याये निराकरिष्यते । यत्पुनर्मण्डनादिमत विक्षेपसस्कारभ्रमलक्षणैवाविद्येति तदसत् । सुषुप्त्यादौ भ्रमाभावात् सस्कारस्य च रजतादिसस्कारवत् तत्त्वप्रकाशप्रतिबन्धकत्वायोगादहमज्ञ इत्यज्ञानानुभवविषयत्वायोगाच्च । यत्तु समुच्चयेन मुक्तिरिति तन्मतं तत्तु प्रथमाध्याये निराकृत निराकरिष्यते च तस्मादाद्यपक्षद्वयमन्त्यपक्षद्वय चानुपपन्नमिति सिद्धम् । यत्पुनर्मतान्तर ब्रह्माश्रितमेकमेवाज्ञान पुरुषभेदेन स्थितिनाशाभ्या बन्धमोक्षव्यवस्थाहेतुरिति तद्दूषयति—

एकोपाधावेकवस्तुप्रसिद्धौ
भावाभावौ नेक्षितौ क्वापि लोके ।
पत्त्यादीनामस्तिता नास्तिता च
व्योम्न्येकस्मिन्नप्यवच्छिन्न एव ॥ १५२ ॥

एकोपाधाविति । एकस्मिन्नधिकरणेऽवच्छिन्नप्रदेशभेदशून्ये एकवस्तुप्रबन्धावेकवस्तुसम्बन्धिनौ नेक्षितौ न दृष्टौ । लोके हि निरवयवे एकत्र वस्तुन्येकस्य वस्तुनो भावाभावौ एकदा न क्वापि दृश्येते । तथा च निरवयवब्रह्माश्रितस्याज्ञानस्यैकस्य एक प्रति निवृत्तौ सर्वस्यापि

निवृत्ति अन्य प्रति तदनिवृत्तौ वा मुक्तस्यापि तदनिवृत्तिप्रसङ्ग । यत्पुनरत्र तेन दृष्टान्ततयोक्तमाकाशे विहगतदभावौ दृष्टाविति तद् प्यसप्रतिपत्या दूषयति—पक्ष्यादीनामिति । अस्तिता सद्भाव नास्तिता अभाव पक्ष्यादिसद्भावाभावौ चैकस्मिन्ननवच्छिन्ने व्योम्नि न किन्तु व्यवच्छिन्ने केन चिदवच्छिन्न एवेत्यर्थ ॥ १५२ ॥

ननु किमवच्छेदक उपाधि सर्वगत उत परिच्छिन्न आद्ये तदुप हितवृत्ती पक्ष्यपि सर्वत्रोपलभ्येत। द्वितीये अवच्छेदकोपाधितदभावौ केवले गगने वर्त्तेते उतोपहिते । आद्ये पक्षितदभावयोरेव तथात्व-मस्तु किमनुपलभ्यमानोपाधिकल्पनया द्वितीये किन्तेनैवोपाधिना-वच्छिन्ने उत पाध्यन्तरेण । आद्ये आत्माश्रय स्यादित्यभिप्रेत्याशङ्कते—

सोऽवच्छेदोऽप्यस्ति नास्त्यम्बरे च
तत्रान्वेष्यः सोऽप्यवच्छिन्नभावः ।
सोऽवच्छेदोऽप्यस्ति नास्त्यम्बरे चेद्
वाढ तस्मिन्सोऽप्यवच्छिन्न एव ॥ १५३ ॥

सोऽवच्छेद इति । द्वितीयमादाय परिहरति—तत्रेति । आकाशे कोऽ प्यवच्छिन्नभाव येन केनाप्यवच्छिन्नमित्यर्थ । ननु तदुपाधिसद्भा वाभावौ पूर्वोपाध्यवच्छिन्ने वर्तेते उतोपाध्यन्तरेण आद्येऽन्योन्याश्रय स्यादित्यभिप्रेत्याशङ्कते—सोऽवच्छेदोपाति । द्वितीयमादाय परिहरति—वाढमिति । वाढमित्यनेनावच्छिन्ने वृत्तिरङ्गीकृता। अन्योऽन्याश्रयदोषस्य तस्मिन्नित्यादिना परिहार । तस्मिन्नाकाशे कोप्यवच्छिन्नभाव अन्वेष्य इत्यनुषङ्ग । ननु तदुपाधिसद्भावाभावावपि किं प्रथमोपाध्य वच्छिन्ने वर्तेते उतान्येन चतुर्थादिना । आद्ये चक्रकापत्ति स्या दित्याशङ्का द्वितीयपक्षमादाय परिहरति—सोपीति । स —तृतीयोपाधि अवच्छिन्ने चतुर्थादिनेति शेष ॥ १५३ ॥

एवं सत्यनवस्था स्यादिति शङ्कते—

नन्वेवं स्याद् दुर्निवाराऽनवस्था
बाढं का नो हानिरिष्टैव साऽपि ।
कर्मोद्भूतं नः शरीरं शरीरा-
त्कर्मोद्भूतिस्तत्र किं नेष्यते सा ॥ १५४ ॥

नन्वेवमिति । एकत्र भावाभावयोर्वृत्त्यनुपपत्ते । वृत्तौ वा तदुपजीविनो विरोधमात्रस्य दत्तजलाञ्जलित्वप्रसङ्गादनवस्थाया न दोषत्वमित्यभिप्रेत्यानवस्थामङ्गीकरोति—बाढं का नो हानिरिति । नन्वेवं सति कुत्राप्यनवस्थाया दोषत्वन्न स्यादिति शङ्कनीयं प्रामाणिकाप्रमाणिकत्वेन व्यवस्थोपपत्तेरित्यर्थ । न केवलमस्माभिरेवैवमुच्यते किन्तु सर्वैरपि प्रामाणिक्यनवस्थाङ्गीकृतैवेत्याह—इष्टैवेति । सा प्रामाणिक्यनवस्था कुत्रेष्टेत्याशङ्कयोदाहरणं दर्शयति—कर्मोद्भूतमिति । नः शरीरं कर्मोद्भूतं शरीराच्च कर्मोद्भूतिः । तत्रैव सति साऽनवस्था । एतदुक्तं भवति । अस्माकं हि शरीरमस्मद्भोगहेतुत्वेनास्मत्कर्मोपार्जितमिति सर्वैर्वक्तव्यम् । कर्म चास्मच्छरीरारब्धमेवास्मदीयं सदस्मद्देहारम्भकं भवति । तत्र चात्माश्रयादिदोषपरिहाराय तत्तद्देहानां तत्तत्कर्मणां च पूर्वपूर्वतत्तत्कर्मारब्धदेहारब्धत्वेऽनवस्था भवति । सा च प्रामाणिकत्वादेव यथा न दोषाय एवमवच्छेदपरम्परापीत्यर्थ । न चावच्छेदकान्तरस्यात्रानुपलम्भ । सावित्रप्रकाश तदवयवानामेव सत्त्वादिति भाव । एतच्च परभीत्योक्तम् । वस्तुतस्तु गगनस्य निरवयवत्वमेवासम्मतं पञ्चीकृतत्वेन सावयवत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ १५४ ॥

एवमेकत्रैकस्य वस्तुनो भावाभावावनुपपन्नाविति ब्रह्मण्यज्ञान

तदभावौ न सम्भवत इत्युक्तमिदानीं प्रमाणाभावाच्च नाज्ञानतदभावौ ब्रह्मणि सिध्यत इत्यभिप्रेत्याह—

किञ्चाज्ञानं ब्रह्मणोऽप्यस्ति नास्ती
त्येतत्कस्मात्त्वं विजानासि हेतोः।
मूढोऽस्मीति प्रत्ययादस्ति बुद्धि-
र्मुक्ते दाहान्मोहनास्तित्वबुद्धिः ॥ १५५ ॥

किञ्चेति। कस्माद्धेतो साधकान्न कस्मादपीत्यर्थ। पृष्ट मत्वोत्तरमाह—मूढ इति। अस्तिबुद्धि अस्तितबुद्धि दाहान्निवृत्ते शुकादि मुक्त्यनन्तरमपि ब्रह्मविषयाज्ञानस्यामुक्तेन मूढोहमित्यनुभवात् मुक्तेन चाज्ञानस्य निवृत्ततया तदभावानुभावात् न विद्वदविद्वत्प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमित्यर्थ ॥ १५५ ॥

मुक्तामुक्तभेदस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् न तदनुभवाभ्यामज्ञानस्य भावाभावौ सिद्ध्यत इत्यभिप्रेत्य मुक्तामुक्तभेदाङ्गीकारेप्यमुक्तत्वेन त्वया मूढोहमित्यज्ञानस्यानुभूयमानत्वात् तत्सद्भावोस्तु मुक्तेऽज्ञान नष्टमित्येतत्कथ त्वया ऽवगतमिति पृच्छति—

मुक्तेऽज्ञानं दग्धमित्येतदेव
कस्माद्धेतोर्वेत्सि तत्कथ्यतां नः।
मिथ्याज्ञानात्स्वप्रकाशात्प्रमाणा-
न्मुक्तेऽज्ञानं दग्धमित्यस्य सिद्धिः॥ १५६ ॥

मुक्तेऽज्ञानमिति। अज्ञानमिति च्छेद। किं शब्दसूचितान् विकल्पा न्दर्शयति—मिथ्याज्ञानादिति। मुक्तेऽज्ञान नष्टमित्यस्य ज्ञान कि प्रमाणात् भवति। उत मिथ्याज्ञानात्। उत स्वप्रकाशादिति विकल्पक्रमो द्रष्टव्य ॥ १५६ ॥

त्रिष्वपि क्रमेण दूषणमाह—

सम्यग्ज्ञानान्मुक्तिसिद्धिर्यदीष्टा
नून मुक्तः कुड्यवत्ते जडः स्यात् ।
मिथ्याज्ञानान्मुक्तिसिद्धिर्यदीष्टा
स्रक्सर्पादिर्मुख्य एवैष मुक्तः ॥ १५७ ॥

मुक्तो मह्यं स्वप्रकाशश्चकास्ती-
त्येषा वाणी स्वानुभूत्या विरुद्धा ।
न ह्यश्रुत्वा शास्त्रमेतन्मनुष्यः
कश्चिज्ज्ञानात्येष मुक्तः शुकादिः ॥ १५८ ॥

सम्यग्ज्ञानादित्यादिना विरुद्धेत्यन्तेन । मुक्तेऽज्ञान नष्टमित्यस्य प्रमाणादिगम्यत्वे विशेषणीभूतमुक्तस्यापि प्रमाणादिगम्यत्व वक्तव्यम् । तथा च तस्य प्रमाणगम्यत्वे जाड्य भ्रान्तिगम्यत्वे स्रक्सर्पतुल्यत्व स्वप्रकाशगम्यत्वे स्वानुभवविरोध । अन्यस्यान्य प्रति स्वप्रकाशत्वानुपपत्तेरित्यर्थ । अनुभवविरोधमेव स्पष्टयति—नह्यश्रुत्वेति । शुकादिर्मुक्त इत्येतच्छास्त्रं शुकादिमुक्तिप्रतिपादकशास्त्रमश्रुत्वा कश्चिज्ज्ञानाति न हीति सम्बन्ध । तथा च मुक्त स्वप्रकाश इत्येतदनुभवविरुद्धमित्यर्थ । तस्मात्तत्तृतीयपक्षोपि न साधुरिति सिद्धम् ॥ १५७ ॥ ॥ १५८ ॥

यत्पुनरन्यन्मतमन्त करणोपाधिद्वारा ब्रह्मण्यज्ञानमन्त करणाना चानेकत्वात् बन्धमुक्तिव्यवस्थेति तद्दूषयितुमनुभाषते—

ताटस्थ्येनोपाधिमादाय मोह-
श्चैतन्येऽस्मिन्स्वप्रकाशे प्रविष्टः ।

तेनेह स्याद्बन्धमोक्षव्यवस्थे

त्युक्तं यत्प्राग्दूषणं तस्य विद्धि ॥ १५६ ॥

ताटस्थ्येनेति । ताटस्थ्येनाश्रयस्वरूपाननुप्रविष्टतयोपाधिमन्त करण लक्षणम्,एतेनोपाधिभेदेन। इह अस्मिन्पक्षे जीवेष्विति वा तन्मतमनूद्य तत्र दूषण प्रतिजानीते दूषणमिति ॥ १५६ ॥

तस्य मतस्य दूषणमेवाह —

ताटस्थ्येनोपाधिरङ्ग यदि स्या-

न्मोहाविष्टे ब्रह्मणि स्वप्रकाशे ।

अग्निक्षेपस्योल्मुकं यद्वदेव

मोहस्य स्यान्न प्रदेशस्थितत्वम् ॥ १६० ॥

ताटस्थ्येनोपाधिरङ्गमिति । अङ्ग द्वार मोहाविष्टे मोहप्रवेशेऽग्निक्षेपस्य ग्रहादावग्निप्रवेशस्य यद्वदग्निक्षेपस्योल्मुक ताटस्थ्येनाङ्गमेव स्वप्रकाशे ब्रह्मणि मोहाविष्टे उपाधिस्ताटस्थ्येनाङ्ग यदि स्यादिति सम्बन्ध । अन्त करणद्वारा ब्रह्मण्यज्ञानमिति कोऽर्थ —किमन्त करणोपहित इति किंवान्त करणसम्बन्धिनीति । नाद्य । अन्त करणस्याल्पत्वेन तदुपहितचैतन्यस्यापि परिच्छिन्नतया तन्मात्राश्रितादेकस्मादज्ञाना त्सर्वेषा ससारानुपपत्ते । द्वितीये तु न देशवृत्तित्व तथा चैकस्मिन्नेव भावाभावौ स्यातामित्यर्थ ॥ १६० ॥

प्रवेशद्वारीभूतस्याश्रयप्रदेशनियामकत्वाभावे दृष्टान्तमाह —

अग्निः क्षिप्तो ह्युल्मुकेन प्रदेश-

मात्रव्याप्तिं वर्जयित्वा समस्तम् ।

वेश्म व्याप्नोत्येवमेवेह कृत्स्न
ब्रह्म व्याप्नोत्याधिनाऽस्तं तमोऽपि ॥ १६१ ॥

अग्निरिति। आधिना- उपाधिना क्षिप्त अस्त प्रवेशित इति यावत्। यथा वेश्मादावुल्मकेन प्रक्षिप्तोऽग्निर्नोल्मुकसम्बन्धप्रवेशमात्र व्याप्नोति किन्तु सर्वमेव वेश्म तद्वदन्त करणोपाधिना ब्रह्मणि प्रविष्टो मोह तत्सम्बन्धप्रदेशमेव न व्याप्नोति किन्तु समस्तमपि ब्रह्म तथा चैकत्रैव भावाभावयोर्वक्तव्यत्वात् । तयोश्च निर्द्धारमयोगात् ? चतुर्थोप्यनुपपन्न इत्यर्थ ॥ १६१ ॥

य पञ्चम पक्ष अज्ञानस्यैकस्यैवाशभेदेन नाशानाशाविति सोपि नाज्ञानस्याशभेदाभावात् "मुक्तेऽज्ञान नष्टम्" इत्यत्र साधकानिरूपणेन तृतीयपक्षोक्तदोषानुषङ्गाच्चेत्युपेक्षितं तन्मतम् । तस्मान्मुक्तादिभेदस्य प्रमाणिकत्वासंभवात् सत्यज्ञानानन्दानन्तात्मकं ब्रह्मैव स्वाश्रयानाद्यनिर्वचनीयया विद्ययैकधाजीवभावमापद्य त्वद्रूपेण स्थित्वा स्वाज्ञानकल्पितान्मुक्तादिजीवभेदान् स्वप्न इव पश्यति । अतो न त्वत्तोऽन्य कश्चिज्जीवोस्ति तथा च न बन्धमुक्तिव्यवस्थानिरूपणायासेन मन खेदनीयमित्यभिप्रेत्योपसहरति—

तस्माद्ब्रह्माविद्यया जीवभाव
प्राप्याऽऽसित्वा तावके तु स्वरूपे ।
त्वच्चित्तेन स्पन्दितं जीवजात-
माकाशादि क्ष्मावसान च पश्येत् ॥ १६२ ॥

तस्माद्ब्रह्मेति । तस्मान्मुक्तामुक्तादिभेदस्य प्रामाणिकस्य वक्तुमशक्यत्वात् तावके त्वदीये स्वरूपे आसित्वा स्थित्वा त्वद्रूपेण

स्थित्वेत्यर्थ । त्वच्चित्तेन त्वदज्ञानेन चेत्यपि द्रष्टव्यम् । त्वपद शिष्यवाचि । स्पन्दित कल्पित पश्येत् पश्य ॥ १६२ ॥

ननु सर्वस्यापि जीवजातस्य शिष्याविद्याकल्पितत्वे आचार्याभावाद्विद्यायाश्चाचार्यवानित्यादिनाचार्यहेतुकत्वश्रवणाद्विद्याप्राप्ति शिष्यस्य न स्यादित्याशङ्क्य विद्यायामाचार्यमात्रस्यैवापेक्षितत्वात्कल्पिताचार्यस्य च तत्रापि सत्त्वात् तस्यापि वेदादिवद्विद्याहेतुत्वसंभवाच्छिष्यस्य विद्यावाप्तिर्भवत्येवेत्याह—

स्वीयाविद्याकल्पिताचार्यवेद-
न्यायादिभ्यो जायते तस्य विद्या।
विद्याजन्मध्वस्तमोहस्य तस्य
स्वीये रूपेऽवस्थितिः स्वप्रकाशे ॥ १६३ ॥

स्वीयेति। वेदादयस्तु दृष्टान्ततयोपात्ता न्यायो युक्ति आदि पदेन निदिध्यासनादिक गृह्यते। ननु विद्या जायता न हि तावता पुरुषार्थ तस्या सुखदुःखावाप्तिपरिहारयोरन्यतरत्वाभावादित्यत्राह-विद्याजन्मेति । विद्योत्पत्तिमात्रेण ध्वस्तो मोहो यस्य शिष्यस्य स तथोक्त ॥ १६३ ॥

एव सत्यादिस्वरूपब्रह्माश्रयविषयमेवाज्ञानं तच्चैकमेव तद्विलास एव सर्वोऽपि प्रपञ्च इत्युक्तम् । इदानीमाचार्यग्रन्थेषु क्वचित् कस्याविद्या यस्त्व पृच्छति तस्य तवेति वदाम इत्यादिना जीवाश्रितमज्ञानमिति प्रतीयते । तद्विरुद्धमिदमज्ञानस्य ब्रह्माश्रयत्वकथनमित्याशङ्क्याचार्यवचनस्याभिप्राय दर्शयति—

अज्ञानि ब्रह्म जीवो भवति भवति च स्पष्टमज्ञानमस्य
प्रागस्पष्टं सदन्तःकरणनिपतितज्योतिराभासयोगात्।

चैतन्यैकप्रतिष्ठं स्फुरति न हि तमस्तादृशं यादृशं तद्बुद्धिस्थाभासनिष्ठ स्फुरति तदुचितं जीवमौढ्याभिधानम्
॥ १६४ ॥

अज्ञानि ब्रह्मेति । अज्ञान्यज्ञानाश्रय अस्य जीवस्य प्रागन्त करण सम्बन्धात्प्राक्सुषुप्त्यादौ अस्पष्टमहमज्ञ इति व्यवहारानर्हेऽन्त करणनिपतितज्योतिराभासयोगात् अन्त करणे प्रतिबिम्बित यत् ज्योतिश्चैतन्य तस्य य आभासो व्याप्ति तद्योगादन्त करणगतो यो ज्योतिराभास चैतन्याभास तत्सम्बन्धादिति वा ब्रह्मैव ह्यज्ञानाश्रय स्वाज्ञानोपाधिना जीवो भवति । तस्यैव चान्त करणमपि स्पष्टव्यवहारहेतुत्वात् जीवत्वोपाधिरुच्यते । अज्ञान च निर्विकल्पकचैतन्याश्रित सुषुप्तिमूर्छादौ स्पष्टमनवभासमान स्वावभाससाक्षिण सविकल्पकान्त करणप्रतिफलने सति तेन चैतन्याभासेनाहमज्ञ इत्येवमादिरूपेण स्पष्टमभासत इति लोकप्रतीत्यनुरोधेनैव भाष्यकारो जीवाश्रितमज्ञानमित्यूचे न तु ब्रह्माश्रयत्वनिराकरणाभिप्रायेणेत्यर्थ । अज्ञानाश्रयस्य ब्रह्मण एवाज्ञानद्वारा जीवत्वात्तस्यैवान्त करणे प्रतिबिम्बितत्वात् तवेत्युक्तिरपि सगच्छते इत्यभिप्रेत्योक्तमज्ञानि ब्रह्म जीवो भवतीति । अज्ञानस्यान्त करणसन्निधाने सत्येव स्पष्टता व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—चैत येति । चैतन्यैकप्रतिष्ठ चैतन्यमात्राश्रितं तत्तम बुद्धिस्थाभासनिष्ठ बुद्धिप्रतिफलितचैन्याभाससम्बद्ध सत् स्फुरति न तथाचैतन्यमात्रनिष्ठ तस्माज्जीवमौढ्याभिधान जीवस्याज्ञानित्वाभिधान भाष्यकारस्योचितमेवेत्यर्थ ॥ १६४ ॥

ननु यद्यज्ञान निर्विकल्पकचैतन्यमात्रनिष्ठतयाऽस्पष्ट सत् सविकल्पान्त करणकार्यसम्बन्धात् स्पष्ट प्रतीयते तर्हि घटादेरपि सविकल्पकत्वात्तदवच्छिन्नप्रदेशेप्यन्त करणचैतन्याभासोपरागं

विनाऽज्ञानानुभव कि न स्यादतो नूनमेव ज्ञायते भाष्यकृद्वचनस्य जीवाश्रयत्वमेवेति चेत्तत्राह—

अज्ञानं जडशक्तिमात्रवपुषा जीवाद्बहिः सिद्ध्यति
जीवारूढमह न जान इति तु ज्ञानापनोद्यात्मना।
संसिद्धि प्रतिपद्यते तदुचितं जीवाज्ञताभाषित
द्वैरूप्ये सति रूप्यमेकमनिश भात्येवमन्यन्न हि॥ १६५॥

अज्ञानमिति। जडशक्तिमात्रवपुषा जाड्याकारेणेत्यर्थ। जीवाद्बहिर्घटादौ जीवारूढ जीवस्य स्पष्टव्यवहारोपाध्यन्त करणगत-चैतन्याभाससम्बद्ध तदज्ञान ज्ञानापनोद्यात्मना ज्ञानविरुद्धाकारेणाऽज्ञानस्य ह्याकारद्वयमेको जडशक्त्यात्माऽपरोक्षाज्ञानविरुद्धत्वलक्षण तत्र ज्ञानविरुद्धत्वलक्षणस्य न घटादौ प्रतीते प्रसङ्ग ज्ञानसमानाश्रयत्वेनैवाज्ञानस्य ज्ञानविरुद्धत्वाद्घटादीना च ज्ञानाश्रयत्वाभावा-दितरस्त्वाकारो घटादावपि प्रतीयत एव घटादिनिष्ठजाड्यानु-भवस्य तदुपादानाज्ञानविषयत्वात् सकलकार्यानुयायि जाड्यस्या-ज्ञानव्यतिरिक्तत्वे प्रमाणाभावात्। तथा च घटादावप्यज्ञानानुभव सद्भावान्नानुपपत्तिरित्यर्थ। ननु जीवस्यैवाज्ञत्व वक्तुमयुक्त घटादेरप्यज्ञानवत्त्वादित्याशङ्क्योभयत्राप्यज्ञानसम्बन्धविशेषेऽप्यहमज्ञ इत्येव ज्ञानापनोद्यात्मना जीव एवाज्ञानस्य स्पष्ट प्रतीयमानत्वात्। घटादेश्च ज्ञानाश्रयत्वाभावेन तेन रूपेण तत्राप्रतीयमानत्वात्। जाड्याकारस्य च विलम्बेनैवाज्ञानरूपत्वस्य प्रतीयमानत्वात्। लौकिकानुभवविरोधेन युक्तैव जीवस्याज्ञताभाषितुमित्याह—तदुचितमिति। तत्तस्मात्तच्छब्दार्थमेवाह-द्वैरूप्ये सति ज्ञानविरुद्धत्वजाड्यलक्षणद्वैरूप्ये सत्येकरूप ज्ञानविरुद्धत्वलक्षण जीवे भाति। अविलम्बेन भाति। अन्यज्जाड्य लक्षण रूपम्। एवं ज्ञानापनोदनरूपवदविलम्बेन न भाति। जाड्यस्य

प्रथम घटादिधर्मत्वेनैव प्रतीयमानत्वादनन्तरमेवानुगतकारणाज्ञानजाड्यरूपत्वानुसधानादित्यर्थ । हि यत ॥ १६५ ॥

अज्ञानस्योक्तरूपद्वये प्रमाणमप्यस्तीति दर्शयितुमादौ जडशक्तिरूपे प्रमाणमाह—

जडशक्तिमात्रवपुषा गगन-
श्वसनादिकार्यजननी भवति ।
पुरुषोत्तमस्य वशवर्तितया
प्रकृतिः परस्य जगदेकगुरोः ॥ १६६ ॥

जडशक्तिमात्रेति । जडशक्तिप्राधान्येनेत्यर्थ । श्वसनो वायु आदिपदेन तेज आदिक गृह्यते । कार्यजननीत्युक्त निमित्तकारणमिति शङ्का स्यात तदर्थमाह—प्रकृतिरिति । गगनादीनामुपादानभूता माया तथा च माया कार्यगगनादिव्यक्तेर्जडरूपत्वात्तत्कारणमपि जडं भवतीत्यनुमीयत इत्यर्थ । एतादृशमायाया पराभिमतप्रधानत्व वारयति जगदेकगुरो परस्य पुरुषोत्तमस्य वशवर्तितयेति । जगत सूत्रादिपुत्तिकान्तस्यानित्यप्रपञ्चस्यैकगुरु एककारण तस्याव्याकृतमप्येतादृशमिति विशिनष्टि—परस्येति । कार्यकारणाभ्या परस्येत्यर्थ । तथा चाविद्याया परमाधीनतयैव जगत्प्रकृतित्वात् न पराभिमतप्रधानत्वमित्यर्थ ॥ १६६ ॥

इदानी ज्ञानपर्युदासात्मकरूपवत्वे प्रमाणमाह—

इयमेव सर्वजननी प्रकृति-
र्वशिनी शरीरिणमिमं पुरुषम् ।

अधिरुह्य जीवमहमज्ञ इति

स्फुरणैकगोचरवपुः स्फुरति ॥ १६७ ॥

इयमेवेति । इय जडात्मिका वशिनी जीववशीकरिणी इद च मायाया जीवस्य स्वरूपावारकत्वे हेतु । शरीरिण स्थूलदेहावच्छिन्न पुरुष पुरि शेत इति व्युत्पत्या लिङ्गशरीरावच्छिन्नमिम जीवमधिरुह्याश्रित्य परमात्मैवाज्ञाने प्रतिफलित जीवभावमापन्न पुन स्पष्टोपाधिभूतेऽन्त करणे प्रतिफलति पुन स्पष्टतमोपाधिभूते स्थूलशरीर इति कृत्वा जीवाश्रितत्वमज्ञानस्य स्फुरणैकगोचरवपु जीवस्य स्वरूपभूत यत्स्फुरण साक्षि तदेकगोचर तन्मात्रविषय वपु स्वरूप यस्या सा तथोक्ता । तथा चाज्ञानस्य प्रमातरि जीवे तत्स्वरूप ब्रह्माच्छादकतया अह न जानामीति स्पष्टमेवानुभूयमानत्वात् ज्ञानापनोद्यत्वलक्षण रूपमपि सिद्ध्यतीत्यर्थ ॥ १६७ ॥

ननु चैतन्यमेकमज्ञानमप्येकं तथा च कथमेकस्यैवाज्ञानस्यैकमेव चैतन्य प्रति स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये इत्याशङ्कयाह—

चितिशक्तिबाधितवपुः परमं

पुरुष प्रति स्फुरति सा प्रकृतिः ।

चितिशक्तिबाधकवपुः पुरुषं

पुरवर्तिनं प्रति पुनः स्फुरति ॥ १६८ ॥

चितिशक्तीति । चिते स्वरूपचैतन्यस्य या शक्तिर्महिमा तया बाधित मिथ्यात्वेन निश्चित वपु स्वरूप यस्या सा तथोक्ता परम पुरुषमुपाध्यनन्तर्भूतमीश्वर चितिशक्तिबाधकवपु स्वरूपमहिमावारकस्वरूपा पुरुष जीव पुरवर्तिन शरीरत्रयमध्यवर्तिन यद्यप्यज्ञान-

मेक चैतन्यमपि वस्तुत एक तथापि सत्त्वगुणप्रधानाज्ञानप्रति बिम्बत्वेनेश्वरस्यानावृतज्ञानत्वात् जीवस्य च तद्विपरीतरूपत्वात् एकस्यैवाज्ञानस्यौपाधिकभेदभिन्नौ तौ प्रत्यज्ञानस्य पारतन्त्र्या-पारतन्त्र्ये युज्येते इत्यर्थ ॥ १६८ ॥

नन्वज्ञानस्यैव चैतन्य प्रति स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये इत्यनुपपन्न स्वाश्रयाव्यामोहकत्वलक्षणमायाया स्वाश्रयव्यामोहकत्वलक्षणाविद्यायाश्च भेदेनैव तदुपपत्तेरित्याशङ्क्य मायाविद्ययोरभेदस्य प्रमाणसिद्ध-त्वान्नैवमित्यभिप्रेत्यानुमान प्रमाणमाह—

दृश्यत्वजाड्यपरतन्त्रचिदाश्रयत्वै-
र्मायेश्वरस्य तम आत्मतयानुमेया ।
स्वप्नप्रपञ्चरजतभ्रमलिङ्गदेह-
दिक्चन्द्रविभ्रममरीचिजलोपमानैः ॥ १६९ ॥

दृश्यत्वेति । स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तदर्शनापेक्षत्व दृश्यत्वम-नात्मप्रकाशत्व जडत्व नियमेन परप्रयोज्यतया व्यवहारजनकत्व परतन्त्रत्व चैतन्याश्रितत्व चिदाश्रयत्व तै । अनेन हेतुनिर्देश । तम आत्मतयाऽविद्यात्मतयाऽविद्याऽभिन्नत्वेनेति यावत् । अनेन साध्यं द्योतित स्वप्नप्रपञ्चेत्यादिना दृष्टान्तनिर्देश । लिङ्गदेहोऽन्त करण दिग्भ्रमश्चन्द्रभ्रमश्चेति भ्रमपदमुभयत्रापि सम्बध्यते । चन्द्रद्वित्वभ्रम इत्यर्थ । उपमानशब्दो दृष्टान्तपर । अत्राय प्रयोग । ईश्वराश्रिता माया अज्ञानाभिन्ना दृश्यत्वाज्जडत्वात् परतन्त्रत्वात् चिदाश्रयत्वाद्वा स्वप्नप्रपञ्चादिवत् । न च दृष्टान्ता साध्यविकला कार्यकारणयोर-भेदेनाविद्याभिन्नत्वोपपत्ते । नच घटादौ व्यभिचारः तस्यापि माया कार्यत्वे पक्षतुल्यत्वात् । अविद्याकार्यत्वे च साध्यसभवात् माया

याश्चाविद्याकार्यत्वासभवात् अविद्यात्मत्वेनैव साध्य पर्यवस्यतीति । अथवा अनादिकारणत्वे सत्यज्ञानभिन्नत्वाभाव साध्यत्वेन विवक्षित हेतूदाहरणे पूर्ववदेव। दृष्टान्तेऽनादिकारणत्वलक्षणविशेषणाभावात् साध्यवैकल्याभाव । पक्षे त्वज्ञानभिन्नत्वलक्षणविशेष्याभावमादायैव साध्य पर्यवस्यति । न च तत्त्वादौ व्यभिचार । तस्यानादित्वा भावेन विशेषणाभावसभवात् विशिष्टाभावोपपत्ते । न च जीवत्वादौ व्यभिचार । तस्य कारणत्वाभावेन विशेषणाभावसभवाद्विशिष्टा भावोपपत्तेरिति । न च दृश्यत्वहेतुर्ब्रह्मणि व्यभिचरति तस्यापि ब्रह्मेत्यादिव्यवहारे स्वातिरिक्तवृत्त्यपेक्षत्वादिति शङ्क्य वृत्तेरदर्शन त्वात् । नचाद्यहेतुद्वय स्वरूपासिद्ध मायाया ईश्वरेच्छारूपत्वेनेच्छायाश्च स्वसत्तायामप्रकाशविधुरतया स्वप्रकाशत्वेन दृश्यत्वादेरभावादिति वाच्यम् । न हि स्वसत्तायामप्रकाशविधुरत्वमात्रेण स्वप्रकाशत्व तथात्वे दु खादेरपि तत्प्रसङ्गात्। अस्त्विति चेत्तत्र किं दु खादे स्वसत्ता यामप्रकाशविधुरत्व स्वानिरिक्तप्रकाशाधीनमुत स्वरूपाधीनम् । आद्ये स्वप्रकाशत्व परिभाषिकमेव स्यात् । न द्वितीय । तस्य प्रकाश स्वरूपज्ञानाद्भिन्नत्वात् । तत्स्वरूपमपि प्रकाशात्मकमिति चेन्न । अनुभव विनाऽस्माक तदनुभवात् । प्रकाशस्वरूपमेवानुभवेनानुभूयत इति चेन्न । अनुभवातिरिक्तप्रकाशकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । घटादेरपि तत्त्वापाताच्च । तस्मान्मायाया स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तदर्शनापेक्षत्वानात्मप्रकाशत्वयोर्नासिद्धिरितिभाव ॥ १६६ ॥

नन्वज्ञानस्यानेकत्वात् मायायाश्चैकत्वात् कथ तयोर्विरुद्धधर्मिणोरैक्यमित्याशङ्क्याज्ञानस्याप्येकत्वान्मैवमित्यभिप्रेत्य सकलस्यापि जगत एकाज्ञानकार्यत्व साधयति—

एकाज्ञानविकल्पितं सकलमेवाऽऽकाशपूर्वं जग-
द्बाध्यत्वादिह यद्यदीदृशमदस्तादृङ्मतं स्वप्नवत् ।

बाध्यं चेदमभीप्सित भवति वस्तस्मादिद् तादृशं
शुद्धं धूमवदेव साधनमिद् तत्पाञ्चरूप्यान्वयात् ॥१७०॥

एकाज्ञानेति । सकलमाकाशपूर्वक जगदिति पक्षनिर्देश । भूतभौतिकसकलकार्यप्रपञ्च इत्यर्थ । एकाज्ञानविकल्पितमिति साध्यनिर्देश एकपदमर्थान्तरतानिराकरणार्थ बाध्यत्वात् स्वविपरीताकारज्ञाननिवर्त्यत्वादिति हेतुनिर्देश इह लोके यद्यदीदृश बाध्यमद तत्ताद्दगेकाज्ञानविकल्पितं स्वप्नवदेकपुरुषदृश्यमानस्वप्नवदिति दृष्टान्तनिर्देश । न च हेतोरपक्षधर्मता तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त इत्यादिना प्रपञ्चस्य ज्ञानबाध्यत्वसिद्धेरित्यभिप्रेत्याह—बाध्य चेदमिति । इद जागद्बाध्य ज्ञाननिवर्त्यमिति वानेकाज्ञानवादिना च संमतमिति सम्बन्ध । अनेनोपनयनिर्देश । तस्माद्बाध्यत्वादिद जगत्तादृशमेकाज्ञानविकल्पितमिति निगमननिर्देश । नचाय हेतुराभास धूमादिवत्पञ्चरूपोपपन्नत्वादित्याह—शुद्धमिति । इद बाध्यत्वलक्षणं साधन धूमवत् शुद्धमसिद्ध्यादिदोषपञ्चकरहितमेव तत्पाञ्चरूप्यान्वयात् धूमस्येव तस्य हेतो पक्षधर्मत्वादिसद्भावात् । न चाप्रयोजक । अज्ञानभेदे प्रमाणाभावगौरवलक्षणस्य तदेकत्वे लाघवलक्षणस्य च तर्कस्य विद्यमानत्वात् । तथा हि न तावदज्ञानभेदेऽनुभव प्रमाण तदभावात् । नन्वनुभूयते प्रतिजीवमज्ञ इत्यज्ञानभेद इतिचेन्न । अनेकव्यक्तिवृत्तिसामान्यववत्तदेकत्वेपि तदुपपत्ते । ननु घटादिज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तावपि पटादिविषयाज्ञान कालान्तरे तद्घटादिविषय चाज्ञानमनुभूयते । न च तदज्ञानैकत्वे सम्भवति । न च घटादिज्ञानेन तदज्ञान न निवृत्तमेवेति वाच्यम् । ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधेन तन्निवृत्त्यवश्यम्भावात् । अन्यथा—ब्रह्मज्ञानादपि तदनिवृत्तिप्रसङ्गात् । अतो ज्ञाननाशान्यथानुपपत्तिरेव तद्भेदे प्रमाणमिति चेन्न । विरोधो हि ज्ञानाज्ञानयोसमानाश्रयसमानविषययोरेव वक्तव्य । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

नचाज्ञानस्य घटाश्रयविषयत्व तदवच्छिन्नचैतन्याश्रयविषयत्वं वैकाज्ञानवादिनाभ्युपगम्यते। येन तद्विषयज्ञानेन विरुद्ध्येत। किन्तु-प्रत्यङ्मात्राश्रयविषयत्वमेव। नचैव सत्यज्ञानकार्यरजतादे शुक्ति ससर्गावगमो न स्यात् तत्राज्ञानाभावादिति वाच्यम्। सर्वविभ्रमाणा चैतन्यमात्राश्रितत्वेन तत्संसर्गावभासस्यापि विभ्रमत्वात्। नचैव सति घटादिनिष्ठत्वेनापि रजतादिप्रत्यय स्यात्। घटादेरपि शुक्तीदत्वादिवद्रजतादिना सहैकचैतन्याधिकरणत्वादिति वाच्यम्। साद्दश्यस्यैव रजताद्याकारप्रतीतिनियामकत्वात्। न च सादृश्यस्य रजताद्युत्पत्तिमात्रे एवापेक्षितत्वादसार्वत्रिकत्वाच्च नाधारविशेष निष्ठतया प्रतीतिनियामकत्वमिति वाच्यम्। शुक्ताद्यग्रहण हि रजताद्युत्पत्तौ ज्ञप्तौ चान्वयव्यतिरेकसिद्धतयापेक्ष्यते। ततश्च यदग्रहणाधीनोत्पत्तिर्ज्ञप्तिक यत्तत्तन्निष्ठत्वेन प्रत्येतव्यमित्यनुभवानुगुण्येनाग्रहणन्नियामकस्त्येव। नचैव सति घटादीना नियमेन मृन्निष्ठतावगमो न स्यात्। तेषा मृदाद्यग्रहणाधीनज्ञप्त्युत्पत्तिकत्वाभावादिति वाच्यम् तेषामपि वास्तवनिर्विकारमृद्ग्रहणाधीनोत्पत्तिज्ञप्तिकत्वात् वाचारम्भणमित्यादिना घटादे रजतस्य शुक्तिमात्रस्वरूपवन्निर्विकार मृन्मात्रस्वरूपत्वप्रतिपादनात् रजतस्यैव घटाद्याकारस्यानिर्वचनीयत्वप्रतिपादनाच्च। नन्वेवमपि घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्याज्ञानानावृतत्वेन तद्बलाद्घटादेर्नित्यवत्प्रकाश स्यादिति चेत्कि ब्रह्मणो घटादिप्रकाशो नित्यवत् स्यादित्यापाद्यते। उत जीवस्य। नाद्य। इष्टत्वात्। न हि सर्वज्ञस्य ब्रह्मण तदापादनीयम्। न द्वितीय। जीवस्य तेन सम्बन्धाभावात्। ननु जीवस्य स्वप्रकाशचैतन्यरूपस्य सर्वव्यापिन कथ न तेन सम्बन्ध न हि सम्भवति गगनेनासस्पृष्टो घट इति चेन्न। आत्मा हि स्वतोऽसङ्गस्वभावतया न केनचित्सयुज्यते। किन्त्वविद्याविषयत्वमापन्न एव तत्तदाकारेण विवर्त्तमानस्तेन तेन सम्बध्यते। जगद्विवर्त्तन चात्मनो ब्रह्माकारेणैव न जीवाकारेणेति न तस्य

स्वतो नात्मसम्बन्धः कथं तर्हि सम्बध्नातीति चेत् । तत्तदाकारान्तःकरणवृत्तिद्वारेणेति गृहाण । न चासङ्ग आत्मा कथमन्तःकरणेनापि सम्बध्यत इति वाच्यम् । अविद्याया इवान्तःकरणस्याप्यतावत्स्वच्छतया विषयस्वभावात्तेन सम्बन्धोपपत्तेः । दृश्यते हि सर्वगताया अपि जातेर्व्यक्तिमात्रसम्बन्धित्वम् । न चैवं सति ब्रह्मज्ञानादज्ञाननिवृत्तिर्दृष्टिबलान्न कल्प्येतेति वाच्यम् । ज्ञानस्य स्वविरोधिसंशयादिनिवर्त्तकत्वदर्शनेन ज्ञानस्यापि ज्ञानविरुद्धत्वेन तन्निवर्त्यत्वकल्पनोपपत्तेः । सन्तु वाऽनाद्यनन्ता अविद्यावस्थाः ताश्चाविद्यावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठास्तत्कार्यघटादिनापि मृदाद्यवच्छिन्न इवाकाशो घटादिनावच्छिद्यन्ते ततः सर्वोपि व्यवहारः सङ्गच्छते । नचैवमनेकाज्ञानवादादविशेषापत्तिः स्वतन्त्रानेकाज्ञानानङ्गीकारात् । तेह्यात्ममात्राध्यस्तानि स्वतन्त्राण्यनेकाज्ञानानि स्वीकुर्वते । अस्माभिस्तु मूलाज्ञानावच्छिन्नचैतन्याध्यस्ततया तत्परतन्त्रा एवावस्थाः स्वीक्रियन्त इति विशेषः । तस्माल्लाघवानुगृहीताज्ञानानुभवबलेनाज्ञानस्यैकत्वात् मायायाश्चैकत्वादुभयोरेकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १७० ॥

ननु "माया चाविद्या च स्वयमेव भवति" "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत" इत्यादौ मायाज्ञानयोर्भेदेन निर्देशादज्ञानबहुत्वस्याप्यवगमात् । अनुमानान्यागमबाधितविषयाणीत्याशङ्कते—

अनुमानमागमविरुद्धमिदं
प्रतिवादिनां यदि मतं तदसत् ।
न तमोऽतिरिच्य जगतो जनक-
प्रतिपादकं वचनमस्ति यतः ॥ १७१ ॥

अनुमानमिति । मायाविद्यैकत्वानुमानमविद्यैकत्वानुमानं चागम

माया चाविद्येत्यादिभिः पूर्वोक्तं दूषयति—तदसदिति । तत्र हेतुमाह—न तम इति । यस्मात्कारणादज्ञानस्यैकस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादकं वचनं विहायान्यस्य तत्प्रतिपादकं वचनं नास्ति । ततो नागमविरोध इत्यर्थः । न चैकत्वे भेदेन निर्देशानुपपत्तिः । एकस्यैव देवदत्तस्य पितृपुत्रादिभावेनेव विक्षेपावरणलक्षणाकारभेदेन पृथग्निर्देशोपपत्तेः न च बहुवचनानुपपत्तिः । कार्यापेक्षयावस्थापेक्षया वोपपत्तेरिति भावः ॥ १७१ ॥

नन्वज्ञानं करणादिदोषक्षुब्धमेव रूप्यादिविभ्रमकारणं दृष्टम् तथा चाज्ञानस्य जगत्कारणत्वे क्षोभकदोषो वक्तव्यः । न च स प्रेक्ष्यते । अतो मायैव जगद्धेतुर्नाज्ञानमिति तयोरस्ति भेद इत्याशङ्क्य क्वचिद्दृष्टबलादन्यत्रापि तदापादने मायापि लोके मन्त्रौषधादिक्षोभकमपेक्ष्यैव गजादिभ्रमोपादानमिति जगन्मूलमायायामपि तत्प्रसज्ज्येत । लौकिकमायाया क्षोभकान्तरापेक्षायामपि जगन्निदानमायाया न तदपेक्षा तस्या अदृष्टेश्वरमात्र स्वक्षोभ्यत्वादित्येतदज्ञानेऽपि तुल्यं न वा लोकेऽप्यज्ञानस्या सर्वत्र क्षोभककरणदोषाद्यपेक्षा सविद्यनित्यत्वादिभ्रमे तदभावादिति पूर्वोक्तं स्मारयति—

विषयकरणदोषान्न भ्रमः संविदि स्या
दपि तु भवति मोहात्केवलादेवमेव ।
भगवति परमात्मन्यद्वितीये समस्त
द्वयमतिरियमस्तु भ्रान्तिरज्ञानहेतुः ॥ १७२ ॥

विषयेति । उक्तार्थः श्लोकः ॥ १७२ ॥

एवमज्ञानस्यैकत्वं मायायाश्च तदभिन्नत्वं तत्प्रतिबिम्बलक्षणश्च जीवभावो ब्रह्मणः गुरुशिष्यादिभेदश्चाविद्याकल्पितः न परमार्थिकः

इत्येवमाद्युक्तमिदानी ब्रह्मण एव जीवत्वे तस्य नित्यमुक्ततयाऽहं कर्त्ता दु खीत्यादिप्रतीयमानसांसारिकधर्माश्रयत्वन्न स्यादित्याशङ्क्य किं जीवस्य तदाश्रयत्वे तदभिन्नब्रह्मणोपि तत्प्रसङ्गात्तन्न स्यादित्युच्यते। किं वा ब्रह्मण सर्वज्ञनित्यमुक्तत्वात्तदात्मकजीवस्यापि तत्त्वमिति तत्प्रतीतिर्न स्यादित्युच्यते । नोभयथापि वस्तुतोऽभेदेपि शुद्धा शुद्धोपाधिभेदेन भेदात् । बिम्बप्रतिबिम्बभावेनापि प्रतिबिम्बबिम्ब धर्माणामन्यत्रापि कल्पितभेदेनावदातत्वश्यामत्वादीनामसांकर्येण स्थितत्वेनात्रापि सर्वज्ञत्वदु खित्वादीना व्यवस्थोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य परिहरति—

अज्ञानिनो भवति दुखमनेन क्लृप्त
सर्वेश्वरस्य न खलु प्रतिभासतोऽपि ।
सर्वज्ञतादिगुणजातममुष्य नास्य
संसरिणः स्फुरति मोहसमन्वितस्य॥ १७३ ॥

अज्ञानिन इति । तमसाज्ञानप्रतिबिम्बस्य जीवस्यानेनोपाधिभूताज्ञानेन सर्वेश्वरस्य विशुद्धसत्वोपाधिकस्य दु खं प्रतिभासतोपि नेत्य नेन जीवस्यापि दु ख प्रतीतित एव न वस्तुत इति सूचितम् । सर्व ज्ञतादीत्यादिपदेन सर्वशक्तिमत्वसर्वनियन्तृत्वानन्तकल्याणगुणव त्वादिक गृह्यते। अमुष्येश्वरस्यास्य जीवस्य सर्वज्ञत्वादिक नेत्यत्र हेतुमाह—मोहेति । तामसाज्ञानावृतस्येत्यर्थ ॥ १७३ ॥

पूर्वं चैतन्यमात्राश्रयविषयमज्ञानमित्यत्र भाष्यकारवचनविरोध परिहृत । इदानीमन्येषामपि सिद्धान्तकर्तॄणा प्राचामाचार्याणा वचनस्याज्ञानस्य जीवाश्रयत्वविषयस्योक्तरीत्यैव तात्पर्यं कल्पयित्वा विरोध परिहरणी।[redacted]इत्याह—

जीवन्मुक्तिगतो यदाह भगवान्सत्संप्रदायप्रभु-
र्जीवाज्ञानवचस्तदीदृगुचितं पूर्वापरालोचनात् ।
अन्यत्रापि तथा बहुश्रुतवचः पूर्वापरालोचना-
न्नेतव्यं परिहृत्य मण्डनवचस्तद्ध्यन्यथा प्रस्थितम् ॥१७४॥

जीवन्मुक्तिगत इति । जीवन्मुक्तिप्रकरणे प्रवृत्त यज्जीवाज्ञानवच आहेति सम्बन्ध तदीयवचनस्याविरोधनयने बीजमाह—सत्सप्रदायेति । तज्जीवाश्रिताज्ञानप्रतिपादकवच ईदृक्स्पष्टप्रतीत्यपेक्षयेत्यस्मदुक्तप्रकारमन्यत्रापि ग्रन्थान्तरेपि तथा यथा जीवन्मुक्तिकारवचनमीदृगुचितम्। तथाऽन्येषा बहुश्रुताना वचोपि पूर्वापरपर्यालोचनयेदृक् नेतव्यम् । तत्किं मण्डनस्य जीवाज्ञानवचनमप्येवन्नेतव्य नेत्याह—परिहृत्येति । तत्र हेतुमाह—तद्धीति । तन्मण्डनच हि यत अन्यथा प्राकारान्तरेण प्रस्तुत प्रस्थित भिन्नप्रस्थाननिष्ठमिति यावत् । न हि भिन्नप्रस्थानान्तरवचनविरोध परिहरणीय इति भाव ॥ १७४॥

एव बृहदारण्यकभाष्यगतमपि जीवाज्ञानविषय वचनमुक्तरीत्या योज्यमित्याह—

जीवस्य कार्यकारणाधिपतेरविद्या-
दोषान्वितस्य तमसाऽऽवृतमन्धदृष्टेः ।
ज्ञान निरावरणमैश्वरमित्यपीदं
भाष्याक्षरं कथितनीतिवशेन योज्यम् ॥१७५॥

जीवस्येति । कार्यकरणाधिपते कार्यं स्थूलदेह करणानीद्रियाणि लिङ्गदेह इति यावत् । तयोरधिपति तन्नियन्ता दोषान्वितस्य रागा-

दियुक्तस्य तमसावृतमूढदृष्टे तमसाज्ञानेनावृता अत एव मूढा स्वस्वरूपविषया दृष्टिर्ज्ञान यस्य स तथोक्त । अनेन जीवस्याविद्यावत्त्वे प्रत्यक्ष प्रमाणमुक्तम् । कार्यकारणाधिपतेरिति स्पष्ट जीवोपाधिकीर्तनम् । अविद्याविशिष्ट कार्यकरणोपाधिरात्मा जीव इति बृहदारण्यकभाष्यवचनमविद्याशब्दस्य कार्याविद्यापरत्वमादाय वा स्पष्टप्रतीत्यपेक्षया वा अविरोधेन नेयमित्यर्थ । यत्पुनर्भाष्यकारीयमेव वचनान्तर नित्यनिरतिशयज्ञानशक्त्यात्मेश्वर इत्यादिकमीश्वरस्याविद्यावरणशून्यज्ञानस्वरूपत्वप्रतिपादक तदपीश्वरस्याविद्याबाधकसत्वात् स्पष्टप्रतीत्यभावाद्वा कार्याविद्याभावाद्वाविरोधेन नेयमित्याह—ज्ञानमिति । निरावरणमविद्याख्यावरणशून्य ऐश्वर ईश्वरसम्बन्धयुक्तविशेषणविशिष्ट जीवस्याविद्येतीद भाष्याक्षरं मैश्वर ज्ञान निरावरणमितादमपि भाष्याक्षरमिति सम्बन्ध इदश्चार्थतोऽनुकरण नीतिर्न्याय ॥ १७५ ॥

उक्तन्यायमेव दर्शयन् प्रसङ्गादीश्वरस्वरूपमपि दर्शयति—

स्पष्टं तमः स्फुरणमत्र न तत्र तद्व-
त्सर्वेश्वरे तदिति तत्र निषिध्यते तत् ।
बिम्बे तमोनिपतिते प्रतिबिम्बके वा
देहद्वयावरणवर्जितचित्स्वरूपे ॥ १७६ ॥

स्पष्ट तम इति । अत्र जीवे तत्र सर्वेश्वर इति सम्बन्ध । तद्वज्जीव इव तत्तम स्फुरण तत्रेश्वरे तत्तम स्फुरणम्, ईश्वरस्वरूपमेवाह—बिम्ब इति । निखिलोपाधिविवर्जिते परमात्मस्वरूपे, व्यावहारिकेश्वर स्वरूपमाह—तमो निपतित इति । तमसि विशुद्धसत्त्वप्रधानेऽज्ञाने निपतितेऽनुप्रविष्टतया प्रतीयमाने बिम्बभूतचैतन्य वेश्वर सत्त्वप्रधा-

नाया मायाया प्रतिबिम्बतचैतन्य वोभयत्रापि जीव इव स्पष्ट तम स्फुरणाभावात्तमो नास्तीति निषिध्यत इत्यर्थ । तत्र हेतु देहद्वया घरणवर्जितचित्स्वरूप इति । स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयस्याज्ञानप्रयुक्तावरणस्य चेश्वरेऽभावान्न स्पष्टमज्ञानस्फुरणमित्यर्थ ॥ १७६ ॥

यत्पुनर्जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमीश्वरस्य सर्वज्ञत्व चेत्येवरूपार्थ-प्रतिपादक भाष्यवचन तदज्ञानस्य चैतन्यमात्राश्रयविषयत्व एव सगच्छते । जीवाश्रयत्वपक्षे त्वीश्वरस्य सर्वाकारज्ञानपरिणामा-सभवात् सर्वज्ञत्व न स्यादित्यभिप्रेत्याह—

किञ्चिज्ज्ञताऽस्य तमसावृतनित्यदृष्टेः
सर्वज्ञता पुनरमुष्य परस्य पुंसः ।
अज्ञानतज्जकरणादिविवर्जितत्वा-
दित्येतदेवमुपपन्नतर हि भाष्यम् ॥ १७७ ॥

किञ्चिज्ज्ञतेति । अस्य जीवस्य तमसावृतनित्यदृष्टे अज्ञानेनावृत नित्यस्वरूपचैतन्यस्य, इद च किञ्चिज्ज्ञत्वे हेतु । परमपुरुषस्य भगवत सर्वज्ञत्वे हेतुमाह—अज्ञानति । आवारकाज्ञानविवर्जितत्वात् अज्ञाना-नावृतस्वरूपत्वादित्यर्थ । हेत्वन्तरमप्याह—तज्जकरणादिविवर्जितत्वादिति । ईश्वरस्य हि विषयप्रकाशने व्यवधायकदेहाद्यभावेन करणसप्रयोगा देरनपेक्षितत्वान्न तत्क्रमप्रयुक्तो ज्ञानक्रम । अतो युगपत्सर्वविषयज्ञातृ-त्वलक्षण सर्वज्ञत्व सम्भवतीत्यर्थ । उक्तविशेषणविशिष्टस्य जीवस्य किञ्चिज्ज्ञतापरस्याकहेतो सर्वज्ञतेत्येतद्भाष्यमेवास्मदुक्त-प्रकारेणावृतत्वानावृतत्वादिव्यवस्थयोपपन्नतरमित्यर्थ ॥ १७७ ॥

ननु चैतन्यमात्रस्याज्ञानाश्रयत्वे जीववदीश्वरस्याप्यहमज्ञ इति प्रतीति कि न स्यादित्याशङ्क्य तादृशप्रतीतेरन्त करणसम्बन्धनिमि-

त्तकत्वादीश्वरस्य च तदभावात् सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादिवद्व्यवस्थोपपत्तेर्मैवमित्यभिप्रेत्याह—

अज्ञोऽहमित्यवगतिर्न परस्य पुंसः
सर्वज्ञतावगतिरात्मनि नास्य पुंसः ।
अत्रापि कारणमहंकृतिवर्जितत्वं
तद्वत्तया च परमेऽल्पतरे च पुंसि ॥ १७८ ॥

अज्ञोऽहमिति । सर्वज्ञतावगतिरिति दृष्टान्तार्थम् । आत्मनि—स्वस्मिन् अस्य जीवस्योभयत्रापि बीजमाह—अत्रापीति । ईश्वरस्याहमज्ञ इत्यवगत्यभावे जीवस्य च सर्वज्ञत्वाभावे चाहङ्कृतिवर्जितत्वमन्त करणासम्बद्धत्व तद्वद्धताहंकृतिसम्बन्धता परमे पुंसि ईश्वरेऽल्पतरे पुंसि जीवे ईश्वरेऽहङ्कृतिविवर्जितत्वमज्ञोऽहमित्यभिमानाभावे हेतु यथा जीवे तत्सम्बद्धत्व सर्वज्ञत्वाभावे हेतुरिति भाव । यथा जीवस्याहङ्कारतादात्म्यापन्नत्वात्सर्वज्ञत्वाभावादहङ्कारस्याल्पत्वेन तदुपाधिकस्य स्वस्याप्यल्पतया सर्वसम्बन्धाभावात् तथेश्वरस्यापिपरिच्छिन्नान्त करणतादात्म्याभावान्नाहमज्ञ इति परिच्छेदाभिमान इत्यर्थ ॥ १७८ ॥

नन्वीश्वरस्याप्यवतारेष्वहमज्ञो बद्धो दु खीत्याद्यभिमान स्मर्यत इति चेत्सत्यम् । न हि साऽभिमानो जीवस्येवाहङ्कारपारतन्त्र्यनिमित ईश्वरेण विभूत्यध्याये स्वस्य सर्वात्मतयाविष्करणात् स्वातन्त्र्याविष्करणाच्च किन्तु स्वेच्छोपात्तशरीरसम्बन्धित्वाभिनयप्रयुक्त एव अत पारतन्त्र्यापादकाहङ्कृतिसम्बन्धो भगवतो नास्तीत्याह—

बिम्बस्य नापि तमसि प्रतिबिम्बकस्य
सघट्टनं क्वचिदहंकरणेन शक्यम् ।

वक्तु प्रभोः सकललोकहितावतार-

स्वेच्छाविनिर्मितवपुर्वरमन्तरेण ॥ १७६ ॥

बिम्बस्येति । बिम्बभूतस्यापि सत्त्वप्रधानाज्ञाने प्रतिबिम्बभूतस्यापि प्रभोरीश्वरस्य सकललोकहितावतारस्वेच्छाविनिर्मितवपुर्वरमन्तरेण सकललोकहिताय योऽवतार स्पष्टाविर्भावस्तदर्थं यत्स्वेच्छा विनिर्मितवपुस्तद्विषयो यो वरस्त विना ब्रह्मादिप्रार्थनात्तवपुर्वर वपु श्रेष्ठस्त विनेति वा । अहकरणेन पारतन्त्र्यापादकाहकारेण सघट्टन सम्बन्धो वक्तु न शक्यत इत्यर्थ ॥ १७६ ॥

ननु माभूदीश्वरस्याहकृतियोग अज्ञानावृतिस्तु किन्न स्यात् न हि कार्याभाव कारणाभावप्रयोजक इति चेत् तत्र किमीश्वरस्या ज्ञानावृतत्व तदनुभवात्कल्प्यते, उताहमभिमानाख्यकार्येण, अथवा पुण्यापुण्यलक्षणकर्मणा, अथवा शरीरसम्बन्धेन, नाद्य, जीवस्येव परस्यान्त करणसम्बन्धाभावेनाहमज्ञ इत्यनुभवाभावात् । न द्वितीय इत्याह—

नाहंकृतिं च परिहृत्य तमस्विताधीः

सम्भाव्यतेऽपहतपाप्मनि निर्थमुक्ते ।

तामन्तरेण घटते न च मूढभाव-

सम्भावनाऽपि परमेशितरि प्रसन्ने ॥ १८० ॥

नाहकृतिमिति । अहमभिमानं परिहृत्य विहाय तमस्विताधी अज्ञानित्वबुद्धिरहमज्ञ इत्यहमभिमानपूर्वको ह्यज्ञानित्वाभिमानो वक्तव्य । तत्र यद्यहकृतिसम्बन्धो न स्यात्कथ तत्पूर्वकाज्ञानित्वाभिमान स्यादित्यर्थ । तृतीय, दूषयति—अपहतपाप्मनीति । पाप्मशब्देनानर्थहेतुत्वेन

पुण्यमपि लक्ष्यते । तदुक्तम् "ब्रह्मादीना शरीराणि श्वसूकरशरीरवत् । यत्तो जिह्मासितान्येव नस्माद्धर्मेऽपि पाप्मगीरि"ति । अपहतो,निराकृत पाप्मा यस्य स तथोक्त पुण्यपापरहित इति यावत् । तत्र हेतु —नित्यमुक्त इति । सदाकर्तृत्वादिरहिते कर्तुरेव हि कर्म भवति । तथाचेश्वरस्याकर्तृतया कर्मसम्बन्धाभावान्न तेनाप्यज्ञानावृतत्व सम्भवतीत्यर्थ । अज्ञानावृतत्वाभावादेव मिथ्याज्ञानलक्षणमोहोपि नास्तीत्याह—ताम तरेणेत । तामतमस्विता प्रसन्ने निमूले "अज्ञानेनावृत ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव" इतीश्वरवचनादज्ञानावृतत्वाभावे तत्कार्यमोहोपीश्वरस्य न सम्भवतीत्यर्थ ॥ १८० ॥

चतुर्थ दूषयति—

स्वेच्छाविनिर्मितवपुर्भजतोऽपि तस्य
नाज्ञानितावगतिरस्ति वशित्वहेतोः ।
वश्यत्वहेतुकमिदं स्फुरणं नराणां
नाहं विजान इति नास्ति तदीश्वरस्य ॥१८१॥

स्वेच्छेति । स्वेच्छासृष्टशरीरसम्बन्धेपि तस्य भगवत नाज्ञानिता भवति । नाज्ञानावृतत्वबुद्धिरित्यर्थ । तत्र हेतु —वशित्वहेतोरिति । सर्वस्य वशीत्यादिनेश्वरस्य सर्ववशित्वेन सिद्धत्वान्नाज्ञानावृतत्वमित्यर्थ । ईश्वर अज्ञानावृतो न भवति तद्वशित्वात्प्रसिद्धमाया चिवद्व्यतिरेकेण जीववद्वेत्यनुमानमिह विवक्षितम् । अस्यानुमानस्या प्रयोजकत्वमुद्धरति—वश्यत्वहेतुकमिति । नराणा जीवाना नाहं जान इत्यज्ञानावृतत्वस्फुरण वश्यत्वहेतुकमज्ञानादिपरवशत्वहेतुक न शरीर सम्बन्धमात्रहेतुक तस्यान्यथापि सिद्धत्वात् । तच्चाज्ञानादपि परवशत्वमीश्वरस्य नास्ति ततस्तस्य न शरीरसम्बन्धमात्रेणाज्ञानित्व मित्यर्थ ॥ १८१ ॥

नन्वीश्वरेऽपि श्रीरघुनायके अहमज्ञ इति अज्ञानावृतत्वानुभवोऽनुस्मर्यत इत्याशङ्क्य सकललोकहितावतारेत्युक्तार्थं प्रपञ्चयति—

सङ्कल्पपूर्वकमभूद्रघुनन्दनस्य
नाहं विजान इति कञ्चनकालमेतत् ।
ब्रह्मोपदेशमुपलभ्य निमित्तमात्रं
तच्चोत्ससर्ज स कृते सति देवकार्ये ॥१८२॥

सङ्कल्पपूर्वकमिति । एतदज्ञानावृतत्वं भक्तवत्सलस्य भगवतो भक्तभृगुशापपरिपालनाय सङ्कल्पपूर्वकमेव कञ्चित्कालमहन्न जाने इत्यज्ञानावृतत्वाभिमानोऽभूत् न तु जीववदज्ञानपारतन्त्र्यात् न च सङ्कल्पपूर्वं कृतस्य स्वातन्त्र्यविघातकत्वं सम्भवति मायिकव्याघ्रादावदर्शनादित्यर्थः । ननु प्रसिद्धजीवाज्ञानवत्तन्निष्ठाज्ञानस्याप्यौपदेशिकविद्यानिवर्त्यत्वस्मरणात्कथं न तत्पराधीनत्वं तस्येत्याशङ्क्याह—ब्रह्मोपदेशमिति । ब्रह्मणा चतुर्मुखेन कृतं उपदेशं ब्रह्मोपदेशं स्वस्य ब्रह्मत्वोपदेशो वा तदज्ञानावृतत्वं स श्रीरघुनायकः ब्रह्मोपदेशो हि लोके नटनामनुसरतो भगवतोऽज्ञानविसर्जने निमित्तमात्रं स्वतन्त्र एव सन् स्वशरीरमिव निर्वृत्ते देवकार्ये अज्ञानं विससर्ज ततो न तत् पराधीनत्वं तस्येत्यर्थः ॥ १८२ ॥

तस्माच्चैतन्यमात्राश्रयविषयमज्ञानमिति पक्षे ईश्वरस्याज्ञानावृतत्वाभावात् निरावरणज्ञानत्वाच्च जीवस्य च तदावृतत्वात् सावरणज्ञानत्वाच्च सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वनित्यमुक्तत्वसंसारित्वादीनां व्यवस्था युक्तेत्युक्तोपपादनं स्मारयितुमुपसंहरति—

अज्ञानवर्जिततया परमेश्वरोऽसौ
सर्वज्ञ एव यदहङ्कृतिबन्धहीनः ।

ज्ञान निरावरणमिष्टममुष्य यस्मा-

ज्जीवस्य सावरणमेव यतोऽनभिज्ञः ॥ १८३ ॥

अज्ञानेति । जीववन्नाह जान इत्यावरणज्ञानवर्जितत्वादित्यर्थ । तत्र हेतुमाह—यद्माति । यस्मात्कारणादहङ्कृतिबन्धहीन अहकरण सम्बन्धवर्जित तस्मात्कारणान्नाह जान इत्यज्ञानविवर्जितत्वादित्यर्थ । जीवस्य चाहकरणसम्बद्धतया नाह जान इत्यावरणाज्ञान सत्त्वात्किञ्चिज्ज्ञत्वमेवेत्यर्थ । तयो सर्वज्ञत्वतदभावे हेत्वन्तरमप्याह—ज्ञानमिति । अमुष्येश्वरस्य ज्ञान निरावरण विषयव्यवधानशून्य जीवस्य ज्ञान सावरण विषयव्यवधानसहित यत अतोपि ईश्वर सर्वज्ञ जीवोऽनभिज्ञ असर्वज्ञ इत्यर्थ ॥ १८३ ॥

जीवेश्वरज्ञानयो सावरणत्वनिरावरणत्वे उपपादयति—

सर्वप्रमाणफलभूतसमस्तसवि

ज्जात बिभर्ति परमः पुरुषो न जीवः ।

ज्ञान निरावरणमैश्वरमस्तु तस्मा-

ज्जैव च सावरणमस्य विशेषहेतोः ॥ १८४ ॥

सवप्रमाणेति । सर्वप्रमाणाना फलभूता समस्तवस्तुविषया या सविद तासा जात समूह बिभर्त्ति भरते अस्य जीवस्य विशेषहेतो समस्तसविदज्ञानाश्रयत्वलक्षणविशेषाद्धेतो ईश्वरो हि सर्वोपादानतया सवप्रमाणफल सर्वविषयज्ञानानामप्युपादानभूतस्तदाश्रयो भवति ततस्तज्ज्ञान निरावरणमेव जीवस्तु न सर्वोपादान इति न सर्वविषयज्ञानाश्रय अतोऽस्मादेव विशेषाज्जैव ज्ञान विषयव्यवधान सहितमित्यर्थ ॥ १८४ ॥

निरावरणसावरणत्वे च हेत्वन्तरमाह—

अज्ञानतज्जमखिलं जगदात्मभासा
नित्यं प्रकाशयति सन्निहितः सदात्मा ।
जीवस्तु नैवमिति सावरणं तदीयं
ज्ञानं निरावरणमैश्वरमुच्यते हि ॥ १८५ ॥

अज्ञानेति । आत्मभासा स्वरूपप्रकाशेन सन्निहित सम्बद्ध नैवमसन्निहितो न प्रकाशयतीत्यर्थ । तदीय—जैवम्, ईश्वरस्य हि तस्य भासा सर्वमिद विभातीत्यादिना अज्ञानतत्कार्यलक्षणसमस्तजगदवभासकत्वं श्रूयते न च तत्तस्य समस्तसम्बन्ध विना सम्भवति । अतस्तस्य चैतन्यरूपस्य सर्वोपादानतया सर्वान्तर्यामितया च सर्व सन्निहितत्वात् जीवस्य च सर्वानुपादानतया तदसन्निहितत्वात् जैव ज्ञान सावरणं ऐश्वर च ज्ञानं निरावरणमुच्यत इत्यर्थ ॥ १८५ ॥

ईश्वरस्याज्ञानाश्रयत्वेपि निरावरणज्ञानत्व सवज्ञत्वं चावरणाद्यभावादेव न त्वज्ञानसम्बन्धाभावादित्युक्तेऽर्थे श्रीविष्णुपुराणसम्मतिमाह—

ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशे-
रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
किं वा जगत्यत्र समस्तपुंसा-
मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य ॥ १८६ ॥

ज्ञानात्मकस्येति । अमलसत्त्वराशेरिति । अज्ञानाश्रयस्यैव तस्य तमोगुणप्रयुक्तावरणाभाव उक्त । अन्यथा सत्त्वगुणाश्रयत्वस्याप्यनुपपत्तेरि

त्यर्थ । अपेनदोषस्याति । कर्मादिलक्षणावरणाभाव उक्त । समस्तपुंसा हृदि स्थितस्येति भूरादिव्यवधानप्रयुक्तावरणाभाव उक्त । अत्र जगति किमज्ञातमस्ति सर्व विज्ञातमेवेत्यर्थ ॥ १८६ ॥

ईश्वरस्य मायावित्वप्रतिपादकवचनमपि मायाभिन्नाज्ञानाश्रयस्यैव सतोऽनावरणज्ञानत्व दर्शयतीत्याह—

मायामसौ वितनुते विभुरेवमेनां

सर्वेश्वरः सततमेव वशीकरोति ।

इत्यादिवाक्यमुपपन्नतर पुराणे

स्वाज्ञानमस्य च वशे विदधीत भावात् ॥१८७॥

मायामिति । एव प्रपञ्चाकारेण वितनुते विस्तारयति । तत्र हेतुमाह—सर्वेश्वर इति । यतोऽसौ सर्वनियन्तृत्वेन मायामपि स्ववशे करोति अतो माया वितनुत इत्यर्थ । नन्वनेन वाक्येन मायावित्वमेवोच्यते नाज्ञानाश्रयत्वमित्याशङ्क्याज्ञानस्यैव वश्यत्वेन मायाशब्दवाच्यत्वान्नानुपपत्तिरित्याह—स्वाज्ञानमिति । अस्येश्वरस्याज्ञानमीश्वरस्य वशवर्ति यत अतो मायेत्यर्थ । अज्ञानस्येश्वरवश्यत्वे हेतुमाह—चिदधीनभावादिति । स्वसत्तास्फूर्तिप्रदचैतन्येश्वराधीनत्वादित्यर्थ ॥ १८७ ॥

एव जीवेश्वरयो किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिधर्मव्यवस्थाभिधायि सिद्धान्तग्रन्थगतिमीश्वरस्याज्ञानाश्रयत्वेपि सभवतीत्युपपादितामुपसहरति—

जीवाज्ञतावचनमेवमिद समस्त

सर्वत्र योज्यमितरत्र च तन्निषेधः ।

तस्मात्समञ्जसमिदं मतमस्मदीय-

माचार्यवाक्यमुपपन्नतरं हि तत्र ॥ १८८ ॥

जावति । जीवस्य नाह जान इत्यज्ञानाश्रयत्ववचनमितरत्र ईश्वरे तन्निषेध अज्ञानाश्रयत्वनिषेधश्च एवमस्मदुक्तप्रकारेण स्पष्टास्पष्ट प्रतीत्यपेक्षया योज्यम् । फलित दर्शयति—तस्मादिति । अज्ञानस्य चैतन्य मात्राश्रयविषयत्वादिलक्षणमस्मदीयमत तत्रास्मदीये मते ॥ १८८ ॥

न केवलमाचार्यवाक्यमेवास्मन्मतानुसारि किन्तु सकल वेदान्तवाक्यप्रवृत्तिरप्यस्मन्मतानुसारिणीत्याह—

चैतन्यमेव तु तमस्वि तदप्रबुद्धं

सर्वज्ञमेतदिह विश्वमिमं विभागम् ।

जीवेश्वरौ च जगदित्यपि निर्मिमीत

इत्येव वेदशिरसः प्रथितः प्रचारः ॥ १८९ ॥

चैतन्यमेवेति । अखण्डचैतन्यमेवेत्यर्थ । तमस्वि अज्ञानाश्रय तच्चैतन्यमेवाप्रबुद्धमज्ञानविषय सर्वज्ञ च तत् अज्ञानाश्रयविषयसर्वज्ञ चैतन्यम् 'इह स्वस्मिन् विश्व प्रपञ्च विभागं विभक्त निर्मिमीते । विश्वपदार्थं विविच्य दर्शयति—जीवेश्वराविति । जीवेश्वरौ जगदित्यपि विभक्त विश्वमिति सम्बन्ध । जीव ईश्वरो जगदित्येवरूपेण विभक्त जगन्निर्मिमीत इत्यर्थ । अत्रेश्वरत्व जीवत्वमेव च निर्मातव्य- त्वेन विवक्षित न तु जगद्धर्मिद्वयस्वरूपमपि। प्रचार प्रवृत्ति । तद्धेद तर्ह्यव्याकृतमासीत् यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमय तप तस्मा देतद्ब्रह्मनामरूपमन्न च जायत इत्यादिवेदान्तवाक्य परमात्मैवाज्ञाना श्रयविषयोऽव्याकृतसंज्ञा सैव सर्वज्ञ स एव च जीवेश्वर[illegible]दिरूपेण

विभक्त विश्व निर्मिमीत इत्येवरूपार्थप्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तं तथा च तत्सर्वमस्मन्मत एवोपपद्यत इत्यर्थ ॥ १८९ ॥

नन्वीश्वरस्याप्यज्ञानसम्बन्धित्वे किमिति श्रुतौ स्मृतौ वा न तस्याज्ञानीति व्यपदेश किमिति वा नियमेन मायावीति व्यपदेश । तदभेदान्न दोष इति चेत्तर्हि जीवेपि किमिति न मायावित्वव्यपदेश । ततो नून मायाविद्ययोर्भेदो मायैवेश्वराश्रया नाज्ञानमिति च गम्यते । तयैव सर्वज्ञत्वाद्युपपत्तिश्चेत्याशङ्कामपाकरोति—

जीवेशानजगद्विभागजननी शक्तिर्जडा वैष्णवी
मायेशानगता सती भवति सा जीवावधिर्मोहगीः ।
जीवानीश्वर एव मोहयति ते जीवा विमुह्यन्त्यतः
शश्वद्विश्वदृगीश्वरो भवति ते जीवा विमूढा मुहुः ॥१९०॥

जीवेशानेति । जीवेश्वरजगद्विभागप्रयोजिका शक्ति आत्मपरतन्त्रत्वात् वैष्णवी पूर्णचैतन्याश्रयेशानगता सती ईश्वरसम्बन्धिनी सती माया भवति । जीवावधि जीवसम्बन्धिनी सती मोहगी मोहशब्दवाच्या यत्तूक्तमज्ञानमाययोर्भेद इति तन्न तस्य निराकृतत्वान्निराकरिष्यमाणत्वाच्च । नचैव सति नियतव्यपदेशानुपपत्ति । एकस्याप्यज्ञानस्य स्वतन्त्रपरतन्त्रचैतन्यसम्बन्धेन मायाविद्यालक्षणभेदव्यव देशोपपत्ते एकस्मिन्नेव देवदत्ते पितृपुत्रसम्बन्धेन पुत्रत्वपितृत्वलक्षण भेदव्यपदेशवदित्यभिप्रेत्याह—जीवानिति । एष मायावी तथा च माया विनो मोहयितृत्वे मायया अपि मोहहेतुत्वमिति मायापरतन्त्रत्वात् जीवस्याज्ञानित्वव्यपदेश । ता प्रति स्वातन्त्र्यादीश्वरस्य मायावित्व व्यपदेश इत्यर्थ । फलितमाह—अत इति । यतो जीवा एव मुह्यन्ति नेश्वर अतो विश्वदृक् सर्वज्ञ विमूढा भ्रान्तिसकुला असवशा इति ॥ १९० ॥

इदानीमेकस्यैवाज्ञानस्य साधारणासाधारणभ्रान्तिकारणत्वे नापि भेदप्रसिद्धिमुपपादयति—

अज्ञानिनो भवति मोहविजृम्भित तु-
दुःख जगज्जनकता परमेश्वरस्य ।
मायामयी भवति तेन विलक्षणत्व-
मेकान्ततः श्रुतिशिरस्सु तयोः प्रसिद्धम् ॥१९१॥

अज्ञानिन इति । अज्ञानावृतस्य जीवस्य मोहविजृम्भितमावारक दु खात्मकाज्ञानविजृम्भितमज्ञानिनो दु खमित्यनेनासाधारणभ्रमकारणत्वेनाज्ञानत्वव्यपदेश समर्थित जगज्जनकता परमेश्वरस्य मायामयीत्यनेन साधारणभ्रमकारणत्वेन मायावित्वव्यपदेश समर्थित जगज्जनकता जगत्कारणत्वं परमेश्वरस्य मायावशकस्य सर्वज्ञस्य मायामयी विक्षेपशक्तिमदज्ञानाधीना जगत्कारणत्वदु खित्वादिकारणत्वसाधनफलमाह—तेनेति । येन जीवेश्वराश्रितसाधारणासाधारणकार्यहेतुरज्ञान तेन विलक्षणत्व भिन्नत्वम् एकान्तत नियमेनेद प्रसिद्धमित्यनेनान्वीयते तयोर्जीवेश्वरयो ॥ १९१ ॥

तस्मादज्ञानस्य चैतन्यमात्राश्रयत्वेपि मायावित्वविमूढत्वादीना व्यवस्थोपपत्तेराचार्याणा जीवाज्ञत्ववचनमुक्तरीत्या स्पष्टतत्प्रतीत्यभिप्रायेण च वक्तव्यमित्युपसहरति—

चैतन्यस्याज्ञानशक्तेरनादे-
र्जीवत्व तु व्यञ्जक कल्पयन्तः ।
जीवारूढ व्यक्तमज्ञानमाहु-
र्जीवो मूढः कथ्यतेऽतो बहुज्ञैः ॥ १९२ ॥

चैतन्यस्येति । चैतन्यस्य याऽज्ञानरूपा शक्ति तस्या जीवत्वं जीवस्वरूप व्यञ्जकमभिव्यञ्जकमहमज्ञ इत्येवाज्ञानस्य प्रतीते । अन्यथा चाप्रतीते । जीवत्वमेवाज्ञानाभिव्यञ्जकमिति कल्पयन्तोऽज्ञान जीवाश्रयमिति वदन्ति लौकिका अत तदनुरोधेनैवाज्ञानं जीवाश्रयमित्याचार्यैरुच्यत इत्यर्थ । तस्मात् चिन्मात्राश्रिताज्ञानादेन जीवेश्वरभेदस्तदाश्रितसर्वज्ञत्वादिकल्पना च न परमार्थत इति सिद्धम् ॥ १९२ ॥

नन्विद सूत्रविरुद्ध सूत्रकारो हि नेतरोनुपपत्ते अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिसूत्रवाक्यैर्जीवपरभेदमेव विवक्षतीत्याशङ्क्य सूत्रकारस्याय प्रौढिवाद एव वस्तुतस्तस्यापि प्रत्यक्ब्रह्मैक्य एव दृष्टिरित्याह—

अत्रैव वस्तुनि दृढं व्यवतिष्ठमानः
प्रौढिप्रदर्शनपरः पुनरन्यदन्यत् ।
भाषापदं किमपि निक्षिपति स्फुटं त-
दस्माभिरेवमुपपादितमञ्जसैव ॥ १९३ ॥

अत्रैवेति । अस्मदुक्तार्थ एव जीवपरैक्ये दृढ तात्पर्येण व्यवतिष्ठमान विशेषेण वर्त्तमान अतिशयेन तात्पर्यवानित्यर्थ । उत्तरश्लोकस्थसूत्रकृत्पदस्यात्रानुषङ्ग अन्यदन्यत् नेतरोऽनुपपत्तेरित्यादिक भाषापदमुच्चारणविषय वाक्य निक्षिपति करोति वदतीत्यर्थ । तदपि सूत्रमस्माभिरुक्तप्रकारेणार्थात सम्यगुपपादित भवतीत्याह—स्फुटमिति । तद्भाषापदम् ॥ १९३ ॥

कुत एवं सूत्रकारस्याभिप्रायवर्णनमित्याशङ्क्य तद्वचनबलादेवेत्याह—

विस्पष्टमात्ममतमेव हि सर्वधर्म-

सूत्रेण सूत्रकृदिदं दृढमाचचक्षे ।

सर्वज्ञतादिपरिपालनतत्परः स-

स्तत्रैव भाष्यकृदपीदमुवाच यत्नात् ॥ १९४ ॥

विस्पष्टमिति । आत्ममतं स्वमतं सर्वधर्मसूत्रेण सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति सूत्रेणेदं ब्रह्मात्मैक्यं सर्वज्ञतादिपरिपालनतत्परः सन् सर्वज्ञत्वजगत्कारणत्वादीनामुपपादने तात्पर्यवान् सन् सूत्रकारो हि सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति सूत्रेण परमेश्वरस्य जगद्रचनानुकूलान् सर्वज्ञत्वादीन् धर्मान् माययैवोपपादयति । अतस्तस्यास्मदुक्त एवाभिप्राय इत्यर्थः । ननु सूत्रे मायादिपदं न प्रतीमः सत्यं सूचितं हि तत् कथमेवं त्वया ज्ञायते तद्धृदयवेदिसर्वज्ञाचार्यवचनबलादित्याह—अत्रैवेति । अस्मिन्सूत्रे इदं जीवेश्वरविभागसर्वज्ञत्वादेर्मायामयत्वं भाष्यकारो हि वैशेषिकाद्यभिमतजगत्कारणे सर्वज्ञत्वाद्यनुपपत्तिमनुपन्यस्य ब्रह्मणि-तत्कारणे परिगृह्यमाणे सर्वज्ञत्वादिकमुपपद्यते । सर्वज्ञं सर्वशक्ति महामायं च ब्रह्मेति वदन् मायाधीनमेव ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं जगद्भावापत्त्यादिकं दर्शयति । तथा च परमात्माश्रयविषयाज्ञानादेव निखिल-जगज्जीवेश्वरविभ्रमस्तज्ज्ञानादेव तद्भ्रमोपादानाविद्यानिवृत्तिरित्यर्थः ॥ १९४ ॥

ननु परमात्मन एवाज्ञानाश्रयत्वे तस्य जीवत्वं स्यात् । न च तद्युज्यते सर्वज्ञत्वाद्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् अतो जीवस्यैवाज्ञानाश्रयत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायेण शङ्कते—

अज्ञानित्वं ब्रह्मणो जीवता चे-

न्नाज्ञानित्वं तत्र जीवस्य युक्तम् ।

अज्ञानित्वे चान्यदप्यभ्युपेत-

मज्ञानित्वं यद्यहो कष्टपिष्टिः ॥ १९५ ॥

अज्ञानित्वमिति । यदि ब्रह्मणो अज्ञानाश्रयत्व तर्हि तस्य जीवता-स्यादिति चेदित्यर्थ । अज्ञान जीवचैतन्याश्रितमिति वदन् प्रष्टव्य । कि चैतन्यस्य जीवत्व स्वाभाविकमुतौपाधिकम् नाद्य । ब्रह्मतादात्म्योपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । द्वितीये किमज्ञानाश्रयत्व जीवत्वप्रयोजकमित्याश्रित्य ब्रह्मणस्तत्त्वे जीवत्वमापाद्यते । उतान्यदेव जीवत्व प्रयोजकमित्याश्रित्य । नान्त्य । ब्रह्मणो ज्ञानाश्रयत्वेन जीवत्वापादनानुपपत्ते । प्रथमेपि किमज्ञानमेकमेव उतानेक नाद्य इत्याह— नाज्ञानित्वमिति । तत्रैकमेवाज्ञान तदाश्रयत्वमेव जीवत्वमिति पक्षे जीवस्याप्यज्ञानित्व न युक्तम् । स्वविशिष्टे स्वस्यासभवादित्यर्थ । द्वितीयमनूद्य गौरवादिना दूषयति—अज्ञानित्वे चेति । एकाज्ञानेनैव निखिलव्यवहारोपपत्तावनेकाज्ञानकल्पन कष्टमित्यर्थ ॥ १९५ ॥

किञ्चाज्ञानाश्रयताप्रयोजकजीवत्वोपाधिभूतमज्ञान कुत्र विद्यत इति विवेचनीयम् । किं जीवे । उत चैतन्यमात्रे । नाद्य आत्माश्रयात् द्वितीये ब्रह्मण एवाज्ञानित्वमित्यागतमित्याह—

अज्ञानित्व ब्रह्मणश्चानभीष्ट-

मस्मिन्पक्षे दुर्निवार प्रसक्तम् ।

अज्ञानित्व ब्रह्मणश्चेदभीष्ट-

मस्मत्पक्षस्त्यज्यते कस्य हेतोः ॥ १९६ ॥

अज्ञानित्वमिति । अनभीष्ट तवासम्मतमस्मिञ्जीवाश्रितमज्ञानमिति पक्षेपीत्यर्थ । अस्मिन्कल्प इति वा । तथा च त्वपक्षेपि ब्रह्मणोऽज्ञानित्वप्राप्तेर्न मत्पक्षपरित्यागे आग्रह कर्त्तव्य इत्याह—अज्ञानित्वमिति ।

कस्य हेतो कस्माद्धेतोरित्यर्थ ॥ १९६ ॥

नन्वज्ञानि तत्प्रतिविम्बतचैतन्यमेव जीव इत्युच्यते । तत्र चाज्ञानमुपाधिरेव न विशेषण येन स्वविशिष्टे स्वस्य वृत्तिप्रसङ्ग । तथाचाज्ञानस्य जीवाश्रयत्वेन ब्रह्माश्रयत्वप्रसङ्ग । नचाज्ञाने सति प्रतिबिम्बतत्व तस्मिँश्च सति तत्राज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । अज्ञानप्रतिबिम्बयोरनादित्वेन तदभावात् । एवञ्च सति ब्रह्मण शुद्धत्वमपि सरक्षित भवति । अन्यथा ब्रह्मण एवाज्ञानाश्रय त्वेऽज्ञानदोषेण दूषितत्वात् शुद्धत्व न स्यादतो ब्रह्मण शुद्धत्वार्थमेवा ज्ञानाश्रयत्व त्यज्यत इत्याशङ्कामनूद्य दूषयति—

शुद्धत्वार्थं ब्रह्मणस्त्यज्यते चे-
दस्मत्पक्षेऽप्यस्ति शुद्धत्वमस्य ।
अस्मत्पक्षे शुद्धता वास्तवी चे-
द्युष्मत्पक्षे कल्पिता शुद्धता किम् ॥१९७॥

शुद्धत्वार्थमिति । त्यज्यतेऽज्ञानाश्रयत्व ब्रह्मण इति त्वत्पक्ष इति शेष । अस्याज्ञानाश्रयस्य ब्रह्मण अज्ञानलक्षणदोषस्य कल्पितत्वेन वास्तवशुद्धत्वाविरोधित्वान्न शुद्धत्वार्थमस्मत्पक्षत्यागो युक्त इत्यर्थ नन्वेवमपि भवत्पक्षे वस्तुत एव शुद्धि स्यात् । न प्रतीत्यापीत्य भिप्रायेण शङ्कते—अस्मत्पक्ष इति । ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वमित्यस्मत्पक्षे यथाश्रुतमालम्ब्य गूढाभिसन्धि परिहरति—युस्मत्पक्ष इति । यदि ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वे प्रातीतिकाशुद्धि स्यादित्यापाद्यते तर्हि त्वत्पक्षेपि ब्रह्मणो जगदुपादानतया तत्प्रयुक्ताशुद्धि समापाद्याऽऽरोपितस्यो- पादानत्वस्य वास्तव शुद्ध्यव्याहन्तृत्वमित्युच्यते तर्ह्यस्मत्पक्षेपि तुल्यमिति गूढोऽभिसन्धि । न चाज्ञानप्रतिविम्बस्य जीवस्याज्ञाना-

श्रयत्व सम्भवति। उपाधिपरामर्शाधीनस्य प्रतिबिम्बस्य तदाश्रयतया त प्रति स्वातन्त्र्यानुपपत्ते प्रतिबिम्बस्य वस्त्वाभासत्वाच्च ॥ १९७ ॥

तस्मादज्ञानोपाधिकजीवाश्रयत्वमज्ञानस्य वदतो वादिन पक्षोऽत्यन्तक्लिष्टकल्पनत्वात्परित्याज्य एवेत्युपसहरति —

कष्टः कष्टः कल्पितब्रह्मवादः
श्रेयो मार्गाद् भ्रश्यतो भ्रान्तबुद्धेः ।
त्यक्तव्यस्ते सज्जनैरस्मदीयः
श्रेयोमार्गः श्रेयसे चाभ्युपेयः ॥ १९८ ॥

कष्ट इति । भ्रान्तबुद्धे अत एव श्रेयोमार्गात् भ्रश्यत पुरुषार्थमार्गात् प्रच्युतस्य ते त्वया कल्पितब्रह्मवाद स्वकपोलकल्पित ब्रह्मवाद इति सम्बन्ध । कष्ट कष्ट इति वीप्सयाऽतिकष्टत्वमुक्तम् । अत एव स पक्ष सज्जनैर्विवेकिभिस्त्यक्तव्य । किञ्चास्मदीयश्रेयो मार्गश्चोपादेय । किमर्थं श्रेयसे मोक्षाय । तस्माच्चैतन्यमात्राश्रयमेवाज्ञान तत्प्रयुक्ते एव जीवत्वेश्वरत्वे इति भाव ॥ १९८ ॥

नन्वस्तु चैतन्यमात्राश्रयमज्ञान जीवत्व च तन्मात्रसम्बन्ध प्रयुक्त तथापि नेश्वरत्वमज्ञानसम्बन्धप्रयुक्त किन्तु तदभावसम्बन्ध प्रयुक्तमेव । नन्वज्ञानाभावोपाधिक ईश्वर किंब्रह्माण्डात् बहिरेव वर्त्तते। उत तदन्तरमपि। नाद्य । तस्य ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिप्राणि सम्बन्धाभावेनान्तर्यामित्वानुपपत्ते । न द्वितीय । ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिन चैतन्यस्याज्ञानसम्बन्धित्वेन तदभावसम्बन्धित्वानुपपत्तेरिति चेन्न । आकाशे एकदा पक्षितदभाववत्ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनि चैतन्येप्यज्ञानतद् भावसम्बन्धोपपत्तेरित्यभिप्रेत्याशङ्कते —

एकोपाधावस्तिता नास्तिता च
मूढत्वस्य स्वीकृता चेत्परस्मिन् ।
व्योम्न्येकस्मिन्नस्तिता नास्तिता च
पक्ष्यादीनां यद्वदिष्टा तथैव ॥ १९९ ॥

एकोपाधाविति । मूढत्वस्याज्ञानाश्रयत्वस्य अस्तिता सद्भाव नास्तिताऽभावश्च परस्मिन्परमात्मनि एकोपाधावेकाश्रये यद्वत् व्योम्नि पक्ष्यादिभावाभावौ तथैव स्वीकृता चेदिति सम्बन्ध । यद्यप्यय दृष्टान्त पूर्व निराकृत एव तथापि पूर्वमेकाज्ञानवादे बन्धमोक्षव्यव स्थाङ्गत्वेन जीवभेदेन एकत्राज्ञानतदभावयोरेन दृष्टान्तमुपादाय निरा चकार । इदानीमज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वपक्षेऽज्ञानतदभावाभ्या जीवब्रह्मविभागेऽय दृष्टान्त उपादीयत इत्यर्थभेदसत्वाद् दूषणभेदाच्च न पुनरुक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १९९ ॥

दूषयति—

नैतत्सारं सत्त्वमिष्टं यदि स्या-
दस्तित्वादेरिष्टहानिः प्रसक्ता ।
एकोपाधावस्तिता नास्तिता चे-
त्स्यादित्येवं स्वीकृतेऽस्मिन्हि पक्षे ॥ २०० ॥

नैतत्सारमिति । अस्तित्वादे भावाभावयो सख्य साहित्यं यदीष्टं स्यात्तदा वक्ष्यमाणप्रकारेणेष्टहानि स्यादित्यर्थ । नन्वाकाशादौ दृष्टत्वान्नेष्टहानिरिति चेत्तत्र किं सर्वपदार्थानामेकत्र भावाभावौ स्वीक्रियेते उत कस्यचिदिति विकल्प्याद्य दूषयन्निष्टहानिमेव विशद-यति—एकोपाधाविति । अस्तिता नास्तिता च सर्वेषामिति शेष ।

अस्तिता वृत्तित्व नास्तिता तदभाव चशब्द कालभेदेन तदुभयधर्मवत्तानिरासाय युगपद्धर्मद्वयस्वीकारे किं बाधक तत्राह—एवमिति । एव युगपदस्मत्पक्षे धर्मद्वयसमुच्चयपक्षे स्वीकृते वक्ष्यमाणदोष स्यादित्यर्थ ॥ २०० ॥

तमेव दोष विशदयति—

धूमे सत्ता स्यादसत्ता च तस्मि-
न्धूमस्यैवं कारणं कल्प्यते किम् ।
कादाचित्कं कारणं नान्तरेण
स्यादित्येवं तस्य क्लृप्तिः कुतो वः ॥ २०१ ॥

धूमइति । धूमे सत्ता धूमवत्त्व तदभावश्च स्यात् एव एव सति तस्मिन्पक्षे पर्वतादौ धूमसत्तावत् धूमाभावस्यापि सत्त्वात् । धूमेन तस्य कारण वह्नि किमिति कल्प्येते न कल्प्येतेत्यर्थ । ननु धूमसत्ताया अपि सत्त्वाद्धूमस्य च कादाचित्ककारण विना ऽनुपपत्ते तत्कारण वह्निरनुमीयत इत्याशङ्क्य निराकरोति—कादाचित्कमिति । कारणमन्तरेण कार्य न सिद्ध्येदित्यनेन प्रकारेण तस्य कारणस्य कल्पन वो युष्माक भावाभावयो साहित्यवादिना पक्षे कुत स्यात् न कुतोपीत्यर्थ ॥ २०१ ॥

तत्र हेतुमाह —

कादाचित्कात्कल्पनां कारणस्य
प्रत्याचक्षीताविरोध ब्रुवाणः ।
एकोपाधावस्तिनास्तित्वयोर्हि
तस्मादेषा कष्टक्लृप्तिर्न कार्या ॥ २०२ ॥

कादाचित्कादिति। यत इत्यध्याहार्यम् यस्मादेकत्र भावाभावयोर विरोध ब्रुवन् भवान् कार्यात् कारणस्य कल्पना प्रत्याख्यातवान् कार्यदर्शनेन कारणकल्पनादशाया तत्रैव कार्याभावस्याप्यवस्थित त्वेन कारणकल्पनाया प्रतिबद्धत्वादित्यर्थ । आद्यपक्षनिरासमुप सहरति—एकोपाधावति। तस्माद्धित्यादौ सम्बन्धनीयम् ॥ २०२ ॥

ननु यथैकस्यैव स्वयप्रकाशब्रह्मात्मन प्रतीच, एकदा स्फुरणा, स्फुरणे अन्यत्रादृष्टे अपि त्वया कल्प्येते एवमेकत्र युगपदेकस्य भावा भावावन्यत्रादृष्टावप्यज्ञाने कल्प्येते इति द्वितीय पक्षमाशङ्कते—

ननु चैकरूपचितिवस्तुगत
स्फुरणं तदस्फुरणमेव च वः ।
अविरुद्धमभ्युपगत द्वितय
तदिवास्ति नास्ति युगल भवतु ॥ २०३ ॥

ननु चैकरूपेति। एकरूपमेकरस यच्चितिवस्तु परिपूर्णानन्दाकारेण भान तदिवैकस्यैकदा स्फुरणास्फुरणमिवास्ति नास्ति युगल भावा भावलक्षणद्वयमाज्ञानस्यैकत्रेति शेष । अविरुद्धमित्यनुषङ्ग ॥ २०३ ॥

वैधर्म्येण परिहरति—

न तदात्मनः स्फुरणमेव निजं
परतोऽप्रकाशनमबोधवशात् ।
न च किञ्चिदन्यदनयोरुभयो-
रविरोधसिद्धिकृदुदाहरणम् ॥ २०४ ॥

न तदात्मन इति। तत् त्वदुक साम्य न तत्र किमात्मन स्फुरणा

स्फुरणे उभे अपि स्वाभाविके एवेति मत्वा तत्साम्यमुच्यते उतान्यतरत्स्वाभाविकमन्यतरदौपाधिकमिति मत्वा तत्र नाद्य इत्याह— आत्मन् इति । आत्मन स्फुरणमेव निज स्वाभाविकमप्रकाशन तु परत उपाधिवशादेव तदेवाह—अबोधवशादिति । अज्ञानप्रतिबन्धबलात् । न द्वितीय । अस्फुरणप्रयोजकाज्ञानवत् चैतन्येऽज्ञानाभावप्रयोजकस्यान्यस्याभावात् नन्वज्ञानस्याप्येकस्मिन्नेव एकदा प्रातीतिकसत्त्वेन सद्भाव वास्तवासत्त्वेन चाभाव सगच्छते शुक्ताविव रजतस्येति चेत्तर्हि जीवस्यापि वस्तुतस्तदभाववत्त्वादीश्वरत्वमापद्येत । वस्तुतस्तदभाववत्त्वेपि यदि तद्वत्त्वान्नेश्वरत्व तदेश्वरोपि नेश्वर स्याद् ज्ञानवत्त्वात् तस्य चिन्मात्राश्रयत्वात् । ननु चैतन्यस्याज्ञानवत्तया प्रतीयमानाकरेण जीवत्व तदभाववत्तया चेश्वरत्व तत ईश्वरस्य तद्वत्तया प्रतीयमानत्वाभावात् न जीवत्व जीवस्य पुनस्तद्वत्तया प्रतीयमानस्यापि वस्तुतस्तदभाववत्वात् तेनाकारेणेश्वरत्वमेव सर्वज्ञत्वादिक चाकारभेदेन त्वन्मत इवात्रापि व्यवस्थितमिति चेन्न । अज्ञानाभाववत्त्वाकारवत ईश्वरत्वे तस्याज्ञानसम्बन्धाभावेन तत्प्रयुक्तसर्वज्ञत्वाद्यनुपपत्त्येश्वरत्वस्यैवानुपपत्ते । तस्माच्च चैतन्यस्फुरणास्फुरणदृष्टान्तेनाज्ञानस्य भावाभावौ वक्तु शक्याविति भाव । न च दृष्टान्तान्तरमस्ति येन तद्बलादज्ञानस्य एकदा भावाभावौ वक्तु शक्यावित्याह— न किञ्चिदिति अनयो एकदेशकालावच्छिन्नाज्ञानभावाभावयो ॥ २०४ ॥

एवमस्फुरणस्य स्फुरणाभावरूपत्वमङ्गीकृत्यैकस्मिन् चैतन्ये स्फुरणास्फुरणयोरविरोध उपपादित । इदानी नास्फुरण स्फुरणाभाव किन्तु भावरूपाविद्यैव । अत एकस्मिन् चैतन्ये स्फुरणास्फुरणयोर्विद्यमानत्वबलात् नाज्ञानस्य भावाभावावेकत्र वक्तु शक्यावित्यभिप्रायेणाह—

स्फुरणास्फुरणे च नाऽऽत्मनः

सदसद्भावतया मनीषिते ।

स्फुरणं चितिरात्मवस्तुन-

स्तदविद्यास्फुरणं च कथ्यते ॥ २०५ ॥

स्फुरणेति। सदसदभावतया भावाभावरूपेणेत्यर्थः। न मनीषिते नेष्टे। पुनः कीदृगभूते ते विवक्षिते तत्राह—स्फुरणमिति। आत्मनश्चिति स्वरूपचैतन्यं स्फुरणं तदविद्या चैतन्याश्रिताविद्या अनादिभावरूपा अस्फुरणमित्यर्थः। न चास्फुरणमिति। नञोऽभाववाचित्वात्कथं भाव रूपत्वमस्फुरणस्येति शङ्क्यमात्मस्फुरणस्याविनाशितया तदभावा-सभवेन नञोऽभाववाचित्वानुपपत्तेः। न च तस्याविनाशित्वे प्रमाणा भावः। न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेरेव तत्र प्रमाण त्वात्। तस्माद्वृत्त्युपरक्तस्फुरणविरुद्धं भावरूपाज्ञानमेवास्फुरणमिति भावः ॥ २०५ ॥

तस्माच्चैतन्यमात्राश्रयविषयमेवाज्ञानं तत्प्रयुक्ते एव जीवत्वे श्वरत्वे न तत्सद्भावतदभावप्रयुक्ते। न च चैतन्यस्याज्ञानाश्रयत्वे जीवत्वप्रसङ्गः। अज्ञानाश्रयत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् अज्ञानोपाधिगत-त्वस्यैव तत्र प्रयोजकत्वादित्युपसंहरति—

अज्ञानित्व जीवभावो न तस्मा-

ज्जीवत्वादेः कारणं युक्तमेतत्।

प्राणोपाधेर्वाचको जीवशब्द-

श्चैतन्यस्य स्यात्प्रसिद्धो हि तत्र ॥ २०६ ॥

अज्ञानित्वमिति। तस्मादित्यादौ सम्बन्धनीयम्। यद्यज्ञानित्व स्याज्जीवभावः स्यादिति यदुक्तं तन्नेत्यर्थः। जीवत्वादेर्जीवत्वेश्वर-त्वयोः एतदज्ञानसम्बन्धित्वमेव कारणं प्रयोजकं युक्तं नत्वज्ञान

सद्भावतदसद्भावावित्यर्थ । नन्वज्ञानाश्रयचैतन्य जीवो न भवति चेत् कस्तर्हि जीव-इत्यत्राह—प्राणोपाधारिति । विज्ञ नक्रियाशक्तिमदन्त करणमत्र प्राणत्वेन विवक्षित तत एवोपाधेर्निमित्तात् चैतन्यस्य वाचक अन्त करणवासनासहिताज्ञानोपहित चैतन्य जीवशब्द वाच्यमित्यर्थ ॥ २०६ ॥

नन्वज्ञानोपहितस्य जीवत्व वक्तुमनुपपन्न तथात्वे तदनुपहिते-श्वरचैतन्यस्य य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति श्रुति प्रसिद्धाया अन्तर्यामित्वेन जीवेऽनुवृत्तेरनुपपत्ते न हि घटोपहिता-काशे तदनुपहिताकाशस्यानुवृत्तिरस्ति । नन्वाकाशस्य परममहत्त्वा-द्घटोपहितेप्यनुवृत्तिरस्तीति चेत् । न । आकाशत्वेन परममहत्त्वेपि घटानुपहितत्वाकारेण परममहत्त्वाभावात् । ईश्वरचैतन्यस्य जीव-व्यावृत्तेनाज्ञानानुपहितत्वाकारेणैव तन्नियन्तृत्वादिति चेन्न । नह्य ज्ञानोपहितत्वमज्ञानावच्छिन्नत्व येन त्वदुक्तो दोषो भवेत् किन्त्व ज्ञानप्रतिबिम्बितत्वमेव प्रतिबिम्बे च जीवे बिम्बभूतेश्वरचैतन्यस्य नियन्तृत्वेनानुवृत्ति सम्भवत्येव बिम्बस्याकाशस्य जलाद्युपाधौ प्रतिबिम्बप्रदेशेप्यनुवृत्तिदर्शनादित्यभिप्रेत्याह—

अज्ञानजन्यकरणप्रतिबिम्बवाचि
जीवाभिधानमिह वृद्धजनप्रसिद्धम् ।
अत्रैव निर्वचनमस्ति च तस्य तस्मा-
ज्जीवो भवेत्करणपूगवशीकृता चित् ॥ २०७ ॥

अज्ञानेति । अज्ञान च तज्जन्य च यत्करणमन्त करण तच्च तयो प्रतिबिम्बित यच्चैतन्य तद्वाचीत्यर्थ । अथवा—अत्र करणमिति ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकबुद्धिमनोलक्षणसप्तदशावयवात्मकलिङ्गशरीर

विवक्षितम्। तदेव श्लोकान्ते करणयुगेत्युक्तम्। जीवाभिधानजीवपदम्। नन्वज्ञानप्रतिबिम्बचैतन्यस्य जीवत्वे जीवपरयोरैक्य श्रुतिसिद्ध न सिद्धयेत्। लौकिकप्रतिबिम्बस्य बिम्बाद् भिन्नत्वात् तदनुसारेणापि भेदानुमानादनुभूयते हि लोके ग्रीवास्थमुखात् बिम्बाद्भिन्नत्वेन दर्पणस्थप्रतिबिम्बमुखम्। न च ममेद मुखमिति प्रतिबिम्बमुखस्य ग्रीवास्थमुखाभेदावगमात्तदैक्यमिति वाच्यम्। तस्य व्यक्तिभेदावगाहिप्रत्यक्षविरोधेन स्वमुखसजातीयमुखविषयतयान्यथासिद्धत्वात्। न च भेदप्रत्यय एवैतदबलात् कल्पितविषय किं न स्यादिति वाच्यम्। उपपत्तिसहकृतत्वेन भेदप्रत्ययस्यैव प्रबलत्वात्। उपपत्तिश्च भेदनियतप्रत्यङ्मुखपराङ्मुखत्वादिलक्षणविरुद्धधर्मवत्त्वानुभव। ननु विरुद्धधर्मप्रत्ययोऽपि भ्रान्त इति चेत्। न। तद्विषयप्रत्यङ्मुखत्वादेर्बाधकाभावात्। नन्वभेदप्रत्यय एव भेद बाधमान प्रत्यङ्मुखत्वादिविरुद्धधर्मप्रत्ययमपि बाधत इति चेदत्र किमभेदप्रत्ययेन युगपदेवोभयबाध। किं वाभेदप्रत्ययबाधानन्तर विरुद्धधर्मप्रत्ययबाध। नाद्य। अभेदप्रत्ययस्य साक्षात्प्रत्यङ्मुखत्वादिप्रत्ययविरोधाभावात्। व्यापकीभूतभेदप्रत्ययस्य बाधे सति हि तद्व्याप्यविरुद्धधर्मत्वप्रत्ययस्य बाधो भवति। न द्वितीय। तस्या दशाया भेदप्रत्ययस्योपपत्तिसहकृतत्वेनाभेदप्रत्ययापेक्षया प्रबलत्वात्। ननु भेदप्रत्ययोऽप्युपपत्तिशून्य एव तद्विषयोत्पत्तिज्ञप्तिकारणाभावात्। तथा हि किं दर्पणे प्रतीयमानमुख दर्पणपरिणाम उत तदवयवपरिणाम। नाद्य। मुखस्य दर्पणव्यापितयोपलम्भप्रसङ्गात् तदगतरूपवत्। न द्वितीय। अवयवाना पूर्वपरिणामे विद्यमाने तद्विरुद्धद्रव्यान्तरपरिणामानुपपत्ते। नापि तज्ज्ञप्तौ कारण पश्याम चक्षुरादेर्व्यवहितग्राहित्वाभावादिति चेन्न। दर्पणावयवसयुक्तपार्थिवावयवानामेव तदाकारेण परिणामोपपत्ते। न च सर्वदा परिणामप्रसङ्ग। बिम्बसन्निधानस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्या कारणत्वात्। न च बिम्बापगमेपि तदुपगमप्रसङ्ग।

बिम्बापगमे प्रतिबिम्बस्याप्यपगतत्वात् । न च निमित्तापगमे नैमित्तिकापगमानुपपत्ति ज्वरापगमे दु खापगमवदुपपत्ते । न च द्रव्यस्यैतदनुपपन्नमिति वाच्यम् । काष्ठादिनाशे वह्नेरपि नाशदर्शनात् । न च वस्त्वन्तरत्वे प्रतिबिम्बस्य बिम्बाधीनचलनादिमत्व न स्यादिति वाच्यम् । वह्ने काष्ठाधीनत्ववदुपपत्ते । न च प्रतीत्यनुपपत्ति । चक्षुरादिनैव तदुपपत्ते । न च दर्पणावयवव्यवहितत्वात् तेन तत्प्रतीत्यनुपपत्ति । तस्य स्वच्छतया चक्षुर्व्यवधायकत्वाभावात् । तस्माद्भेदप्रत्यय सोपपत्तिक एव । किञ्च बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे बिम्बमेव दर्पणादिद्रव्यनिष्ठतयारोपितमिति वाच्यम् अन्यथा बिम्बैक्यानुपपत्ते । तथा चान्यथाख्यात्यापत्ति । ननु दर्पणस्थत्वादिधर्मा एवारोप्यन्ते न मुखम् । नचैवमप्यन्यथाख्याति तेषा रजतवदज्ञानविजृम्भितत्वादिति चेत् तत्र किं मुखाज्ञानात् तदारोप । किं वा तस्य ग्रीवास्थत्वाद्यपरिज्ञानात् । किं वा तदेकत्वापरिज्ञानात् न सर्वथापि मुखत्वेन ग्रीवास्थत्वेनैकत्वेन च प्रतीयमान एव मुखे प्रतिबिम्बदर्शनात् । किं च तयोरभेदे कस्तूरिकाप्रतिबिम्बे गन्धोपलम्भ गुणप्रतिबिम्बे रसोपलम्भश्च स्यात् तस्मान्न बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वमिति चेत् । उच्यते । भेदाभेदप्रत्यययोरभेदप्रत्ययो बलवानित्युत्सर्ग इति स्थायिवादिभि सर्वैरप्यङ्गीक्रियते । तस्य क्वचिदन्यथात्व बलवद्बाधकबलात् । न चात्र बलवद्बाधक पश्याम । ननु विरुद्धधर्मवत्त्वमेव बाधकमिति चेन्न । तस्यान्यथासिद्धत्वात् । न च बाधकाभावान्न तदन्यथासिद्धिरिति वाच्यम् । एकोपि प्रबल सहस्रमपि बाधत इति न्यायेनाभेदप्रत्यभिज्ञाया एव तद्बाधकत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञासाक्षाद्विरुद्धधर्मप्रतिभास न बाधते किन्तु भेदबाधद्वारा तस्या च दशाया विरुद्धधर्मप्रतिभासोपपत्तिसहकृतत्वेन भेदप्रत्यय एव बलवानिति वाच्यम् । विरुद्धधर्मप्रतिभासो हि भिन्नाश्रयत्वव्याप्ततया विरुद्धधर्म विषयीकुर्वन् भेदप्रत्यय उपकरोति न तु साक्षाद् भिन्न[illegible]

षयत्वात् । तथा चाभेदप्रत्यभिज्ञया भेदप्रत्ययबाधदशाया विरुद्ध धर्मस्य भिन्नाश्रयत्वव्याप्यत्वप्रतिसन्धाननियमाभावात् व्याप्यत्वा भिमतस्याश्रये व्यापकत्वाभिमतबाधदशाया तस्य तदव्याप्यत्व प्रतिसन्धानानुपपत्तेश्च न भेदप्रत्ययस्योपपत्तिसहकृतत्वमित्यौत्सर्गिकप्राबल्यवता प्रत्यभिज्ञानेन भेदप्रत्ययस्यैव बाध । तदुत्पत्तिकारणा निरूपणादपि भेदप्रत्ययो निरुपपत्तिक एव । न च दर्पणावयवसयुक्तावयवान्तराण्येव तदाकारेण परिणमन्त इति वाच्यम् । तत्र तादृशावयवान्तरसत्त्वे प्रमाणाभावात् । न च कार्यबलात् तदनुमीयत इति वाच्यम् । तत्कार्यत्वस्यैवाद्याप्यनिश्चयात् । ननु कारणान्तराभावात्कार्यस्य च सकारणत्वनियमात् कल्प्यमान कारण दर्पणादि द्रव्यबाधात् द्रव्यान्तरमेव पर्यवस्यतीति चेन्न । एवमप्यन्यत्र क्लृप्तकारणभावस्याज्ञानस्यैव प्रतिबिम्बमुख प्रत्यपि कारणत्वकल्पनौचित्यात् । अवयवान्तरकारणत्वे हि धर्मी धर्मश्चोभयमपि कल्पनीयम् । किञ्चैकदा पञ्चभि पुरुषैर्दृश्यमाने दर्पणेऽनेकमुखाना सत्त्वेन दर्पणस्योच्छूनत्व विदारणं दुर्वहत्व च स्यात् । अपि चास्मिन्पक्षे बिम्बापगमेपि प्रतिबिम्बोपलम्भप्रसङ्ग । न च काष्ठापगमे वह्न्यपगमवन्निमित्तबिम्बापगमे प्रतिबिम्बापगम इति वाच्यम् । दृष्टान्तवैषम्यात् । अग्नेर्हि काष्ठाश्रितत्वात् । तन्नाशे अग्न्यारम्भकसयोगविनाशेन तन्नाशो भवति । न च प्रतिबिम्बं बिम्बाश्रित तस्मान्न प्रतिबिम्बस्योत्पत्तिकारण निरूपयितु शक्यन्नापि प्रतीतिकारण निरूपयितु शक्यम् । न च चक्षुषा तत्सम्भवति दर्पणावयवव्यवहितत्वात् । न च तस्य स्वच्छत्वेनाव्यवधायकत्व तथात्वे दर्पणपृष्ठलग्नहस्तादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् । अत एव प्रदीपप्रत्यभिज्ञातौल्य निरस्तं वेदितव्यम् । ननु मुखलाञ्छितप्रतिमुद्रैव दर्पणादौ मुखप्रतीतिविषय । तथा च नोत्पत्तिकारणाद्यनुपपत्तिरिति चेन्न । बिम्बसश्लेषाभावाद्बिम्बविरुद्धपरिणामत्वात् । बिम्बचेष्टाधीनचेष्टावत्त्वदर्शनाच्च । ननु

मुखच्छायैव प्रतिबिम्बम् । न च तत्र त्वदुक्तदूषणानि सन्ति छायाया बिम्बसश्लेष विनापि सम्भवात् । तद्विरुद्धपरिमाणतदधीनत्वादेश्च सम्भवात् प्रत्यङ्मुखत्वादिक च सङ्गच्छते । प्रसिद्धच्छायाया दर्शनादिति चेन्न । अनुभवविरोधात् । न हि मन्मुखच्छाया दर्पण इति कश्चिदनुभवति । किन्तु मदीयमुख दर्पणे पश्यामीति तटस्थमपि बोधयति । दर्पणे सुन्दरं मुख पश्येति दर्पणे मुखससर्गबाधानुभव विरोधाच्च । अप्रसक्तस्य मुखस्य तत्र बाधायोगात् । प्रसक्तच्छायायाश्च परमार्थत्वेन बाधानुपपत्ते । प्रसिद्धच्छायाविलक्षणत्वाच्च । लौकिकी हि छाया नियमेन श्यामैवानुभूयते । न च दर्पणमुख श्याममनुभूयते । नन्वायसदर्पणे श्यामत्वेनाप्यनुभूयत इति चेन्न । तस्योपाधिश्यामताप्रयुक्तत्वात् । प्रतिबिम्बत्वप्रयुक्तत्वे रजतदर्पणप्रतिबिम्बेपि तदनुभव प्रसङ्गात् । किञ्च वृद्धिह्रासादिमती प्रसिद्धच्छायानुभूयते । न च प्रतिबिम्बमेकस्मिन्नुपाधावेकरूपबिम्बस्य कदाचिद्वर्द्धते ह्रसति वा । ननु छायायामपि नायं नियम प्रदीपादिष्वेकत्र सत्सु स्तम्भादिच्छायाया तददर्शनादिति चेन्न । तत्रापि प्रदीपस्य दूरसमीपोत्सर्पणादिना वृद्धिह्रासानुभवदर्शनात् । किं च प्रकाश एव छायाया निमित्त वक्तव्य सचाआदित्यादिप्रकाश । किं वा भास्वरद्रव्यदर्पणप्रकाश एव । नाद्य । छायान्तरशून्यगृहान्तर्वर्तमानस्यापि पुसो दर्पणादिप्रतिबिम्बदर्शनात् । किं च यत्प्रकाशकृता या छाया सा तद्विपरीतदेशैव तथैव लोकेनुभवात् । प्रतिबिम्बे तु प्रात काले प्राङ्मुखमुपविष्टस्य पुस पूर्वस्या दिश्येवानुभूयते । अत एव न द्वितीयोपि । किं च प्रतिबिम्बस्य छायात्वे तुल्यवत्प्रचुरप्रकाशानेकदीपमध्यगतस्य पुस छायानुपलम्भवदनेकप्रकाशमध्यस्थस्य पुसो दर्पणादिषु प्रतिबिम्बानुपलम्भप्रसङ्ग । तस्मात्प्रतिबिम्बस्यावयवान्तरारब्धत्वप्रतिमुद्रात्वच्छायात्वाभावात् भेदप्रत्ययस्य निरुपपत्तिकत्वादभेदप्रत्ययेन तद्बाध । नन्वभेदोप्यनुपपन्न । अभेदे हि प्रत्यङ्मुखत्वाधोग्रत्वदर्पणजलनिष्ठत्वप्रतीतिरज्ञानकल्पितैवेति वक्त-

च्यम्। तच्चानुपपन्नम्। प्राङ्मुखत्वेन ग्रीवास्थत्वेनोर्ध्वाग्रत्वेन भूनिष्ठत्वेन प्रतीयमानेष्वेव मुखवृक्षादिषु तद्विपरीतप्रत्यङ्मुखत्वादिप्रतीतेरित्युक्तत्वात्। न च तत्तद्रूपेण तत्तज्ज्ञानेपि तत्तदज्ञान न निवृत्तमिति शङ्क्यम्। ज्ञानाज्ञानयोरविरोधप्रसङ्गात्। अनुभवविरोधाच्च। न हि तत्र कश्चित्तदज्ञान विषयव्यावृत्तमनुभवतीति चेत् तत्र किं मुखवृक्षादावावारकमज्ञानमेव नेति ब्रूषे। उताज्ञानमात्रम् आद्योङ्गीक्रियते। न द्वितीय। अनावारकानन्ताविद्यावस्थायास्तत्र सत्त्वात्। मूलाज्ञानस्य वा तत्र सत्त्वात्। न च मूलाज्ञान तदज्ञाने नश्यति। तस्यानधिष्ठानज्ञानत्वात्। न च तासामप्यवस्थाना ज्ञानेन निवृत्ति। आवारकाज्ञानेनैव तद्विरोधात्। न च सर्वा अप्यवस्था एकदैव विषयमावृण्वन्तीति वाच्यम्। एकयाप्यावरणसिद्धौ तदन्यस्यास्तत्कल्पने प्रमाणफलयोरभावात्। न चानावारकतत्सत्त्वे मानाभाव। उत्तरकालीनभ्रमादेरेव तत्र मानत्वात्। तस्मादनावारकाज्ञानकल्पित एव प्रतिबिम्बभ्रम। अत एवावस्थास्वीकारपक्षेऽवस्थानादिरित्येवाङ्गीक्रियते। अन्यथा विरोधिप्रमाणस्य सन्निधाने तदुत्पत्त्यसभवात्। प्रतिबिम्बभ्रमानुपपत्ते। नन्वेवमपि प्रतिबिम्बभ्रमो न भवति विशेषज्ञानसत्त्वात् न हि शुक्तिकात्वज्ञाने तत्र भ्रमो दृश्यते। ननु निरूपाधिकभ्रम एवाधिष्ठानविशेषदर्शनविरोधि न सोपाधिकभ्रम इति चेन्न। अधिष्ठानविशेषसाक्षात्कारे सति पीतशङ्खादिसोपाधिकभ्रमाणामप्यदर्शनात्। न च तत्रोपाध्यभावादेव भ्रमाभाव न त्वधिष्ठानविशेषदर्शनसत्त्वादिति वाच्यम्। विभ्रमाणा तत्त्वज्ञानैकविरोधित्वेनोपाध्यभावे तदभावानुपपत्तिरिति चेन्न। अप्रतिबन्धाधिष्ठानविशेषदर्शन हि विभ्रमविरोधि प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रेऽपेक्षितत्वात्। प्रतिबन्धक च क्वचित्किञ्चिदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्या सोपाधिकभ्रमे उपाधिरेव प्रतिबन्धक इति क्लृप्यते। ततश्चोपाधौ सति तत्प्रतिबद्धमधिष्ठानविशेषदर्शन न भ्रम

विरुणद्धि किन्तूपाधिविगमे सत्येव । ननु प्रतिबिम्बभ्रम किमपरोक्ष उत परोक्ष । नाद्य । अधिष्ठानापरोक्ष विना तदनुपपत्ते । अधिष्ठानस्य च मुखादे इन्द्रियसयुक्तत्वाभावेनापरोक्षत्वानुपपत्ते । ननु स्वमुखैकदेशेन्द्रियसन्निकर्षात्तस्यापरोक्षत्वमिति चेन्न । एवमपि चक्षुर्गोलकादिप्रतिबिम्बस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीय । अपरोक्षत्वेनानुभवात् लिङ्गादेरभावाच्चेति चेन्न । विश्वभ्रमे उपाध्यापारोक्ष्यस्यैव तत्र प्रयोजकत्वात् । अध्यासो हि नियमेन यत्स प्रयोगमपेक्षते तदापरोक्ष्येणैव स्वयमपरोक्षो भवति । प्रतिबिम्बाध्यासश्च नियमेनोपाधिसंप्रयोगमपेक्षत इति तदापरोक्ष्यादेव स्वयमपरोक्षो भवति । नन्वधिष्ठानसम्प्रयोगोपि विभ्रमे कारणमिति चेन्न । अन्यत्र तथात्वेप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपाधिसप्रयोगस्यैव भ्रमविशेषे कारणत्वात् । नचाननुगमो दोषाय क्लृप्ताध्यासविलक्षणे कार्ये विलक्षणसप्रयोगस्यैव कारणत्वौचित्यात् । अथवा—स्वच्छद्रव्यादर्शादिना सप्रयुक्ता नायनरश्मयस्तत प्रतिहता सन्तस्तद्बिम्बेन सयुज्य तत्तद्बिम्बमपरोक्षतया गृह्णन्तोप्युपाधिसन्निधानदोषात् स्वाश्रयनिष्ठतया बिम्ब विषयीकुर्वाणास्तत्रोपाधिनिष्ठत्वादिकमारोप्य गृह्णन्तीति न गोलकादिप्रदेशस्यापारोक्ष्यानुपपत्ति । नन्वेव किमर्था कष्टक्लृप्ति दर्पणस्यैव प्रतिबिम्बमुखाधिष्ठानत्वमस्तु शुक्तेरिवाधिष्ठानत्वम् । नचैव सति बिम्बमुखैक्यप्रत्यानुपपत्ति शुक्तिरजते मदीयमिद रजतमिति पारमार्थिकरजताभेदप्रत्ययवदुपपत्तेरिति चेत्तत्र किं शुक्ताविव रजतमनिर्वचनीय मुखमारोप्यते । अथवा—प्रसिद्धमुखस्यैव तत्रारोप । नान्त्य । अन्यथाख्यातिप्रसङ्गात् । आद्ये इदं रजतमितिवत् दर्पण मुखमिति प्रतीत्यापत्ति न तु दर्पणे मुखमिति बाधोपि नेद रजतमितिवत् नेद मुखमित्येव स्यान्न तु नात्र मुखमिति । ननु दर्पणे मुखत्व नारोप्यते । किन्तु मुखवत्व नामाविद्यको धर्म आरोप्यत इति चेत्तर्हि नियमेन मुखवद्दर्पणमित्येव

प्रतीति स्यान्न तु दर्पणे मुखमिति। आरोप्यतावच्छेदकप्रकारकत्व नियमादारोपस्य तस्मान्मुखमेवाधिष्ठान तत्र च दर्पणस्थत्वादिधर्म एवारोप्यते न तु मुखमिति वक्तव्यम्। न च बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे प्रतिबिम्बे कस्तूरिकादिगन्धादेरुपलम्भप्रसङ्गो दोष । इष्टत्वात्। न च तथा नोपलभ्यत इति वाच्यम्। तत्र बिम्बाभिन्नत्वेन तद्गन्धो पलब्धेरेव तद्गन्धोपलब्धित्वात् स्मृतिरपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरेक त्वमेव गमयति। "नेक्षतोद्यन्तमादित्यन्नास्त य त कदाचन। नोपरक्त न वारिस्थ न मध्य नभसो गतमि"ति अत्र हि नभसो मध्य गत वारिस्थमिति सामानाधिकरण्येन वारिस्थनभोमध्यगतयोरेकत्व-मुच्यते। न च प्रतिबिम्बस्य जीवत्वे मुखप्रतिबिम्बवत् स्वस्य बिम्ब भूतब्रह्मात्मतानवगन्तृत्व बिम्बस्य ब्रह्मण एव देवदत्तवत् भ्रान्ति निवर्त्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वं स्यादिति वाच्यम्। न हि प्रतिबिम्ब मुखस्य बिम्बात्मतानवगमे प्रतिबिम्बत्व प्रयोजक बिम्बस्यापि घटादेरनवगन्तृत्वात्। किन्तु जडत्व तच्च न जीवस्य देवदत्तस्यापि तत्त्वज्ञनाश्रयत्वेन बिम्बत्व प्रयोजकम् किन्तु भ्रान्तत्व तच्च न ब्रह्मण इत्युक्तम्। तस्मात् बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वाज्जीवस्य प्रति बिम्बत्वे परब्रह्मैक्य श्रुतिसिद्ध सिद्ध्यत्येवेत्यलमतिप्रसङ्गेन। एव जीवशब्दस्य सूक्ष्मशरीरप्रतिबिम्बचैतन्येऽविगीततया सकलवृद्धव्यव-हाराद्रूढिरित्युक्तम्। इदानीं योगवृत्त्यापि जीवशब्द तत्पर इत्याह— अत्रैवेति। आविद्यककरणप्रतिबिम्बे निर्वचनमवयवार्थ। तस्य जीव-शब्दस्य जीवप्राणधारण इत्यस्माद्धातोर्जीवशब्दस्य निष्पन्नत्वात् जीवति प्राणान् करणानि धत्त इत्यवयवार्थस्य तत्रैव सत्त्वात्। करणपूगवशीकृता करणसमष्टिरूपसूक्ष्मशरीरोपाधिपराधीना तत्प्रति-बिम्बिताधिदेवजीवशब्दवाच्येत्यर्थ ॥ २०७ ॥

ननु माभूज्जीवाश्रयमज्ञान जीवोपाधि अन्त करणाश्रित तु तत्तदुपाधिर्भविष्यति एव च सति ब्रह्मासर्वज्ञत्वादिदोषात् परिहृत

भवति अहमज्ञ इतिप्रतीतिरप्युपपन्नतरा भवतीत्याशङ्कामुपसंहार-व्याजेनापाकरोति—

ब्रह्मैवाज्ञानि तस्मादिह भवितुमलं नापरं वस्तु किंचि-त्तस्याज्ञानात्मकत्वान्न च तमसि तमस्तन्निवृत्तेरयोगात् । नाज्ञानोत्थस्य विद्याजनिरिह घटते तां विना तत्र नश्ये-न्न ह्यज्ञानं विनश्येदवगतिजनकज्ञानजन्मान्तरेण ॥२०८॥

ब्रह्मैवेति । यस्मादपरं किञ्चिद्वस्त्वन्तःकरणं तत्सम्बद्धं चैतन्यं वाऽज्ञानि भवितुं नालं तस्माद्ब्रह्मैवाज्ञान्यज्ञानाश्रय इत्यर्थः । किमन्तःकरणं वास्तवमुताविद्यकं नाद्यः तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वप्रतिपादकभिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिशास्त्रविरोधात् । द्वितीयेपि । किमन्तःकरणमात्रं तदाश्रयः उतान्तःकरणसम्बद्धं चैतन्यं द्वितीयेप्यन्तःकरणसम्बद्धत्वं तद्विशिष्टत्वमुत तदुपहितत्वम् । न द्वितीयः । स्वकार्योपहिते स्ववृत्तित्वानुपपत्तेरित्युक्तत्वात् । प्रथमेपि किं विशिष्टं विशेषणविशेष्याभ्या-मनन्यदुतान्यत् । नाद्यः । ब्रह्मणोऽज्ञानित्वानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्येतरत्र पक्षद्वयेप्यज्ञानानाश्रयत्वे हेतुमाह—तस्याज्ञानात्मकत्वादिति । तस्य केवलस्यान्तःकरणस्य तद्विशिष्टस्य चाज्ञानकार्यत्वेनाज्ञानात्मकत्वादित्यर्थः । नन्व-ज्ञानात्मकत्वमात्रेण कथं तदनाश्रयत्वं तत्राह—नचेति । नह्यज्ञाने ज्ञानं सम्भवति निष्प्रयोजनत्वात् प्रतीत्यनुपपत्तेश्चेत्यर्थः । नचान्तःकर-णाश्रयाज्ञानादात्मनः आवरणं प्रयोजनम् । आत्मचैतन्ये न तत्प्रथेत्यपि शङ्क्यम् । आवारकस्य लौकिकतमोवत्स्वाश्रयमात्रावारकत्वात् । अन्तःकरणस्य चावृतस्वभाववत्वात् तदिदमुक्तम् । तम इति । स्वाश्र-यातिरिक्तचैतन्येन तस्यासम्बन्धान्न तद्बलेन तत्सिद्धिः । सम्बन्धस्याश्रयस्तु जडरूपाज्ञानकार्यत्वेन जडत्वात् न तत्प्रकाशयितुमर्हति तदि-दमुक्तम्—तमसीति । हेत्वन्तरमप्याह—तन्निवृत्तेरिति । तस्याज्ञानात्मकान्तःकरणतद्विशिष्टाश्रयाज्ञानस्य निवृत्तेरसम्भवादपि तमसि तमो नास्ती-

स्यर्थ । किमिति तन्निवृत्तिर्न सम्भवतीति चेत्तत्र वक्तव्य किं ज्ञानात्तन्निवृत्ति उत तदतिरिक्तेन । आद्येपि किं स्वसमानाश्रयज्ञानेन उत भिन्नाश्रयज्ञानेन आद्यमसम्भवेन दूषयति—नाज्ञानेति । अन्त करण स्याज्ञानकार्यस्य जडत्वान्न तदाश्रितज्ञान सम्भवति । तस्य चेतनैकाश्रयत्वात् । न च वृत्तिरूप ज्ञानमन्त करणाश्रित तदेव चाविद्यानिवर्त्तक तदुक्त "वृत्तितत्स्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञान धिया नश्येदाभासेन घट स्फुरेदि"तीति वाच्यम् । वृत्ते केवलाया जडतया अविद्यानिवर्त्तकत्वानुपपत्ते । न हि तमसा तमोनिवृत्ति सम्भवति । न च चैतन्येनापि न तन्निवृत्ति सम्भवति । तस्य नित्यत्वेन प्रमाणजन्यत्वाभावात् प्रमाणजन्यस्यैव च निवर्त्तकत्वादिति वाच्यम् । तस्य केवलस्य तथात्वेपि वृत्त्युपाधिना जन्यत्वोपपत्ते । का तर्हि सम्प्रदायविद्वचनस्य गति वृत्तिप्राधान्यविवक्षयोपपत्ते । अन्यथा अविद्यानिवृत्तिव्यतिरिक्तघटादिस्फुरणासम्भवेन तद्व्यतिरिक्तस्याभासकृतस्य वर्णतानुपपत्तेरित्यर्थ । द्वितीय दूषयति—तामिति । ता स्वसमानाश्रयविद्या देवदत्तज्ञानेन यज्ञदत्ताज्ञानानाशादित्यर्थ । ननु करणाश्रितमज्ञानं कर्त्राश्रितज्ञानान्निवर्तत इति नियम इति चेन्न । विज्ञान यज्ञ तनुत इत्यादिना अन्त करणस्यैव कर्तृत्वेन सिद्धत्वात् । तस्याज्ञानानाश्रयत्वात् । तदन्यस्य चात्मन कर्तृत्वानुपपत्ते । ज्ञानादन्येनाज्ञाननिवृत्तिरिति पक्ष दूषयति—नब्रह्मानमिति । अवगनि ब्रह्मानुभव ब्रह्मैकाकारवृत्तावविचालिचैतन्यप्रतिफलक तज्जनक यज्ज्ञान वृत्तिरूप तदुत्पत्तिं विनेत्यर्थ । तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुत्या लौकिकप्रसिद्ध्या चाज्ञानस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वप्रसिद्धेरित्यर्थ ॥ २०८ ॥

फलितं दर्शयति—

अज्ञानात्मकवस्तु नाऽऽश्रयतयाऽज्ञानस्य सभाव्यते
नाज्ञानात्मकताबहिः कृतमिदं जीवत्वमङ्गीकृतम् ।

नाज्ञानाश्रयमध्यपाति घटते जीवत्वमेतेन व-
श्चैतन्याश्रयमैतदस्तु घटते तत्रैव हीद तमः ॥२०६॥

अज्ञानात्मकेत्यादिना सम्भाव्यत इत्यन्तेन। तस्मादिति चादौ वक्तव्यम्। नन्वाविद्यकोपाधिभिन्नस्य जीवस्यान्त करणस्य वाऽज्ञानाश्रयत्वाभावेपीश्वरात् स्वाभाविकभेदवतोतिरेकवतो वा जीवस्य तदाश्रयत्व किन्न स्यादिति चेत्। किमेव तत्त्वबहिर्मुखो जल्पति। उत तत्त्वविदो वदन्ति। आद्य सम्पत्स्यते यदि तद्भेदोऽसेत्स्यत् तदेव न तत्र प्रमाणाभावात्। ननु किमिति प्रमाणाभाव निर्दु खादह भिन्न इति प्रत्यक्षस्य विद्यमानत्वादिति चेत् किमत नह्यन्यभेदप्रमाणेनान्यभेद सिद्ध्यति। ननु नेदमन्यविषय प्रत्यक्षं किन्त्वात्मविषयमेवेति चेन्न—अहकारानात्मत्वस्य साधितत्वात्। न च जीवेश्वरौ भिन्नौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् दहनतुहिनवदिति अनुमानेन तयोर्भेद आशङ्कनीय वास्तवविरुद्धधर्माधिकरणत्वस्यासिद्धे कल्पितस्य तस्य बिम्बप्रतिबिम्बयोर्व्यभिचारात्। भेदोपि यदि वास्तव साध्येत तदा साध्यविकलो दृष्टान्त भेदवास्तवताया सर्वत्र प्रनिषिद्धत्वात्। यदि पुन कल्पितस्तदा सिद्धसाधनम्। किं च विरुद्धधर्मत्व यदि परस्पराभावरूपत्व तदा असिद्धि सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वयोस्तदभावात्। यदि परस्पराभावनियतधर्मत्व तदाप्यसिद्धि ईश्वरस्य सर्वविभ्रमाधिष्ठानत्वेन किञ्चिज्ज्ञजीवस्याप्यधिष्ठानतया तयोस्तदभात्। यदि पुनर्निवर्त्यनिवर्तकत्व तदा सुतरामसिद्धिरेव। न च द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुत्या तद्भेद सिद्ध्यति। तस्या प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादेन तन्निषेधपरत्वात्। तस्य पैङ्गिरहस्ये तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्तीति सत्त्वम् अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति ज्ञ इति बुद्धिजीवपरत्वेन व्याख्यातत्वाच्च। मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति तस्य निषिद्धत्वाच्च। किं च जीवपरयोर्भेदेऽन्यतरस्यात्मान्यत्वेन घटादिवदनात्मरूपत्व प्रसज्ज्येत।

ननु घटादेरात्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्यत्वादनात्मत्वम् न हि जीवे श्वरयोस्त्वपरमात्मपरमात्मनोस्तथा किन्तु जीवस्येश्वराश्रितभेदप्रति योगित्वं जीवत्वाकारेणेश्वरस्य जीवनिष्ठभेदप्रतियोगित्वमीश्वरत्वा कारेणेति चेत् किमिदं जीवेश्वरयोर्जीवत्वमीश्वरत्वं च यदवच्छिन्न प्रतियोगिकभेदवत्त्वेन परस्परभेदेऽप्युभयोरात्मत्व न तावज्जीवत्व जाति आत्मा द्रव्यत्वापरजातिमान्न भवति विभुत्वात् आकाशव दिति तदभावस्य सिद्धत्वात् व्यञ्जकाभावाच्च। न चानित्यज्ञाना श्रयत्व तद्व्यञ्जकमिति वाच्यम्। व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकसमानकालीनत्व नियमेन सुषुप्त्यादौ तदभावप्रसङ्गात्। न च तदत्यन्ताभावानधि करणत्व तथा तस्य प्रागेव निरस्तत्वात्। अत एव नोपाधिरपि सम्भवति। नापीश्वरत्व स्थावरजङ्गमात्मकसर्वपदार्थज्ञातृत्व सर्वमु क्तिदशायामीश्वरस्येश्वरत्वाभावप्रसङ्गात्। तदा सर्वपदार्थाभावेन सर्वज्ञत्वाभावात्। तस्यान्यघटितत्वेन वास्तवत्वानुपपत्तेश्च। तस्मा ज्जीवपरयोरन्योन्यभेदे आत्मत्वेनैव तत्प्रतियोगित्वस्य वक्तव्यत्वात्। अन्यतरस्यानात्मत्वमेवापतति ततो न स्वाभाविकभेदवान् जीव नाप्यतिरेकोपाधिक तत्र प्रमाणाभावात् स ह्यभेदतावन्मात्रविरोधी सन् भेदाभेदप्रयोजक इत्युच्यते। नचैकस्य वस्तुतो भेदाभेदौ सम्भवत येन तन्निमित्तमतिरेक कल्प्येत। किं च तस्य वास्तवत्वे तस्य तत्प्रयु- क्तजीवभावस्य च मोक्षदशायामप्यनुवृत्तिप्रसङ्ग। कल्पितत्वे चावि द्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वापात तस्माद्द्वितीय पक्ष परिशिष्यते। स चानुपपन्न। तत्त्वदर्शिभिर्वास्तवजीवभेदानङ्गीकारादित्यभिप्रेत्याह — नाज्ञानेति। अज्ञानोपाधिकत्वादज्ञानात्मकत्व सतो बहिष्कृत व्यतिरिक्त तत्त्वदर्शिभिरज्ञानोपाधिकस्यैव जीवत्वाङ्गीकारात्। स्वाभाविकभेद वत्त्वाङ्गीकारे जीवस्यापसिद्धान्त स्यादित्यर्थ। फलितमाह— नाज्ञानाश्रयेति। जीवत्वमज्ञानाश्रयमध्यपात्यज्ञानाश्रयकोटिनिविष्ट घटते। परमप्रकृतमुपसहरति— एतेनेति। उक्तहेतुनेत्यर्थ। एतदज्ञान चैतन्या

श्रयमज्ञानमित्यत्र पूर्वोक्तोपपत्तिं स्मारयति—घटत इति । तत्रैवाद्वितीयपरिपूर्णचैतन्य एव तम सम्भवति यत अत अद्वितीयात्माश्रयविषयमेवाज्ञानं न जीवाश्रयमिति सिद्धम् ॥ २०६ ॥

नन्वज्ञानस्याद्वितीयात्माश्रयत्वे तादृशात्मस्फुरण विना तत्स्फुरणन्न स्यात् । कस्य कुत्राज्ञानमिति तत्स्फुरणस्याश्रयविषयस्फुरण सापेक्षत्वात् । न हि सर्वो लोकस्तादृशमात्मान प्रत्येति तथा सत्यज्ञानाभावप्रसङ्गादित्युभयत पाशारज्जुरित्यभिप्रेत्य चोदयति—

ननु चाद्वयाश्रयतमःस्फुरणं
न कथं चिदत्र न हि तत्स्फुरति ।
स्फुरदाश्रयस्य तमसः स्फुरणं
घटते नचाद्वयमिह स्फुरति ॥ २१० ॥

ननु चाद्वयेति । अत्र ब्रह्माश्रयमज्ञानमिति पक्षेऽद्वितीयात्माश्रयविषयतम स्फुरण कथ चिदपि न सम्भवतीत्यर्थ । तत्र हेतुमाह—नह्यति । हि यत तदद्वयात्मरूपमद्वयात्मस्फुरण विनापि तत्स्फुरण किन्न स्यात् तत्राह—स्फुरदेति । स्फुरन्नाश्रयो यस्येति बहुव्रीहि । अस्तु तर्ह्यद्वयवस्तुनोपि स्फुरण तत्राह-नचेति । यद्यद्वयवस्तु स्फुरेत्तदाऽज्ञानन्न स्यादित्यर्थ । तस्मादद्वयब्रह्माश्रयविषयमज्ञानमित्येतदनुपपन्नमित्यर्थ ॥ २०१ ॥

तत्र किमद्वितीयानन्दब्रह्मणोऽद्वितीयत्वाकारेणाज्ञानाश्रयविषयत्वन्निराक्रियते तदाकारस्याप्रतीतेरप्रतीयमानस्य चाज्ञानव्यावर्त्तकत्वायोगादिति । किं वा प्रत्यक्त्वाकारेण । आद्योऽनङ्गीकारपराहत इत्याह—

नाज्ञानमद्वयसमाश्रयमिष्टमेव
नाद्वैतवस्तुविषय निशितेक्षणानाम् ।
नाऽऽनन्दनित्यविषयाश्रयमिष्टमेत-
त्प्रत्यक्त्वमात्रविषयाश्रयतानुभूतेः ॥ २११ ॥

नाज्ञानामति । अद्वयसमाश्रयेऽद्वयत्वाकारेण चैतन्याश्रये एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । निशितेक्षणाना सूक्ष्मबुद्धीनामेतदज्ञानमद्वितीयत्वाद्याकारस्यास्फुरणान्न तेनाकारेणाज्ञानाश्रयविषयत्वमित्यर्थ । न द्वितीय इत्याह—प्रत्यक्त्वेति । प्रत्यक्त्व चैतन्यमज्ञानस्य प्रत्यङ्मात्र विषयाश्रयताया अनुभवसिद्धत्वात् प्रत्यक्त्वाकारेणैवात्मा मोहस्याश्रयो विषयश्च भवति ॥ २११ ॥

नन्वानन्दादेरपि चैतन्यमात्रत्वात् तस्य चानावृतत्वात्कथ तस्याविद्याविषयत्वमित्याशङ्क्य "ज्ञातेपि तावदि" [१।४४] त्यादिप्रथमाध्यायोक्त स्मारयति—

प्रत्यक्त्वमात्रविषयाश्रयमोहहेतोः
प्रत्यक्तिरोहित इति प्रतिपादयामः ।
प्रत्यञ्चमेव खलु वेद्मि न वेद्मि चेति
प्रत्यक्षमस्ति ननु वेदनमस्य पुसः ॥ २१२ ॥

प्रत्यक्त्वेति । प्रत्यक्त्वमात्राश्रयविषयमोहाद्धेतो प्रत्यङ् प्रत्यगात्मा तिरोहित आवृत इति प्रतिपादयाम इत्यर्थ । अज्ञानस्य प्रत्यङ्मात्रविषयाश्रयत्वानुभवमेव स्पष्टयति—प्रत्यञ्चामिति । अथवा प्रतीयमाने प्रतीचि कथ तद्विषयाज्ञानमित्याशङ्क्य प्रतीयमान एवाज्ञान वक्तव्यम् । अन्यथा निरूपकाकाराग्रहणे निरूप्याज्ञानस्फुरणा

नुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह —प्रत्यक्त्वात । स्वरूपज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्प्रत्यञ्चं प्रत्यक्त्वाकार विषयीकृत्य वेद्मि न वेद्मीति च प्रत्यक्ष वेदनमनुभवोस्ति। तथा च प्रत्यक्त्वाकारस्याज्ञानव्यावर्त्तकतया प्रयोजकस्फुरणसभवात् । मामह न जानामीत्यज्ञानाश्रयविषयत्वस्य चानुभूयमानत्वात् प्रत्यक्त्वाकारेणैवात्माज्ञानाश्रयो विषयश्चेत्यर्थ ॥ २१२ ॥

ननु प्रत्यक्त्वाकारेणात्मनोऽज्ञानाश्रयत्वेप्यज्ञानविषयत्वमनुपपन्नम्। अज्ञानविषयत्व ह्यज्ञानावृतत्व भवति। आवृतत्व च विपरीतव्यवहारविषयतायोग्यत्वम् । तथा च प्रत्यक्त्वाकारेणात्मनोऽज्ञानविषयत्वे प्रतीचि नाहमस्मीत्यादिविपरीतव्यवहार स्यात। न च तथास्ति। किं च प्रत्यक्त्वाकारस्याज्ञानसाक्षितया स्पष्ट प्रतीयमानत्वाच्च तस्याज्ञानावृतत्वविरोध । ननु प्रतीयमानस्याज्ञानव्यावर्त्तकत्वान्न विरोध इति चेत् सत्यम् । तदा खलु न जानामीत्येव प्रतीयेत नाहमिति स्पष्टम्। न च मामह न जानामीति प्रतीचोप्यज्ञानविषयत्वप्रतीतेर्न विरोध इति वाच्यम्। इय हि प्रतीति प्रतीचो ब्रह्मत्वाकारेणैवाज्ञानविषयत्व साधयति न प्रत्यक्त्वाकारेणेत्येव वक्तव्यम्। अन्यथा अहमिति स्पष्ट प्रतीयमाने प्रत्यक्त्वाकारे तद्विषयाज्ञानानुपपत्ते । न च मामित्युल्लेखानुपपत्ति । ब्रह्मणोपि प्रत्यग्रूपत्वेन तथोल्लेखोपपत्ते ।नन्वद्वितीयत्वाकारेणाप्यज्ञानविषयत्वमनुपपन्न तस्याप्रतीयमानत्वादिति चेन्न । अद्वितीयत्वादिलक्षणब्रह्मण प्रकाशमानप्रत्यगभिन्नत्वेनाप्रतीयमानत्वासिद्धे । किं च किं त्वमद्वितीयत्वादिलक्षण ब्रह्म विद्धीति पृष्ट सन् प्रतिविधत्ते नाह तद्भगवन्वेद्मीति ईश्वरमहं न वेद्मीति च सर्वानुभवो दृश्यते। अतो ऽज्ञाततयानुभवसिद्धत्वादप्यद्वितीयब्रह्मणोऽज्ञानविषयत्व वक्तव्यम् । अन्यथा स्पष्ट प्रकाशमानप्रत्यगभिन्नतयाऽद्वितीयब्रह्मणोपि स्पष्ट स्फुरणप्रसङ्गश्च। श्रुतिरपि कथ नु भगव स आदेशो भवति। अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादिनाऽद्वितीयत्वादिलक्षणोपदेष्टव्याकारस्य जिज्ञास्यत्वमज्ञान

विषयत्व च दर्शयति। किञ्चाज्ञातमेव तत्त्वमादिवाक्यैरुपदिश्यत इति वक्तव्यमन्यथोपदेशवैयर्थ्यात् । प्रत्यक्त्वाकारस्य च स्पष्ट प्रतीय॰ मानत्वान्नोपदेशार्हता आत्मनोऽद्वितीयत्वाद्याकारस्तूपदेशार्ह इति स एवाज्ञानविषय । किं च यज्ज्ञानात्ससारभ्रमनिवृत्ति तद्विषयाज्ञानादेव तद्भ्रमो वक्तव्य । लोके तथैव भ्रमदर्शनात्ससारभ्रमनिवृत्तिश्च प्रत्य गात्मनोऽद्वितीयत्वब्रह्मत्वपरिज्ञानात् न प्रत्यक्त्वमात्रज्ञानात् । अन्यथा सद्योमुक्तिप्रसङ्गात । तस्माद्द्वितीयत्वाद्याकारेणैवात्मनोऽ ज्ञानविषयत्व न प्रत्यक्त्वाकारेण। न चाद्वितीयत्वाद्याकारे प्रतीय मानेऽज्ञानानुपपत्ति । अप्रतीयमाने च तस्मिन् तद्विषयाज्ञानप्रतीत्य- नुपपत्तिरित्युभयत पाशा रज्जुरिति शङ्कय स्वतोज्ञाततया प्रतीयमा- नेपि वस्तुन्यज्ञानदर्शनादिति पूर्वापरितोषात् सदृष्टान्त पक्षान्तर- माह—

सवित्परिस्फुरति न स्फुरतीति तस्यां
वैयात्यदूषितधियस्तु विसंवदन्ते ।
अज्ञानतस्तदपि तद्वदिहाद्वयत्व
भादप्यभादिति विमूढधियो वदन्ति ॥ २१३ ॥

सविदिति । तस्या सविदि वैयात्य धाष्टर्य मद इति यावत् । विसवदन्ते विप्रतिपद्यन्ते तदस्फुरण विसवदन वा भादपि प्रकाश मानमप्यभादिवाप्रकाशमानमिव बिमूढधिय अज्ञानावृतधिय लोके हि सविदि स्वरूपेण प्रकाशमानायामेव स्वप्रकाशत्वादिरूपेण मददूषि- ताशयाना वादिना विवादो दृश्यते। न च सोऽज्ञानावृतत्व विना तस्या सम्भवति स्पष्ट प्रतीतेर्घटादौ विवादाभावात्। तथा च यथा प्रतीयमानायामेव संविदि विवादान्यथानुपपत्त्या स्वप्रकाशत्वाकारे- णाज्ञानविषयत्वमप्युच्यते। एवमद्वयपरिपूर्णपरमानन्दब्रह्मापि स्वय

प्रकाशप्रत्यगात्माभिन्नतया प्रकाशमानमेव न प्रकाशत इत्यादिविपरी तव्यवहारदर्शनात्तेनाकारेणाज्ञानविषय इति भ्रान्तै कल्प्यत इत्यर्थ ॥ २१३ ॥

तदेव स्पष्टयति—

अव्युत्पत्ति बिभ्रती भाति संवि-
त्तद्वद्ब्रह्माप्यद्वितीयस्वरूपम् ।
अव्युत्पत्ति नाशयद्भाति वेद्यं
तस्मादेतच्चोद्यमस्मासु नास्ति ॥ २१४ ॥

अव्युत्पत्तिमिति । अव्युत्पत्ति बिभ्रती—अज्ञानविषया सतीत्यर्थ । तद्वत्प्रकाशमानसंविदिवाद्वितीयस्वरूप ब्रह्माप्यव्युत्पत्ति बिभ्रत् भातीत्यर्थ । नन्वद्वितीयत्वादिलक्षणब्रह्मप्रकाशेपि तदज्ञान चेत्कु तस्तर्हि तन्निवृत्तिस्तत्राह—अव्युत्पत्ति नाशयदिति । वेद्य तत्त्वमादि वाक्यसमुपजाताखण्डाकारवृत्त्यभिव्यक्त सदित्यर्थ । यद्यप्यद्वितीय त्वादिलक्षणमपि ब्रह्म प्रकाश एव तथापि न प्रकाशमात्रेणाज्ञाननिवृत्ति किन्तु वृत्त्यभिव्यक्तस्पष्टप्रकाशेनैव तथा च यदा श्रवणादिना तत्त्वमादिवाक्यादखण्डाद्वितीयाकारा वृत्तिर्भवति । तदा तदभि व्यक्त सदखण्डाद्वितीय ब्रह्माज्ञान नाशयदेव भातीति नोक्तदोष इत्यर्थ । तस्माद्ब्रह्माश्रयाज्ञानपक्षो निर्दुष्ट इत्युपसहरति—तस्मादिति । एतदद्वितीयेऽप्रतिपन्ने कथ तस्याज्ञानव्यावर्त्तकत्व प्रतिपन्ने वा कथ तत्राज्ञानमित्येवमादिचोद्यमस्माक पक्षे नास्ति उक्तप्रकारेण निरस्त त्वादित्यर्थ ॥ २१४ ॥

तदेवमविद्याद्वितीयपरिपूर्णपरमानन्दादिलक्षण प्रत्यगभिन्न परमात्मानमेव प्रत्यक्त्वाकारेणाश्रयत अद्वितीयत्वाद्याकारेण

विषयीकरोति । तादृशाविद्यानिमित्त एव जीवभाव । स चैक एव । तस्य यदा तत्त्वज्ञान तदा ससार समूलं नश्यति । न च तदा प्रपञ्चोऽमुक्तो वा कश्चिद्भविष्यतीत्युक्तम् । तत्रैकजीववादे विदुषा वामदेवादीना मुक्ति अविदुषा च ससार इति बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपादकशास्त्रं विरुध्येतेति चोदयति—

नन्वेव चेद्बन्धमोक्षव्यवस्था
शास्त्रं कुप्येन्नाऽऽप्रबोधात्प्रवृत्तेः ।
बद्धो मुक्तोज्ञानवानज्ञ इत्य-
प्येतत्सर्व यावदज्ञानमिष्टम् ॥ २१५ ॥

न वेव चेदिति । यद्यज्ञानेनैव जीवभाव स च एक इत्यङ्गीक्रियत इत्यर्थ । यदीदानीमुपलभ्यमानससारानुरोधेनेत पूर्व कस्याप्य मुक्तिरुच्यते तदा शुकादिमुक्तिप्रतिपादकशास्त्र पीड्येत । यदि मुक्तिशास्त्रप्रामाण्यमङ्गीक्रियते । तदा ससारविषय शास्त्र तद्दशन च पीड्येनेत्यर्थ । किमज्ञानदशाया बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपादकशास्त्रस्यानुपपत्तिश्चोद्यते । उत ज्ञानदशायाम् । नान्त्य । इष्टत्वात् । न प्रथम । अज्ञानेनैव तदुपपत्तेरित्याह—नाप्रबाधादिति । आप्रबोधात् ब्रह्मात्म बोधपर्यन्तमित्यर्थ । प्रवृत्ते शास्त्रस्येति शेष । बन्धमोक्षविषयशास्त्र प्रवृत्तिवत् बन्धमोक्षादिरूपार्थव्यवस्थाप्रतीतिरप्यविवेकदशायामवेत्याह—बद्ध इति ॥ २१५ ॥

नन्वेवमपि मुक्तिशास्त्राप्रमाण्य तदवस्थ प्रमेयाभावादित्याशङ्क्य तच्छास्त्रस्य मुक्तिपरत्वाभावात्तदशेऽप्रमाण्यमिष्टमेति वक्तु विकल्पयति—

किञ्चैतत्किं बन्धमोक्षव्यवस्था-
शास्त्र यत्नात्तत्परं सत्प्रवृत्तम् ।
किञ्चान्यस्मात्प्राप्तमेवानुभाष्य
तस्या रूपं ब्रह्मतत्त्व विदध्यात् ॥ २१६ ॥

किञ्चैतदिति । एतत् तद्वैतत् अपश्यदित्यादिव्यवस्थितमुक्त्यादि प्रतिपादक प्रकरणोल्लङ्घनेनापि शास्त्र यत्नात् तत्पर मुक्त्यादिपर प्रवृत्त किं वा अन्यस्मात्प्राप्तमनादिलोकप्रतीतिप्रसिद्धमुक्त्यादिस्वरूपमनुभाष्यानूद्य प्रकरणिना चैकवाक्यत्वमापद्य तस्या व्यवस्थाया व्यवस्थितमुक्त्यादेरिति यावत् । रूप स्वरूप ब्रह्मतत्त्व विदध्यात् तात्पर्येण प्रतिपादयेदिति विकल्पार्थ ॥ २१६ ॥

तत्र प्रथम दूषयति—

शास्त्र यावत्तत्पर नेष्यते त-
दानर्थक्यात्तत्स्वरूपप्रतीतेः ।
ब्रह्मात्मैक्यप्रत्ययेनार्थवत्त्व
वक्तु युक्त तच्च नोऽभीष्टमेव ॥ २१७ ॥

शास्त्रमिति । तदानर्थक्यादित्यत्र तदिति च्छेद । तच्छास्त्रमिति सम्बन्ध । तद्वामदेवादिमुक्तिपरन्नेष्यते । तत्र हेतुमाह—आनर्थक्यादिति । निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थ । तत्स्वरूपप्रतीते —वामदेवादिमुक्तिस्वरूप प्रतीते । न हि वामदेवादिर्मुक्त इति ज्ञानादध्येतु कश्चित्पुरुषार्थोऽस्ति । न चापुरुषार्थपरत्व वेदस्य सम्भवति । अध्ययनविधिव्याकोपप्रसङ्गात् । प्रयोजनस्य तात्पर्यलिङ्गत्वाच्चेत्यर्थ । मुक्तिस्वरूपात्मैक्यप्रतिपादकतत्त्वमादिवाक्यशेषत्वे तु ज्ञानी वामदेवो मुक्त इति

ज्ञान ज्ञानमात्रेण ब्रह्मात्मैक्यलक्षणमुक्तावाश्वासं सम्पादयत् मुक्त्य नुकूलप्रवृत्तिद्वारा आत्मैक्यधियार्थवद् भवति । अतो द्वितीयपक्ष एव वक्तव्य । स चास्माकमिष्ट एवेत्याह—ब्रह्मात्मैक्येति । अर्थवत्त्व शास्त्रस्य तथा च वामदेवादिमुक्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यादित्यो यूप इत्यादिवत् गुणार्थवादत्वान्मुक्तिपरत्वाभावात्प्रत्युत ब्रह्मात्मैक्यपरत्वा त्तदंशेऽप्रामाण्यमिष्टमेवेति नातत्परमुक्तिशास्त्रपीडा दोषायेत्यर्थ । तस्माद्द्वितीयपरिपूर्णब्रह्माभिन्नस्त्वमेव जीव न त्वदन्यो जीवो मुक्ति भागासीदस्ति भविष्यतीति सिद्धम् ॥ २१७ ॥

एवमाचार्येण जीवैकत्वे प्रतिपादिते स्वानुभवविरोधान्न जीवै· कत्वमुररीकर्त्तुं शक्यमिति शिष्यश्चोदयति—

नन्वन्यो मद्बन्धमोक्षादिभागी
भूतो भावी वर्तते वा न कश्चित् ।
इत्युक्तार्थं स्वानुभूत्या विरोधा-
न्नाहं जातु प्रोत्सहे संग्रहीतुम् ॥ २१८ ॥

नन्वन्य इति । मत्—मत्त आदिपदेन सुखदु खादिक गृह्यते । भूत अतीत भावी भविष्यन् न जातु स्वप्नेपीत्यर्थ । सग्रहीतु अङ्गीकर्त्तुं यद्यपि स्वप्नदृष्टान्तेन प्रागेवानुभवविरोध परिहृत । तथाप्येतस्यार्थस्या-परिपक्वाशयाना दुरवगाहता दर्शयितु पुनरपि प्रकारान्तरेण परिहर्त्तुं चोद्यमुद्भावितमिति द्रष्टव्यम् ॥ २१८ ॥

विकल्पासहत्वान्न जीवैकत्वे स्वानुभवविरोधगन्धोप्यस्तीति वक्तु विकल्पयति—

किं द्वैतानुभवो विरोधपदभाक्किं वा परोऽस्मीत्यथ
यद्वा कश्चिदिहापरोऽस्त्यनुभवो यस्ते विरोधावहः ।

नाद्वैतानुभवः क्षतिं वितनुते तस्येति युक्तं वचो
नापि द्वैतमुपोल्लिखन्ननुभवस्तेनास्य बाधो यतः ॥ २१९ ॥

किं द्वैतानुभव इति । त्वमहमयमिति भेदानुभव विरोधपदभाक् विरुद्ध इत्यर्थ । पर परमात्मास्मीत्ययमनुभव इह जीवैकत्वे अपर द्वैताद्वैतविषय किं जीवैकत्वे ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्मैक्यानुभवो विरुद्ध । किं वा त्वमहमयमिति भेदानुभव किं वाऽन्यो द्वैताद्वैत विषयोनुभवोस्ति योऽस्मिन्विरोधावह इति विकल्पक्रमो द्रष्टव्य । आद्य दूषयति—नाद्वैतेति । अद्वैतानुभव ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्मात्मैक्यानुभव तस्य जीवैकत्वस्य क्षतिमनुपपत्तिं वितनुते करोतीति वचो न युक्तमिति सम्बन्ध । अद्वैतानुभवस्य जीवैकत्वानुकूलत्वात् तस्य तद्विरुद्धत्ववचो न युक्तिमदित्यर्थ । द्वितीय दूषयति—नापीति । द्वैतमुपोल्लिखन् त्वमहमयमितिभेद विषयीकुर्वन् अनुभव तस्य क्षतिन्न वितनुत इत्यनुषङ्ग । तत्र हेतुमाह—तेनेति । तेन जीवैकत्वानुभवेनास्य त्वमयमितिभेदप्रत्ययस्य त्वमहमित्यादिभेदप्रत्ययो हि शरीरावच्छिन्नात्मानमेव विषयीकरोति । स च जीवाभास न पारमार्थिकजीव न ह्यपारमार्थिकविषयज्ञान बाधितुमीष्टे तथा च पारमार्थिकजीवैकत्वप्रत्ययेनापारमार्थिकतद्भेदप्रत्ययस्य चन्द्रैकत्वज्ञानेन तद्भेदज्ञानवत् बाधितत्वान्न तेनापि तद्बाध इत्यर्थ ॥ २१९ ॥

तृतीयमनुवदति—

द्वैताद्वैतनिवेशिनोऽनुभवनाद्बाधोद्भवोऽस्येति चे
त्तादृङ्नानुभवोऽस्ति कस्यचिदपि स्थानत्रये जीवतः ।
भास्वच्छार्वरगोचर ह्यनुभव विभ्रज्जनो दृश्यते
नास्मिन्संसृतिमण्डले स न भवेत्कस्मादयं चेद्भवेत् ॥२२०॥

द्वैतेति । द्वैताद्वैतनिवेशिन भेदाभेदविषयत्वादेकत्वानेकत्वविषया दित्यर्थ । अनुभवनादनुभवात् । अस्य जीवैकत्वानुभवस्यैतादृशा नुभव एव नास्ति विरोधात् बाधकत्वन्तु दूरनिरस्तमित्यभिप्रायेण परिहरति—तादृगिति । जीवभेदाभेदविषय इत्यर्थ । कस्य चिदपि पुरुषस्य स्थानत्रये जाग्रदादिलक्षणे लोकत्रये वा जीवत वर्त्तमानस्य विरुद्धधर्मद्वयससर्गगोचरानुभवाभावे दृष्टान्तमाह—भास्वदिति । भास्वान्सूर्य शार्वर तम तदुभयससर्गगोचर नह्यस्मिन्ससारमण्डले प्रचुर प्रकाशसवितृतम ससर्गानुभववान् कश्चिदस्ति । तथा च जीवभेदाभेदानुभवे तम प्रकाशससर्गोऽप्यनुभूयेतेत्यर्थ । ननु नायमस्ति नियम यदि भेदाभेदविषयप्रत्ययश्च स्यात्तम प्रकाशससर्गानुभव स्यादिति न हि नियमेनापाद्यते किन्तु विरुद्धधर्मद्वयससर्गविषयानुभवाङ्गीकारे विनिगमकाभावात् तम प्रकाशससर्गोऽपि स्यादित्येवापाद्यत इत्याह-स न भवेदिति । अयमेकस्य भेदाभेदविषयानुभव भवेच्चेत्स तम प्रकाश ससर्गानुभव कस्मान्न भवेत् भवेदेवेत्यर्थ ॥ २२० ॥

तस्माज्जीवैकत्वाङ्गीकारे कस्याप्यनुभवस्य विरोधाभावादय पक्ष एवाङ्गीकार्य इत्युपसहरति—

यत एवमत्र न विरोधलवोऽ-
प्युपढौकते कथितनीतिवशात् ।
उपगृह्यतां मतमिदं सुदृढ
गुरुसम्प्रदायवचनानुगतम् ॥ २२१ ॥

यत एवमिति । एवशब्दार्थमेव दर्शयति कथितेति । अत्र जीवैकत्वाङ्गीकारे विरोधलवोपि नोपढौकते न प्राप्नोति अत इद वक्ष्यमाण सुदृढ नि सदिग्धमुपगृह्यतामङ्गीक्रियतामिति सम्बन्ध । न केवलमस्य

युक्तियुक्तत्व किन्तु सम्प्रदायपरम्पराप्राप्तत्वमपीत्याह—गुर्विति । गुरूप दिष्टवचनप्राप्तमित्यर्थ ॥ २२१ ॥

इद शब्दार्थमेव दर्शयति—

तव गाढमूढतमसा रचितं
जगदीशजीववपुषा सकलम् ।
प्रतिभाति तावददृढं दृढव-
त्समुदेति यावदवबोधरविः ॥ २२२ ॥

तवेति । तव स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूपस्य गाढ दृढ यथा भवति तथा मूढेन तादात्म्याध्यासप्राप्तेन तमसाऽज्ञानेन स्वप्रकाशचैतन्यस्व रूपत्वदाश्रयविषयत्वात्तादात्म्याध्यासप्राप्तानाद्यविद्ययेत्यर्थ । रचित कल्पित जगदीशजीववपुषा जगज्जडप्रपञ्च जगज्जीवेश्वररूपेण कल्पि तमिति सम्बन्ध । सकल जडचेतनलक्षणसकलविश्व जावेश्वरजग द्रूपेण भिन्न जगदाविद्यकमेव न पारमार्थिक तथा च जीवभेदप्रतीति रपि भ्रान्त्यैव वस्तुनस्त्वेक एव जीव इत्युक्त भवति । ननु प्रतीतिद शायामात्मवत्प्रपञ्चस्यापि सत्त्वावभासनात् कथमाविद्यकत्व तत्राह— अदृढमिति । अपारमार्थिकमेव पारमार्थिकमिव प्रतीयते शुक्तिरूप्यमिव अतस्तस्याविद्यकत्व युक्तमित्यर्थ । ननु तत्राधिष्ठानशुक्तिसाक्षात्का रानन्तर रजतबाधात्पूर्व पारमार्थिकमिव प्रतीतमप्यपारमार्थिक भवतु तत् अत्र तु यावज्जीव सर्वदा सत्त्वेनैव प्रतीयमानत्वात्कथ तस्यासत्त्वमित्याशङ्क्याह—समुदेतीति । यावदखण्डात्मैक्याकारसाक्षा त्कारलक्षणसहस्रांशुरुदेति तावदेव तामस जगद्भाति न तदुत्तरम् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क पश्येदिति श्रुतेरतस्तस्य सद्विल क्षणत्व युक्तमित्यर्थ ॥ २२२ ॥

नन्वाश्चर्यमिद यदसन्नेव प्रपञ्च सच्चिदानन्दैकरसमविद्यया जीवेश्वरजगद्रूपेण प्रतिभातीति न तदविद्यावत आश्चर्य तस्या अघटितघटनापटीयस्त्वात् यथाहु 'अहो नु चित्र यत्सत्य ब्रह्म तद्विस्मृतं नृणाम् । यदसत्यमविद्याख्यं तत्पुर परिवल्गती''त्यभिप्रेत्याह—

प्रभुरेष सर्वविदहं कृपणो
जगदेतदद्भुतवितानमिति ।
प्रतिपत्तयस्तिमिरलुप्तदृशो
यदिहोद्भवन्ति न तदद्भुतकम् ॥ २२३ ॥

प्रभुरेष इति । एष य सवज्ञ इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिसिद्ध प्रभुरीश्वर कृपणो दु खी अद्भुतवितान विचित्रनिर्माण तिमिरलुप्तदश अविद्यावृतस्वरूपज्ञानस्य पुस प्रभु सर्वज्ञ अह कृपण जगदद्भुतवितानमिति प्रतिपत्तयो भवन्तीति यत्तदद्भुत किमद्भुत न भवति अविद्याया दुर्घटघटनास्वभावत्वादित्यर्थ ॥ २२३ ॥

विदुषस्तु प्रपञ्चप्रतीत्यभावादेव नाश्चर्यप्राप्तिरित्याह—

अभय सनातनमनातुरधी-
रवलोकयन्निजमनन्तसुखम् ।
न मुनिः प्रपश्यति किमप्यसुखं
सकल जिघत्सति जगत्स्वचिता ॥ २२४ ॥

अभयमिति । ससारदु खरहित सनातनमनादिनिधनमनातुरधी स्वस्थधी निजस्वरूपभूत मुनिर्मननादिमान् असुख दु खात्मक वस्तु । ननु श्रवणादिसम्पन्नस्य शुद्धान्त करणस्य निर्दु खनित्यानवच्छिन्ना

नन्दस्वरूपावलोकनमात्रेण तद्विलक्षणप्रपञ्चदर्शनाभाव कथ न हि घटदर्शनमात्रेण परदर्शनाभाव इत्याशङ्क्य न विद्यमानस्य प्रपञ्च-स्यादर्शन ब्रूम किन्त्वेतादृशस्वरूपदर्शनस्याधिष्ठानज्ञनत्वेन तेनाध्यस्तप्रपञ्चस्य बाधितत्वादेवेत्याह--सकलमिति । जिघत्सति बाधत इत्यर्थ । स्वचिता स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण यत स्वाकाररूप-ज्ञानेन सकल जगद्बाधते ततो जगतोऽभावादेव तन्न पश्य-तीत्यर्थ ॥ २२४ ॥

नन्वात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याविद्यात्मकत्वे आत्मवस्तुसिद्धि-रपि न स्यात् गुर्वादिसाधकाभावात् । न चाविद्यैव तत्साधिका तस्या विपरीतसिद्धिहेतुत्वात् । न चोभयहेतुत्व विरोधात् । अत पारमार्थिकत्वमेव प्रपञ्चस्य वक्तव्यमित्याशङ्क्याविद्याया स्वतो विपरीतबुद्धिहेतुत्वेपि स्वकार्यगुर्वादिद्वारा वस्तुसाधकत्वमपि सभवतीति पूर्वोक्तमेवार्थं द्रढयति—

तव चित्तमात्मतमसा जनितं
परिकल्पयत्यखिलमेव जगत् ।
तव कल्पनाविरचितः स गुरु-
स्तव रूपमद्वयमुदाहरति २२५ ॥

तव चित्तमिति । चित्तमन्त करण रूप स्वरूपमुदाहरति बोधयति ॥ २२५ ॥

नन्वाबालवृद्ध सर्वैं परिदृश्यमानस्य प्रपञ्चस्य कथमाविद्य-कत्व दृश्यत्वादेवेत्याह—

न हि चित्तदृश्यमपि सत्यमिति
प्रतिपन्नमस्ति भुवि किंचिदपि ।

रशनाभुजङ्गसदृश सकल

जगदिन्द्रजालमिति सिद्धमतः ॥ २२६ ॥

नहीति । सर्वस्यापि चक्षुरादिद्वारा अन्त करणवृत्तिदृश्य-त्वात्तद्वृत्तिरूपत्वाद्वा चित्त दृश्यमित्युक्त न हि सत्यस्य दृश्यत्वं सम्भवति ब्रह्मणि दृष्टमिति चेत् न तस्य वाङ्मनसगोचरत्व-श्रुते कथ तर्हि मनोवृत्तिवेद्यत्व न ह्येतावता तस्य चेतोदृश्यत्व चेतोऽधीनप्रकाशवत एव चेतोदृश्यत्वादात्मनश्च स्वत प्रकाशरूपस्य तदभावात् । तथा च पूर्वार्द्धेन प्रपञ्चस्य सत्यत्वे दृश्यत्व न स्यादिति विपक्षे बाधकतर्क उक्त इति द्रष्टव्यम् । यद्दृश्य तदसत्यमिति व्याप्ते रज्जुभुजङ्गादौ दृष्टत्वात् विपक्षे बाधकसत्वाच्च जगन्मिथ्येत्यनुमान रचयति—रशनेति । रशना रज्जु इन्द्रजालशब्दो मिथ्यापर्याय अत शब्दो दृश्यत्वपर विमत मिथ्या दृश्यत्वाद्रज्जुसर्पवत् अन्यथा दृश्य-त्वञ्च स्यादिति गुर्वादिभेदेन भिन्नस्य जगदिन्द्रजालत्व सिद्धमि त्यर्थ ॥ २२६ ॥

ननु गुरोरपि कल्पितत्वे तस्य कथमुपदेष्टत्व किमेव वदतो विवक्षित कल्पितस्याप्युपदेष्टृत्वेऽविशेषात् घटादेरप्युपदेष्टृत्व स्या दित्येतावन्मात्रमुत गुरोरुपदेष्टृत्वे सत्यत्व वक्तव्यमिति नाद्य इत्याह-

परिकल्पितोऽपि सकलज्ञतया

गुरुरेव पूर्णमवबोधयति ।

परिकल्पितोऽपि मरणाय भवे-

दुरगो यथा न तु नभो मलिनम् ॥ २२७ ॥

परिकल्पितोऽपीति । पूर्णमद्वितीयपरमात्मान परिकल्पितत्वाविशेषेपि

गुरो सर्वज्ञत्वेन कल्पितत्वाद्धटादेश्च जडत्वेन कल्पितत्वादवान्तर-वैषम्यसम्भवान्न घटादेरुपदेष्टृत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । कल्पितत्वाविशेषे-प्यवान्तरवैलक्षण्येन कार्यवैचित्र्ये दृष्टान्तमाह—पक्तिरिति । न तु नभो मलिनं मरणाय भवेदित्यनुषङ्गः ॥ २२७ ॥

द्वितीयं दूषयति—

यदि सत्यमित्यवगतिं कुरुते

घटते पदादपि हुताशनधीः ।

यदि चानृतं न जनयेत्प्रमितिं

ननु चोदनापि जनयेन्न धियम् ॥ २२८ ॥

यदीति । यदि गुर्वादिकं सत्यमिति कृत्वाऽवगतिं जनयतीति विवक्षितं तर्हि सत्यत्वाविशेषात् धूमाद्वह्निज्ञानवद्धटादपि वह्निज्ञानं स्यात् । तस्मात्कार्यवैचित्र्ये सत्यत्वासत्यत्वं न प्रयोजकं किन्तु स्वभाववैलक्षण्यमेवेत्यर्थः । किं च किमसत्यस्य बोधजनकत्वं न सम्भवतीति वदन् मीमांसको वैशेषिको वा नाद्य इत्याह—यदि चेति । चोदना विधिवाक्यं धियं स्वर्गसाधनत्वप्रमितिम् ॥ २२८ ॥

नन्वसत्यस्य बोधजनकत्वाभावे चोदनाया कथं तदभावः तस्या सत्यत्वादित्याशङ्क्य तस्या वर्णात्मना सत्यत्वेपि वाक्यात्मना मृषारूपेणैव धीजनकत्वान्नैवं वक्तुं शक्यमित्याह—

जनयत्यसाविह मृषा वपुषा

करणीयवस्तुनि मतिं सुदृढाम् ।

ध्वनिधर्मभेदघटितोऽपि मृषा

स्वरसेन सन्नपि तु वर्णगणः ॥ २२९ ॥

जनयतीति । असौ चोदनामृषावपुषा कल्पितरूपेण करणीय वस्तुनि कृतिसाध्ययागादौ विषये सुदृढामबाधिताम् । ननु स्वरूपेण सत्यभूतायास्तस्या कथं वा मृषात्वं कथन्तरां मृषारूपेण बोधकत्व मित्याशङ्कयाह—ध्वनिधर्मेति । ध्वनिरवर्णात्मकशब्दस्तस्य धर्मभेदा उदात्तादय तद्घटितस्तद्विशिष्ट स्वरसेन स्वभावत सन् परमार्थ वर्णगण वर्णसमूह । यद्यपि चोदना वर्णसमूहात्मिका स्वरूपेण सती तथापि स्वार्थप्रमितिजनकत्वोपयुक्ताकारेण मृषैव सा हि विशिष्टस्वरादिमत्तया ज्ञायमानचोदनाशब्दादेव भवति न तु शब्द-मात्रात् स्वरादयश्च ध्वनिधर्मा एव न वर्णधर्मा ततोऽन्यदीयोदात्ता दिविशिष्टत्वाकारेणैव तस्या अर्थप्रमितिजनकत्वात् तस्य च मृषात्वात् मृषारूपेणैव बोधकत्वमित्यर्थ ॥ २२९ ॥

उदात्तादिविशिष्टस्यैव शब्दस्य स्वार्थप्रतीतिजनकत्व न तु तद्रहितस्य केवलस्येत्यत्र प्रमाणमाह—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमान हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ २३० ॥

मन्त्रो हीन इति । स्वरतो वर्णतो वा हीनस्तदन्यतररहित इत्यर्थ । तदेवाह—मिथ्येति । उचितस्वरवर्णान्यतरहीनतयोच्चार्यमाणत्वमेव मिथ्याप्रयुक्तत्व तमर्थ विवक्षितमर्थं न केवल स्वरादिहीनस्य विवक्षितार्थाप्रतिपादकत्व किन्त्वनर्थकारित्वमपीत्याह—स इति । वागेव वज्र यथेन्द्रशत्रुरिति त्वष्टा हीन्द्रनिग्रहसमर्थपुत्रोद्देशेन इन्द्र-शत्रुर्वर्द्धस्वेत्यनेन मन्त्रेणाग्नौ जुहवाचकार मन्त्रश्च स्वार्थप्रत्यायक एवेतिस्थिति । तत्र हि तत्पुरुषस्वरे ऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये बहुव्रीहि-

स्वराद्युदात्तप्रयोगादिन्द्र शत्रु शातयिता हिंसको यस्योद्देश्यपुत्रस्ये त्यर्थलाभेनेन्द्रवध्य एव वृत्रासुरनामा पुत्र उत्पन्न इति प्रसिद्धि । तथा च केवलशब्दस्यैव विवक्षितार्थप्रमितिजनकत्वे तन्न स्यात् शब्दोच्चारणस्य तत्रापि विद्यमानत्वात् । तस्माद्विशिष्टस्वरविशिष्टस्यैव बोधकत्वमित्यर्थ ॥ २३० ॥

ननूदात्त दिमतो ध्वनेरेव चोदनात्वमस्तु न वर्णसमूहस्य तथा च नोक्तदोष इत्यत्राह—

न च वर्णपूगमपहाय भवे-
दिह चोदनेत्यभिमत विदुषाम्।
यदि सत्यमेव गमक भवति
स्फुटमप्रमाणमियमप्युदिता ॥ २३१ ॥

नचेति । वर्णपूग वर्णसमूह न हि वर्णसमूहव्यतिरेकेण चोदना भवेत् । अवर्णात्मकत्वेन वाचकत्वायोगात् । अन्यथा समुद्रघोषादेरपि वाचकत्वप्रसङ्गादित्यर्थ ।तथाऽभ्युपगमोऽपि नास्तीत्याह–इत्यभिमतामति। फलितमाह—यदीति । इय-चोदना। यदि सत्यस्यैव बोधकत्वमङ्गीक्रियते तर्हि चोदनाया उक्तरीत्याऽसत्यत्वेन बोधकत्वासम्भवादनिच्छतापि त्वयेयमप्रमाणमिति प्रतिपादित स्यादित्यर्थ ॥ २३१ ॥

एव मीमासकमतेऽसत्यस्य वस्तुप्रमितिजनकत्वमित्यत्रोदाहरणमुक्त्वा न्यायवैशेषिकमतेपि तदाह —

श्रवणेन्द्रिय च किल कर्णगतं
परिकल्पनोपचरित नभसः।

बलयं प्रकाशयति शब्दगणं
परमार्थमित्यपि कणादमतम् ॥ २३२ ॥

श्रवणेन्द्रियमिति । श्रोत्रेन्द्रिय कर्णगत कर्णशष्कुल्युपहित परिकल्पितोपचरितनभसो बलयाकारत्वे उपाधिपरिकल्पितत्वेनोपचरितमेव न मुख्यमित्यर्थ । अपारमार्थिकमिति यावत् । नभसो बलय बलयाकार नभ इत्यर्थ । परमार्थमिति । तज्ज्ञानस्य भ्रान्तित्व नास्तीति सूचित वैशेषिकैर्हि कर्णशष्कुल्युपाधिबलयित नभ श्रोत्रमिति श्रोत्रस्याकाशात्मत्वमुच्यते । न च तदाकाशस्य पारमार्थिक स्वरूप वस्तुन स्वरूपद्वयायोगात् तस्यापरिच्छिन्नत्वप्रसङ्गाच्च किन्त्वसत्यमित्येव वक्तव्यम् । तथा चापारमार्थिकस्यापि श्रोत्रस्य पारमार्थिकशब्दबोधजनकत्वमङ्गीक्रियत इति तन्मतेपि सत्यस्यैव बोधकत्वमिति नियमो नास्तीत्यर्थ ॥ २३२ ॥

तस्माद् गुर्वादिप्रपञ्चस्यासत्वेपि ससारनिवर्त्तनक्षमतत्त्वप्रमितिजनकत्वसभवात् न प्रपञ्चो मायिक इत्यस्मिन्नर्थे विमति कार्येत्यभिप्रेत्याह —

त्वमतः स्वमोहरचित गहन
भवसागर तर परावगतेः ।
परिकल्पितद्वयनिबन्धनतः
परमार्थसविदुदये सति भोः ॥ २३३ ॥

त्वमत इति । असत्यस्य तत्त्वप्रमितिजनकत्वमत शब्दार्थ गहन दुस्तर भवसागर तर ससार निवर्त्तयेत्यर्थ । तरणे हेतुमाह— परावगतेरिति । परमात्मसाक्षात्कारादित्यर्थ । तत्सिद्धौ हेतुमाह—

पारकल्पितेति । कल्पितगुर्वादिद्वैतप्रपञ्चकारणादित्यर्थ परमार्थो ब्रह्मात्मैक्यम् ॥ २३३ ॥

एव कल्पितस्य तत्त्वावगतिहेतुत्व प्रतिबन्द्योक्तम् । इदानी कैमुतिकन्यायनाऽपि गुर्वादेस्तत्त्वावगतिहेतुत्व वक्तु स्वाभिमतस्य पराभिमताद्विशेषमाह —

भ्रान्तं तथोपचरितं च यथाविभाग
मङ्गीकृत कणभुगादिमुनीन्द्रमुख्यैः ।
यन्नास्ति तत्फलनिबन्धनमस्मदीये
तन्त्रे तमोविरचित न फलाय कस्मात् ॥२३४॥

भ्रान्तमिति । उदात्तादिधर्मविशिष्टवर्णस्वरूपमुपचरितमुक्तरूप श्रोत्र यथाविभाग विभागो मतभेद स्वस्वमतानुसारेणेति यावत् । अयथाविभागमिति पाठेऽपारमार्थिकोदात्तादिस्वरपरिच्छेदादियुक्त तादृशकर्णशष्कुल्यादिपरिच्छेदयुक्त चेत्यर्थ । कणभुगादीत्यादिपदेन मीमासको गृह्यते । नास्ति असत्तुच्छमित्यर्थ । फलनिबन्धनमवबोधरूपफलजनक यन्नास्ति तत्फलनिबन्धनमितिकणभुगादिमुनीन्द्रमुख्यैर्यथाविभागमङ्गीकृतमिति सम्बन्ध । यच्छब्दार्थस्य प्रदर्शन भ्रान्त तथोपचरित चेति द्रष्टव्यम् । एतदुक्त भवति मीमासकादिपक्षो वर्णात्मक शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रस्य च यदिदमुदात्तादिविशिष्टत्व कर्णशष्कुल्युपाधिबलयितत्व च तन्न तावत्सद्वर्णात्मकशब्दे उदात्तादेरभावादाकाशे च बलयाभावात् नापि सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयम् तैरनङ्गीकारात्तस्मात्तुच्छापरपर्यायमसदित्येव वक्तव्य तथा चासत एव प्रमितिजनकत्वेनाभिमतस्य गुर्वादेरनिर्वचनीयत्वमेव न तु तुच्छत्वमिति नतो विशेष सूत्रयति—तमोविरचितमिति । अनिर्वचनीयाविद्याविजृम्भितमित्यर्थ गुर्वादीतिशेष ॥ २३४ ॥

इदानीं कैमुतिकन्यायमेव स्पष्टयति—

असदपि फलवत्तामश्नुते युष्मदिच्छा-
मनुसरदथ कस्मान्मायया निर्मित सत् ।
न भवति फलवत्ताभाजन चित्रमेत-
द्वयमिह न समर्था यूयमत्यन्तशक्ताः ॥२३५॥

असदपीति । तुच्छमपि श्रोत्रादिकमित्यर्थ । फलमवबोध तद्वत्ता तज्जनकत्वमित्यर्थ । युष्मादिच्छामनुसरदित्युपहास नूनं भवदिच्छा-मात्रेण बन्ध्यापुत्रोपि विचित्रसौभाग्यमनुभवेदित्यर्थ । सत् असद्विल-क्षणमित्यर्थ । फलवत्ताभाजन फलवत्त्वभाक् नि स्वभावस्य शशवि षाणतुल्यस्यापि फलजनकत्वे किमु वक्तव्यम् न्यायसिद्धमनिर्व चनीयस्य तुच्छविलक्षणस्य तत्त्वम् । तथापि गुर्वादिक बोधजनक न भवतीत्येतद्भवतामिति साहसवचनमाश्चर्यमित्यर्थ । तस्माद्धार्ष्ट्या-देवैव ब्रूध्वे न तु न्यायत न्यायस्तु विपरीत एवेत्युपसहरति— वयामहति । इह अतिसाहसोक्तौ ॥ २३५ ॥

एव गुर्वादे कल्पितस्याप्यवगतिहेतुत्वेनानुपपत्ति परैरप्य-ङ्गीकृतत्वादित्युक्तमिदानी कल्पितस्य न कुत्रापि कारणत्व किन्तु सर्वत्र ब्रह्मैव कारणमिति स्वसिद्धान्तमाह—

परमेव तत्त्वमगृहीतमभू-
दखिलस्य कारणमनर्थकरम् ।
परमेव तत्त्वमवबुद्धमतः
परितृप्तये भवति पुष्कलतः ॥ २३६ ॥

परमवात । तत्त्व ब्रह्मात्मवस्त्वगृहीत यथावदनवगतमविद्यावृत सदित्यर्थ । अखिलस्य जडचेतनप्रपञ्चस्य कारणमत एवानर्थकरमव बुद्ध यथावदह ब्रह्मेत्यपरोक्षीकृत सदित्यर्थ । अत यस्मादगृहीत सदनर्थकरमत पुष्कलत सर्वात्मना परितृप्तये आनन्दावाप्तये परिमितानन्दावाप्तिलक्षणपरमपुरुषार्थायेत्यर्थ । पुष्कलतोऽवबुद्धमित्यपि सम्बन्धनीयम् । एतदुक्त भवति । द्विविध हि कारणत्वमेकमनर्थ प्रत्यपर पुरुषार्थ प्रति तत्रानर्थ प्रति कारणत्वमविद्याया तत्रापि तस्या न स्वतस्तद्धेतुत्व नि स्वभावत्वात् किन्त्वधिष्ठानब्रह्मावलम्बनेन तदुक्तं प्रत्यकत्वमानाविषयाश्रयताबलेनेति । तथा च ब्रह्मैव तत्रापि कारण नारोपितमविद्यामात्र पुरुषार्थसाधनत्वमपि साक्षात्परम्पराभेदेन द्विविधमुभयमपि ब्राह्मण एव तत्र साक्षात्साधनत्वमखण्डाकारवृत्त्यारूढत्वेन परम्परया साधनत्व तु विद्वत्तया कल्पितगुर्वादिद्वारेण तथा च विद्वत्तया कल्पितदेहद्वारेण ब्रह्मण एवावगतिहेतुत्वान्नानिर्वचनीयस्य बोधकत्वासम्भवाशङ्केति । अथवा-भवतु कल्पितस्य प्रतीतिहेतुत्वं तन्न निराकुर्म कल्पितस्योपदेष्टृत्वमेव तत्कस्य हेतो । उपदेशो ह्यपदेष्टव्यज्ञानपूर्वक । न च कल्पितस्य ज्ञान सम्भवतीत्याशङ्क्य न कल्पितस्य गुरोरुपदेष्टृत्व ब्रम । किन्तु सर्वकारणत्वात्सर्वनियन्तृत्वाच्च गुर्वादिकारणत्वेनान्तर्यामित्वेन चानुस्यूतसर्वज्ञब्रह्मण एवेत्याह— परमवात । अस्मिन्पक्षेऽवबुद्ध सर्वज्ञमित्यर्थ । परितृप्तये भवति तत्साधनब्रह्मोपदेशद्वारेति शेष । एतदुक्त भवति । ब्रह्मैव हि स्वाश्रिनाविद्यायां प्रतिबिम्बित सत्त्वेन रूपेण स्वात्मन्यनर्थमारोपयति । बिम्बरूपेण सत्त्वप्रधानमायाप्रतिबिम्बरूपेण वा सर्वज्ञमन्तर्यामितया गुर्वादिप्रपञ्चान्तर्भूत च सत्स्वाभिन्नस्य प्रतिबिम्बलक्षणजीवस्यानर्थनिवृत्तये तेन रूपेण ब्रह्मात्मोपदेष्टृ भवतीति ॥ २३६ ॥

ननु परतत्त्वानवबोधाच्चेत्ससार तर्हि कदाचिदपि मम स न विवर्त्तेतान्यस्य ततोन्यात्मतासाक्षात्कारासम्भवेन मम परतत्त्वा

भेदसाक्षात्कारासभवादित्याशङ्क्य न परतत्त्व त्वत्तोऽतिरिच्यते । किन्तु त्वमेव तत्त्वमादिश्रुते तर्हि किमिति मया तन्नानुभूयते । विषयबर्हिर्मुखचित्तत्वात् । अतो यावद्विषयबहिर्मुखस्थ तावत्तव- त्वत्स्वरूपज्ञानाभावादनर्थपरपरैव स्यात् । यदा तु विषयान्मनोनिव- र्त्तयेस्तदा तव त्वत्स्वरूप स्फुरेत् तत पुरुषार्थो भवेदित्यभिप्रेत्याह—

तव रूपमेव तव दुःखकरं
यदि तन्न पश्यसि बहिर्मुखधीः ।
तव रूपमेव तव तृप्तिकरं
यदि तत्प्रपश्यसि निवर्त्य तमः ॥ २३७ ॥

तव रूपमिति । रूपमनवच्छिन्नानन्दचैतन्यैकरसलक्षण तत्तादृश स्वरूप बहिर्मुखधीरहकाराद्यनात्मावहितचित्त निवर्त्यबाह्यविषया दिति शेष । मन अन्त करणम् । न चात्मन एवार्थानर्थकरत्वे प्रमाणा भाव इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरिति श्रुते आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इति भगवद्वचनस्य च प्रमाणत्वात् तस्यादात्मस्वरूपस्यैवानवबोधद्वारा सर्वानर्थ हेतुत्व बोधद्वारा च पुरुषार्थहेतुत्वमिति सिद्धमिति भाव ॥ २३७ ॥

एव वर्णितस्य फलमाह—

तव बोधमात्रमुपनेयमत-
स्तव मोहमात्रमपनेयमपि ।
तव बोधमोहजनिहानिकर
वचनं त्रयीशिरसि तत्त्वमिति ॥ २३८ ॥

तवेति । अत इत्यादौ सम्बन्धनीयम् । बोधमात्रमखण्डाकार

ज्ञानमात्रमुपनेय सपाद्य तत्र हेतु मोहमात्रमनिर्वचनीयम् । मिथ्याभूताविद्यामात्रमपनेय निवर्त्यं न तु वस्तुभूत किञ्चिदित्यर्थ । बोधमोहोपनयापनयसाधनमाह—तवेति । तत्त्वमितिवचनमिति सम्बन्ध । गुरूपदिष्ट तत्त्वमसीति वाक्यमेव साक्षाद्बोधजन्मकरं ज्ञानद्वारामोहहानिकरमित्यर्थ । तथा च तत्त्वमादिना तत्त्वज्ञानमात्रमेव सम्पादनीयन्न तु तस्मिन्नानन्दावाप्त्यादिलक्षणातिशय आधेय इत्यर्थ ॥ २३८ ॥

ननु ज्ञानव्यतिरेकेणात्मन्यतिशयाभावे मुक्तिससारयोर्विशेषो न स्यात् अत आनन्दावाप्तिलक्षणातिशय आधेय इत्याशङ्क्यानन्दस्यात्मस्वरूपत्वेन नित्याप्तत्वाद्भ्रान्तिमात्रेणैवानवाप्तत्वप्रतिभासास्तस्य च ज्ञानोत्पत्तिमात्रेण निवृत्ते नात्मनि कालत्रयेपि कश्चिदतिशयोऽस्तीत्याह—

तव बोधजन्मनि पुरा न पुन-
स्तव कश्चिदप्यतिशयो भवति ।
तम एव पूर्वमभवन्न भव-
त्यवबोधजन्मनि ततो न परम् ॥ १३९ ।

तव बोधजन्मनीति । पुन पश्चात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिसमये तत पुरा ससारावस्थया तत पश्चान्मोक्षावस्थाया च नात्मनि कश्चिदतिशय तव नित्याप्तैकरसानन्दरूपत्वादित्यर्थ । नन्वानन्दावाप्तिलक्षणातिशयाभावेप्यात्मन्यनर्थ पूर्वमभूदिदानीं तन्निवृत्तिरित्येवरूपातिशयोऽस्त्येवेत्याशङ्क्यानर्थस्य मोहकार्यतया मोहात्मकत्वेन मोहव्यतिरेकेणाभावात् न तत्सहभावाभावाभ्यामात्मन्यतिशय इत्यभिप्रेत्याह—तम एवेति । पूर्वतत्त्वबोधात् पूर्व तत तमस पर व्यतिरिक्तं नाभवत् न भवति । न च निवर्त्तत इत्यर्थ ॥ २३९ ॥

तर्हि तमसो भावाभावावेवातिशय इत्याशङ्क्याह—

न तमोऽपि पूर्वमभवन्न भव-
त्यवबोधजन्मनि तमोऽभिभवः।
तम एव केवलमिदं सकल
न तमो विनाऽत्मनि किमप्यभवत् ॥ १४० ॥

न तमोऽपीति। तमोऽभिभव तमोनिवृत्ति तमसोऽसङ्गात्मवस्तु सस्पर्शित्वासभवान्नात्मनि तमोप्यस्ति। अत एव न तन्निवृत्तिर पीत्यर्थ। तर्हि कथ पूर्वमात्मन्यनर्थकरतमोभूत् इदानीं तन्निवृत्त्या कृतकृत्यतेति तव रूपमित्यत्रोक्त तत्राह—तम एवेति। इद सकलमात्मनि पूर्व तमोभूदिदानीं तन्निवृत्तमित्येतत्सकल तम एव मोहमात्रमेव तमो विना मोहमात्र विना किमपि न वस्तुभूतम्। एतदुक्त भवति। यद्यप्यनर्थकर तमोस्ति तथापि तस्य कल्पितत्वेन वास्तवत्वाभावात् वास्तवस्यैवातिशयाधायकत्वात् तादृशस्य चात्मन्यभावात् कल्पितनिवृत्तेश्चाधिष्ठानमात्रत्वात् नात्मनि तमस्तन्निवृत्तिप्रयुक्तातिशय सभवतीति ॥ २४० ॥

ननु तम एवेदमित्यत्र तमोनिवृत्तेरपि तमस्त्वमुक्तमनुपपन्न मभावस्य प्रतियोग्यात्मत्वानुपपत्ते आत्मस्वरूपत्वाच्चेत्याशङ्क्याह—

न तमः परिहृत्य लभ्यते
तमसो हानिगता निरूपणा।
इति सा तम इत्युदीरिता
न निवृत्तिस्तमसस्तमोमयी ॥ २४१ ॥

न तम इति। हानिर्गता हानिविषया तमोनिवृत्तिनिरूपणेत्यर्थ। सा तमोनिवृत्तिस्तमोमयी तम आत्मिका। यद्यप्यात्मस्वरूपैव तमोनिवृत्ति तथापि सा तमोदशायामेव तत्त्वेन निरूप्यते न तु तम परिहृत्येति

त[illegible]का । अथवा तमोलक्षणप्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्तम इत्युच्यते न तु तम आत्मकत्वेनेत्यर्थ ॥ २४१ ॥

[illegible]देवमद्वैतसमन्वयस्य प्रत्यक्षादिविरोध परिहृत इदानी कर्मकाण्डप्रमेयस्य धर्मस्याज्ञातविरोध परिहरति—

विधयश्च कर्मविषया स्वतमः-
पटलावृत्ते त्वयि बहिर्मनसि ।
कुत एव सम्यगवबोधहृते
तमसि प्रवृत्तिरिति सम्भवति ॥ २४२ ॥

विधयश्चेति । यद्यपि धर्मेपि तत्त्वमतिरेवेत्यत्रैतद्विरोधोपि परिहृत एव तथापि कर्मकाण्डप्रमेयस्य धर्मस्याज्ञातत्त्वसभवात्तत्प्रतिपादकस्य तस्य तात्त्विकप्रामाण्यमित्याशङ्क्य मुख्याज्ञातत्वासभवेन तत्त्वावेदनप्रामाण्याभावात्तेनाद्वैतसमन्वयस्य विरोधो नास्तीत्युक्तम् । इदानी प्रकारान्तरेण तद्विरोध परिह्रियत इति न पौनरुक्त्यम् । कर्मविषया कर्मबोधका स्वतम पटलावृते स्वस्य देहादेरविवेक स्तमस्तदेव पटल तेनावृतेऽविवेकिनीत्यर्थ । बहिर्मनसि क्षुद्रस्वर्गादिफलाभिलाषिणि त्वयि प्रवर्त्तन्त इति शेष । तमस्यविवेके सम्यगवबोधहृते विवेकज्ञानेन निवृत्ते सति इह त्वयि प्रवृत्ति विधीनामिति शेष । विधिव्यापार कुत एव सभवति न कुतोऽपि तत्प्रयोजकाविवेकाद्यभावादित्यर्थ । एतदुक्त भवति—ब्राह्मणो यजेतेत्यादिविधयो ह्यशुद्धाशयस्य ब्राह्मण्याद्यभिमानिन स्वर्गाद्यभिलाषिणोऽविवेकदशाया लोकप्रसिद्धकर्त्रादिभेदमादाय कर्म बोधयन्ति । वेदान्तास्तु शुद्धाशयस्य मुमुक्षोर्नित्यानित्यविवेकादिदशायामद्वैत बोधयन्ति । न च भिन्नाश्रयभिन्नकालप्रमाणद्वयस्य परस्पर प्रतिद्वन्द्वत्वमस्ति । न हि कालभेदेनैकत्र घटतदभावावगाहिप्रमाणद्वय पुरुषभेदेन शुक्तिर-

जतत्दभावावगाहिप्रमाणद्वय च परस्परं स्पर्धते । तथा च काण्डद्व यस्य भिन्नकाले भिन्नाश्रय एव प्रवर्त्तमानत्वान्न विरोध इति ॥ २४२ ॥

ननु विवेकिनोपि ब्रह्मण्याद्यभिमानसत्त्वात् स्वर्गादिकामनया कर्मणि प्रवृत्तिसम्भवात् न काण्डद्वयस्य भिन्नकालभिन्नाश्रयप्रवृत्ति इत्याशङ्क्य विवेकिन सक्रमिकदुर्गन्धश्वमासवत् परित्यक्तक्षुद्र स्वर्गाद्यभिलाषाभावात्तदभिलाषवत एव कर्मादिविधानान्न तस्य कर्मणि प्रवृत्ति न वा काण्डद्वयस्य भिन्नकालभिन्नाश्रयत्वाभाव इत्यभिप्रेत्याह—

विदिते पदे भगवतः परमे
परिपुष्कले परमतृप्तिमतः ।
तव तृष्णया विरहितस्य कथ
विधिषु प्रवृत्तिरपवर्गवतः ॥ २४३ ॥

विदित इति । विवेकवत प्रतिपन्ने पदे स्वरूपे परिपुष्कले पूर्णे परमतृप्तिमत परमतृप्तिमभिलषत तृष्णया विरहितस्य कर्मफलराग विहीनस्य तृणीकृतब्रह्मलोकस्येत्यर्थ । अपवर्गवत अपवर्गसाधनवत शमादिमत इत्यर्थ । विधिषु विधीयमानेषु कर्मसु कथ प्रवृत्ति सम्भवेदित्यर्थ । तथा च रागिण प्रत्येव कर्मकाण्डस्य बोधक त्वात् ब्रह्मकाण्डस्य विरक्त प्रत्येव बोधकत्वान्न परस्परविरोध । न च वेदस्य पुरुषभेदेन प्रामाण्यमयुक्त तथा सति सर्वस्यापि वेदस्य सर्वाध्येतृपुरुषार्थपर्यवसायित्वाभावेनाध्ययनविधिव्याकोप- प्रसङ्गादिति वाच्यम् । ब्राह्मणाद्यधीतराजसूयादिभागवद्ब्रह्मचर्या वस्थायामग्निहोत्रादिभागवच्च पुरुषभेदेन कालभेदेन प्रामाण्येऽपि नित्याध्ययनादिना फलपरत्वोपपत्तेरित्यर्थ ॥ २४३ ॥

ननु फलरागाभावत् काम्यवाक्य मैन प्रति प्रमाणमस्तु

नित्यवाक्यन्तु ब्राह्मण्यादिमात्रनिमित्तक कथमस्य न प्रमाण विवेक दशायामपि ब्राह्मण्यादिनिमित्तस्य सत्त्वात् । तथा च कथ भिन्ना-श्रयत्वादिना विरोधपरिहार इत्याशङ्क्य एवमपि पशुभार्यादि साधनाना मिथ्यात्वप्रतिसधानेन सन्यस्तत्वात् न तस्य तस्मिन् प्रवृत्तिरिति न विरोध इत्यभिप्रेत्य कर्मापयोगिभाव्यकरणाद्यन्यत माभावेपि तत्राप्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह—

अभिचारकर्मविधयो हि यथा
फलभागबाधमनु बाधयुजः ।
करणादिभागनिरुपाख्यतया
विधयस्तथैव परमात्ममतेः ॥ २४४ ॥

अभिचारात । श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादय फलभागबाधमनु फलाश-स्य बाध लक्ष्यीकृत्य बाधयुज बाधभाज फलबाधेन बाधिता इत्यर्थ । यथा न हिंस्यादिति हिंसानिषेधवाक्यार्थनिश्चयवन्त पुरुष प्रति श्येने-नाभिचरन्यजेतेतिवाक्य प्रमाण सत् प्रवर्त्तकन्न भवति तत्फलीभूतहिं-साया अभाव्यत्वप्रतीते । भाव्याभावे च प्रवृत्त्यनुपपत्ते । एव विवेकिनं विरक्त प्रति नित्यविधिरप्यप्रमाण प्रवर्त्तकन्न भवति तत्फलीभूतहिंसाया अभाव्यत्वप्रतीते भाव्याभावे च प्रवृत्त्यनुपपत्ते एवविवेकिन विरक्त प्रति नित्यविधिरप्यप्रमाण प्रवर्त्तक न भवति पशुभार्यादिसाधनाभावादिति दार्ष्टान्तिकमाह—करणादीति । करण पश्वादिसाधनमादिपदेन सम्प्रदा नादिक गृह्यते । करणादिभागस्य निरुपाख्यतया अपारमार्थिकत्वेन सन्यस्यत्वात् विधय नित्यविधय तथैव बाधयुज इत्यर्थ ॥ २४४ ॥

किं च नित्यविधावपि फल वक्तव्यमन्यथा तस्य पुरुषार्थपर्यव सायित्वाभावेन प्रामाण्यानुपपत्ते । न च तत्र प्रमाणाभाव । कर्मणा पितृलोक यस्यैते चत्वारिंशत्सस्कारा इत्याद्यविशेषश्रुतिस्मृतिसिद्ध त्वाद्धिःयनुपपत्तेश्च । विधिर्हि शब्दभावनार्थभावना निष्पादयति ।

सा चाशात्रयमपेक्षमाणा फलभूतमेव भाव्यत्वेनादत्ते । अतादृशस्य तादृक्त्वायोगात् । तथा च हिंसानिषेधवाक्यार्थनिश्चयवतोऽभिचारकर्मणि भाव्यस्यैकस्याभावेपि तदन्वयद्वाराकरणान्वयाभावात् तदभावे च तद्द्वारकेतिकर्त्तव्यान्वयाभावान्नार्थभावना सिद्ध्यति । तदभावे च न शब्दभावनालक्षणविधिसिद्धिरिति श्येनादिवाक्यस्याप्रवर्त्तकत्वे किमु वक्तव्यम् । विवेकिन विरक्त प्रति भाव्यकरणेतिकर्त्तव्याना त्रयाणामभावे नित्यविधेरप्रवर्त्तकत्वमित्याशयेनाह—

यदि भाव्यभागविलये न भवे-
त्फलभावना कथमिहोत्सहते ।
करणादिभागविलये भवितु
विधिरन्तरेण घटते न च ताम् ॥ २४५ ॥

यदि भाव्येति । फलभावनापुरुषप्रयत्नरूपार्थभावना भाव्यभागविलयेऽभिचारकर्मणि फलाशबाधोपि न भवेद्यदि करणादिभागविलये ससाधनकर्मफलस्य सन्यस्तत्वात् करणभाव्येतिकर्त्तव्यबाधे कथमिव भवितुमुत्सहते न कथमपीत्यर्थ । ननु तावता विधे किमायात तत्राह—विधिरिति । शब्दभावना ता फलभावना तस्या अपि भाव्यसाकाङ्क्षत्वादित्यर्थ ॥ २४५ ॥

एव भावनावाक्यार्थवादिमते कर्मकाण्डस्य विवेकिन प्रत्यप्रमाणत्वमुक्त्वा नियोगवाक्यार्थवादिमतेपि तदाह—

अधिकारिणं च विषयं च विना
न नियोगबुद्धिरुपपत्तिमती ।
न विना तमस्तदुभय घटते
विदितात्मनश्च न तमो घटते ॥ २४६ ॥

अधिकारिणामिति । फलस्वामिन विषय फलकरण नियोगो हि स्वर्गादिकामिनो यागे नियोग इति नियोज्यविषयघटित एवावगम्यते। नियोज्यश्च फलस्वाम्येव भवति। विषयश्च फलकरणीभूत एव। तथा च भावनावन्नियोगोऽप्यधिकारिविषयाभावे न सभवतीत्यर्थ । नन्वस्तु तद्द्वयमपीत्याशङ्क्य कारणाभावान्नास्तीत्याह—न त्विनति। तम अविवेक तदुभयमधिकारो विषयश्च। ननु तमोप्यस्तीत्याशङ्क्याह—विदितात्मन इति। विवेकिन इत्यर्थ । विवेकाविवेकयो परस्परविरुद्धत्वेन विवेकिनो विवेकासम्भवात्तदभावे च फलकामनासम्भावन्नाधिकार-सम्भव । न तावत्करणलक्षणविषयसम्भव । तथा च नियोगवादेपि कर्मकाण्डस्य भिन्नकालीनत्व भिन्नाश्रयत्व चास्तीत्यर्थ ॥ २४६ ॥

तस्मात्कर्मकाण्डस्याविवेकदशाया प्रवृत्तेर्ब्रह्मकाण्डस्य विवेक दशाया प्रवृत्तेर्न तेनास्य विरोध इत्युपसहरति—

व्यवहारगोचरमतः सकल
विधिवाक्यमित्यवगति मनसि ।
उपनीय वेदशिरसो विधिभि-
र्न विरोध इत्यपि समाकलय ॥ २४७ ॥

व्यवहारेति। व्यवहारो विवेकपूर्वकव्यवहार तद्गोचर तत्काल प्रवृत्तिकमित्यर्थ । उपनीय निधाय विधिभिरपीति सम्बन्ध । यथा प्रत्यक्षादिभिर्विरोधाभाव.। एव विधिभिरपि वेदशिरसो न विरोध इति समाकलयेत्यर्थ । अथवा—कर्मकाण्डस्य विद्याबाधितविद्वदुपेक्षणीयप्रमेयत्वेन न तत्त्वावेदनप्रामाण्य किन्तु हिसानिषेधाज्ञानदशायामिवाभिचारकर्मविधेरविद्यादशायामेव प्रामाण्यमतो न तेन कर्मोपयोगिलोकसिद्धकर्त्रादिभेदानुवादिकर्मकाण्डेन तत्त्वावेदकवेदान्तबाध इति धर्मेपीत्युक्तमेवार्थ प्रपञ्चयति—विषयश्चेत्यादिना। अस्मिन् पक्षे तमो